کوردۆلۆجی

پ.ی.سەلام ناوخۆش

پ.ی.د.نەریمان خۆشناو پ.ی.د.ئیدریس عەبدوللا

چاپی پازدەهەم ٢٠١٦

* ناوی کتێب: کوردۆلۆجی

* نووسینی: کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆ

* تایپیێست و نەخشەسازی: کۆچەر ئەنوەر

* بەرگ: خەلیل هیدایەت مام شێخ

* چاپ: پازدەهەم ٢٠١٦

* چاپخانە: چاپخانەی ڕۆژهەڵات/ هەولێر

* تیراژ: ١٠٠٠ دانە

* نرخ : (٥٠٠٠)دینار

* لە بەرێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی(٢٢٦٩)ی ساڵی ٢٠٠٩ی پێدراوە.

ناوەرۆک

بابەت	لاپەڕە
پێشەکی	١١
دەروازە:چەمکی کوردۆلۆجی	١٣
* مێژووی کوردۆلۆجی	١٣
* کوردناسە موسلمانەکان	١٤
کوردناسە ڕۆژئاواییەکان	١٥
بەشی یەکەم: جوگرافیای کوردستان	١٩
سنوورەکانی کوردستان	٢١
ناوی وڵاتی کوردان	٢١
یەکەم بەکارهێنانی زاراوەی (کوردستان)	٢٣
هۆکارەکانی درەنگ بەکارهێنانی زاراوەی (کوردستان)	٢٤
تۆپۆگرافیای (کوردستان)	٢٥
یەکەم: چیاکانی کوردستان	٢٦
گرنگترین چیا و زنجیرە چیاکانی کوردستان	٢٧
گرنگی چیاکانی کوردستان	٢٧

دووەم: گردەکانی کوردستان	٢٨
سوودی گردەکان	٢٨
گرنگترین گردەکانی کوردستان	٢٩
سێیەم: دەشتەکانی کوردستان	٢٩
سوودی دەشتەکان	٢٩
هەندێ لە دەشتە گرنگەکانی کوردستان	٣٠
ئاو و هەوای (کوردستان)	٣٠
١ـ پلەی گەرمی	٣٠
چۆنیەتی دەستنیشانکردنی جیاوازی پلەی گەرمی وڵات	٣١
٢ـ بارانی کوردستان	٣١
ئەو هۆکارانەی کار لە ئاوو هەوا دەکەن	٣٢
١ـ دەریاکان	٣٢
٢ـ وشکایی	٣٢
٣ـ بەرزی و نزمی لە ئاستی ڕووی دەریا	٣٣
سامانی ئاوی (کوردستان)	٣٣
یەکەم: ڕووبارەکانی (کوردستان)	٣٤
چەند زانیارییەك لە بارەی ڕووبارەکانەوە	٣٥
دووەم: زێیەکانی (کوردستان)	٣٦
سێیەم: دەریاچەکانی (کوردستان)	٣٧
بەشی دووەم : زمان	٣٩
پێناسەی زمان	٤١
ئەرکەکانی زمان	٤١

یەکەم: ئەرکە مایکرۆییەکان ٤٢
١ـ ئەرکی سایکۆلۆژی زمان ٤٢
٢ـ لایەنی کۆمەیەتی ٤٢
٣ـ ئەرکی تۆمارکردنی لەپێناو مانەوە ٤٢
٤ ـ دیاریکردنی ناسنامەی شتەکان ٤٣
٥ ـ ئەرکی دەربڕینی هزر ٤٣
٦ ـ پەیوەندیکردن ٤٣
١ ـ داواکردن ٤٣
٢ ـ پرسیارکردن ٤٤
٣ ـ داوای لێبوردن کردن ٤٤
٤– زانیاری و هەواڵ گەیاندن ٤٤
٥ ـ فەرماندان ٤٥
٦ ـ ڕاپەراندن ٤٥
٧ ـ پەسند کردن ٤٥
٨ ـ ڕەتکردنەوە ٤٦
٩ ـ خۆشی دەربڕین ٤٦
دووەم:ئەرکە ماکرۆییەکان ٤٦
١ـ ئەرکی زەینی، ئایدیالی ٤٦
٢ ـ نێو خودیی ٤٧
٣ ـ شیعریەت ٤٧
٤ـ دەق دروستکردن ٤٧
نەژادی زمان لەنێوان گریمانەی مرۆڤ و خەڵاتی خودادا ٤٧

یەکەم:گریمانەکانی مرۆڤ	٤٨
١ـ گریمانەکانی لاسایی کردنەوەی دەنگەکانی سروشت	٤٨
أ ـ تیۆری Bow – Bow	٤٨
ب ـ تیۆری Yo – heave – no	٤٩
ج ـ تیۆری هاواری سروشتی هەستەکان	٤٩
٢ـ تیۆری گەشەکردن	٥٠
٣ـ تیۆری ئاماژەی زارەکی و ئاماژەی فیزیکی	٥١
٤ـ تیۆری کۆمەڵایەتی	٥١
٥ـ ڕێککەوتن	٥١
٦ـ زمانی مرۆڤ، خواکردە	٥١
* نەژادی زمان ونەژادی نەتەوە	٥٣
ئەدگارەکانی زمانی مرۆڤ	٥٤
مرۆڤ لە زمانی ئاژەڵان دەگات یان ئەوان لە زمانی مرۆڤ دەگەن	٦٧
خێزانە زمانەکانی جیهان	٦٩
چەمك و تاریفی دیالێکت	٧١
جۆرەکانی دیالێکت	٧١
هۆکارەکانی پەیدابوونی دیالێکت	٧٣
جیاوازی نێوان زمان و دیالێکت	٧٤
دابەشکردنی دیالێکتەکانی زمانی کوردی	٧٥
سنوور و نەخشەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی	٨٠
زمانی ستاندەر	٨٣
زمانی ستاندەر چۆن دروست دەبێت	٨٥

ئەلفبێ	٩٠
دابەشبوونی زمانەکان بە گوێرەی سیستەمی نووسین	٩١
بنەچەی وشەی ئەلفبێ	٩٢
ئەلفبێی کوردی پێش ئیسلام	٩٣
ئەلفبێی عەرەبی	٩٨
بنەچەی ئەلفبێی عەرەبی	٩٨
ئەلفبێی کوردی و ئەلفبێی عەرەبی	١٠١
پیتەکانی ئەلفبێی کوردی	١٠٢
جیاوازی نێوان ئەلفبێی زمان و ئەلفبێی فەرهەنگ	١٠٤
فەرهەنگە ناودارەکانی کورد و تێکەڵکردنی هەردوو جۆری ئەلفبێ	١٠٥
مێژووی نووسین بە ئەلفبێی کوردی	١٠٧
دامەزرێنەری ئەلفبێی کوردی	١١١
هۆکاری گەشەکردنی ئەلفبێی کوردی لەناو کورداندا	١١٤
گیروگرفتی ئەلفبێی کوردی	١١٥
ئەلفبێی لاتینی	١٢٠
* مێژووی سەرهەڵدانی ئەلفبێی لاتینی	١٢٠
* کورد و ئەلفبێی لاتینی	١٢١
گیروگرفتی ئەلفبێی لاتینی	١٢٣
بەشی سێیەم: ئەدەب و ڕەوانبێژی کوردی	١٢٥
لە بارەی ئەدەبەوە	١٢٧
ئەدەب	١٢٧
چەند پێناسەیێکی ئەدەب	١٢٨

مێژووی سەرهەڵدانی ئەدەب	١٢٩
ئەدەبی کۆنی میللەتان	١٢٩
تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر	١٣٠
ئەرکەکانی ئەدەبیاتی فۆلکلۆر و ئەدەب بە گشتی	١٣١
بەشەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر	١٣٣
یەکەم: ئەفسانە	١٣٣
دووەم: حەکایەت یان سەربردە	١٣٤
سێیەم: پەندی پێشینان	١٣٥
چوارەم: ئیدیۆم	١٣٩
پێنجەم: نوکتە	١٣٩
شەشەم: مەتەڵ	١٤١
حەوتەم: گۆرانی	١٤٢
ئەدەبیاتی هونەری بەرز	١٤٣
یەکەم: شیعر	١٤٣
جۆرەکانی شیعری کوردی	١٤٣
یەکەم: بەیتی یەتیم	١٤٣
دووەم: دوو بەیت	١٤٤
سێیەم: پارچە	١٤٤
چوارەم: غەزەل	١٤٤
پێنجەم: قەسیدە	١٤٧
شەشەم: مەسنەوی	١٤٧
حەوتەم: چوارین	١٤٨

هەشتەم: چوارخشتەکی ١٤٨

نۆیەم: پێنجین ١٤٩

دەیەم: پێنجخشتەکی ١٥٠

یازدە: شیعری خۆماڵی ١٥١

دووەم: پەخشان ١٥٣

بەشەکانی پەخشان ١٥٤

١ـ پەخشانی زانستی ١٥٤

٢ـ پەخشانی ئەدەبی ١٥٦

ـ جۆرەکانی پەخشانی ئەدەبی ١٥٦

١ـ وتار ١٥٧

٢ـ چیرۆك ١٥٧

٣ـ ڕۆمان ١٥٩

٤ـ کورتیلە پەخشان ١٥٩

٥ـ نامە ١٦٠

٦ـ ژیاننامە ١٦٠

٧ـ شانۆگەری ١٦١

٨ـ خوتبە ١٦١

٩ـ لێکۆلینەوەی ئەدەبی ١٦٢

هەندێ هونەری ڕەوانبێژی ١٦٣

یەکەم: هونەری ڕەگەزدۆزی ١٦٣

دووەم: هونەری دژیەك ١٧١

سێیەم: هونەری جوانی بایس ١٧٦

چوارەم: هونەری جیاکردنەوە ١٧٩
پێنجەم: هونەری جێگۆڕین ١٨٠
شەشەم: ڕێبازی گوتەیی ١٨٣
سەرچاوەکان ١٨٧

پێشەکی

لــەدوای ڕاپــەڕینی بــەهاری ١٩٩١ و هەڵبــژاردنی پەرلــەمانی کوردســتان و دامەزراندنی حکومەتی هەرێمی کوردستان بابەتێکی ڕۆشـنبیری لـە قۆنـاغی یەکـەمی زانکۆ داندرا بەناوی "کوردۆلۆجی". دانانی ئەو بابەتە زۆر لـەجێی خـۆی بـوو، بـەڵام ئەفسوس دوای هەژدە ساڵ لە پەیڕەوکردنی ئەو سیستەمە، کوردۆلۆجی بـە ئاقارێك دابـردرا نـەك هـەر پـەیامی خـۆی لەدەسـتدا، بـەڵکو بـووە بابـەتێکی بـێ بەرنامـە و (پەراوێزخراو) لە نێوەندی زانکۆدا.

لەبەر ڕۆشنایی هەست کردن بە بەرپرسیاریەتی مێـژوویی و نەتـەوەیی لـە ئاسـت ئەم قەیرانـە، ئێمـە وەك چـەند مامۆسـتایەکی زانکـۆ و نووسـەر بەپێویسـتمان زانـی ئاوڕێك لەم بابەتە بدەینەوەو سەنگێکی زانستی بۆ ئەم بابەتە دابنێین.

لە دانانی ئەم کتێبە (کوردۆلۆجی)، ئێمە دوو ئامانجی سەرەکیمان هەیـە. یەکـەم کوردۆلۆجی وەك وانەیەك گرنگی پێبدرێ، چونکە هەبوونی ئەم بابەتـە نـەك هـەر لـە کۆلێژە مرۆڤایەتییەکان، بەڵکو لە کۆلێژە زانستییەکانیش زۆر گرنگە بۆ نەوەی نـوێ کە ئاگاداری کەلتووری نەتەوەیی خۆی بێ.

دووەمیش، وەك ناوەندێکی ڕۆشنبیری. بابەتی کوردۆلۆجی بابەتێکـە زۆر گفتوگۆ و گەنگەشـەکردن هەڵـدەگرێ شـارەزابوونی قوتابیـانی زانکـۆ بـەو کایـە ڕۆشـنبیرییە کەناڵێکی چالاك دەبێ بۆ ڕۆشبیری گشتی و ڕۆشنبیری نەتەوەیی سـاخلەم. گومـانی

تێدا نییە کە زمان زانین و هەبوونی زانیاری دەربارەی زمان، بەتایبەتی زمانی نەتەوە، هۆکارێکن بۆ بونیادنانی زانستی هەر تاکێکی کۆمەڵگا.

بابەتەکانی کوردۆلۆجی بەشێوەیەکی ئەکادیمی ڕێکخراون. سەرەتا بە گرنگمان زانی بەکورتی لەچەمکی کوردۆلۆجی بدوێین، هەروەها ئاماژە بەو کوردناسانەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بکەین کە لە کتێبەکانیاندا بە (چاك) و (خراپ) باسی کوردیان کردووە، هەروەها بەشێك تەرخانکراوە بۆ جوگرافیای کوردستان، ئەم بابەتە رۆشنبیرییە کاریگەرییەکی باشی دەبێ لەسەر ئاستی زانیاری قوتابیانی زانکۆ، چونکە بەڕاستی نەنگییە قوتابی زانکۆ، لەهەر کۆلێژێك بێ، هیچ دەربارەی سروشت و جوگرافیای نیشتمانەکەی نەزانێت.

بەشی دووەم تەرخانکراوە بۆ زمان بەگشتی و زمانی کوردی بەتایبەتی، هەروەها هەر لەم بەشەدا قسە لەسەر هەردوو ئەلفبێی (کوردی) و (لاتینی) کراوە، هەردووك بەراوردیش کراون.

بەشی سێیەم تایبەتە بە ئەدەب و ئەدەبناسی و ئەدەبی کوردی و ڕەوانبێژی.

پ. ی. سەلام ناوخۆش   د. نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو   د. ئیدریس عەبدوڵڵا

دەروازە

چەمکی کوردۆلۆجی

کوردۆلـۆجی یـاخود کوردناسـی لـە مێـژووی ئـەدەب و کـەلتور زمـانی کـوردی دەکۆڵێتـەوە، کوردناسـەکان بـەر لـە کـورد لـە کوردیـان کۆڵیوتـەوە، ئـەو هـەموو توێژینـەوە و لێکۆڵینـەوە و ڕاپۆرتانـەی ڕۆژئاواییـەکان لەسـەر کوردیـان نووسـیوە، بەشتێکی گرنگ لە کەلەپور و کەلتوری کورد پێکدەهێنن.

ئەو بوارە زانستییەی مرۆڤناسـی (کـورد)، خـۆی لـە بنەڕەتـدا کـارێکی مەیـدانی پـیرۆزە، بـەڵام زۆر جـار هـەتا خـودی ئـەو کوردناسـانە ئـەو پیرۆزییـە دەبـەزێنن و وێنایەکی ڕاست و دروستی کۆمەڵگای کوردی ناکەن، ئەم سنور بەزاندنەش زۆ بواری گرنگی ژیان و مێـژووی کـوردی گرتۆتـەوە، ئەمـەش شـتێکی چاوەڕێکراوە، چـونکە هەموو ئەوانەی وەك گەریدە و زانا و مرۆڤناس هاتوونەتە کوردستان، پیـاوی زانسـت و ڕاست نەبوون، بەڵکو زۆربەیان پیاوی حکومەت و جاسوس بوونـە! لـەم روانگـەوە گرنگە کورد بە عەقلیەتێکی ڕەخنەیی ئەو مێـژووی خـۆی بخوێنێتـەوەو جـارێکی تـر خۆی بینووستێتەوە، هەروەها لەم ڕوانگەوە دەمانەوێت ڕۆناکبیری کـورد خـۆی ئـەو مێـژووەی خـۆی بـە گـوێرەی بنـەماکانی میتۆلـۆژی زانسـتی بنووسـێتەوە، تـاکو مێژووەکەی و کەلتوورەکەی هاوشانی چەمکی کوردۆلۆجی بێت.

* مێژووی کوردۆلۆجی

بێگومان کوردۆلۆجی لقێکە لـە ڕۆژهەڵاتناسـی، بـەواتای کوردناسـی لـە هـەناوی ڕۆژهەڵاتناسیەوە لەدایك بووە، چونکە ئەویش وەك ڕۆژهەڵاتناسـی دیتنـی ڕۆژئاوایـە بۆ کورد! د.عەبدوللا جەودەت یەکەم کەس بـووە، کـە وشـەی کوردناسـی لـە سـاڵی ١٩١٣ بەکارهێناوە، جەلادەت بەدرخانیش لە ساڵی ١٩٣٤ لە وتارێکی بە ناوی (کورد

و کوردستان ب جاڤی بیانیان) بەکاری هێناوە، لە سییەکانەوە کوردناسی و ڕۆژهەڵاتناسی لەناو ئەدەبیاتی کوردیدا بەرچاو دەکەون.

کوردناسەکان زۆربەی لەو ڕەگەزان بوون:

١ ـ عەرەب ٢– فارس ٣– ئەرمەنی ٤ـ ئەلمانی ٥ـ ئیتالی ٦ـ ڕووسی ٧ـ فەرەنسی ٨ – بەریتانی .

لەو وڵاتانە چەند دەزگایەکی ئەکادیمی هەن، کە بەسەدان ئەرشیفی دیکۆمینتی کوردی تێدایە، کە زادەی عەقلی ئەو کوردناسانەیە، هەروەها کەلتوری کوردییە و کورد پێویستی پێیەتی.

*** کوردناسە موسلمانەکان:**

لەدوای ئاشنابوونی کورد بە ئایینی ئیسلام، کورد وەك نەتەوەیەك بەشێك لەنووسراوەکانی مێژوونووس و جوگرافیناس و سەربردەنووسانی موسلمانانی داگیرکردووە، ئەو نووسینانە لەزۆر ڕووەوە جێگەی متمانەن، چونکە ئەوسا هیچ ململانێیەکی نەتەوەیی و ئایینی و مەزهەبی لەئارادا نەبووە، هەروەها ئەوسا ئەو هەموو نەتەوانەی ئەمڕۆ هەموو بەشدار بوون لە دەسەڵات و بونیادنانی شارستانیەت و مەدەنیەتی ئیسلامیدا. لەخوارەوە ئاماژە بەهەندێ لەو نووسەرانە و کتێبەکانیان دەکەین:

١ ـ محەمەد کوڕی جەریری تەبەری (٨٣٩ ـ ٩٢٣ ن)

کتێبە مێژوویەکەی بە (تاریخ الامم والملوك) ناسراوە، ئەم کتێبە لە دروستبوونی بوونەوەرەوە دەست پێدەکات هەتا ساڵی ٩١٥ی زایینی، لە زۆر شوێن باسی کوردی کردووە.

٢ ـ ئیبن ئەسیری جەزیری / ئەبی حەسەنی عەلی کوڕی محەمەدی شەیبانی لە ٦٣٠ی کۆچی مردووە .کتێبەکەی بە(الكامل فی التاريخ)ناسراوە، ئەم کتێبە بەدرێژەپێدەری کتێبەکەی تەبەری دێت و سەبارەت بە کوردەوە بە درێژی باسی بزووتنەوە کوردییەکانی سەدەی نۆیەم و دەیەم دەکات.

٣ ـ حافز عیمادەدین ئەبو فیدای ئیسماعیلی کوڕی کەسیر،ناسراوە بە ئیبن کەسیری دیمەشقی، لە ٧٧٤ی کۆچی مردووە، کتێبەکەی بە(البدایة و النهایة) ناسراوە

٤ ـ دینەوەەری ساڵی ٨٩٥ی زایینی مردووە، کتێبەکەی ناوی (الاخبار الطول).

٥ ـ ئەلیـەعقوبی سـاڵی ٨٩٧ی زاییـنـی کۆچـی مردووە،کتێبەکـەی ناوی(مێـژووی ئەلیەعقوبی)یە .

٦ ـ ئیبن ئەلسەمکەرییە،ساڵی ١٠٣٠ی زایینی کۆچی مردووە، کتێبەکەی بە (تجارب الامم)ناسراوە.

٧ ـ ئیبن حزەدازبە ساڵی ٩١٣ی زایینی کۆچـی مـردووە، کتێبەکـەی نـاوی(المسـالك والممالك).

٨ ـ ئیبن الفقیه ساڵی ٩٠٢ی زایینی کۆچی مردووە، کتێبەکەی ناوی(کتاب البلدان)ە.

٩ ـ ئەستەخری ساڵی ٩٥١ی زایینی کۆچی مردووە، کتێبەکەی(المسالك والممالك).

١٠ـ ئـیبن حەوقـەل سـاڵی ٩٧٧ی زاییـنـی کۆچـی دوایـی کردووە،کتێبەکـەی نـاوی (صـورة الارض)ە.ئـیبن حەوقـەل لـەم کتێبـەی زۆر بـەڕوونی نەخشـەی کوردسـتانی کێشاوە، هەردوو بەشی ((جیبال))و((جەزیرەی))ی دیاریکردووە.

١١ـ ئەلمەقدیسـی سـاڵی ٩٨٥ی زاییـنـی کۆچـی دوایی کـردووە، کتێبەکـەی نـاوی (أحسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم).مەقدیسی زۆر بەدرێژی باسی لە داب و نـەریت و کەلتورو وڵاتـی کـوردان کـردووە. کوردسـتانی بەهـەرێمی سـەربەخۆ لـە وڵاتـانی دی داناوە.

١٢ـ یاقوت حەمـەوی (١١٧٠ – ١٢٢٩)،کتێبەکـەی یـاقوت زۆر ناسـراوە و زانیاریـەکی زۆری لەبارەی کوردەوە تێدایە، کتێبەکەی ناوی (مجمع البلدان)ە..

ئەمە هەر لەسەدەی سێیەمی کۆچیەوە موسلمانە گـەڕۆك و وڵاتناسـەکان نـەك هـەر باسـی کـورد و کـەلتوری کـورد و ئـاییني کوردیـان کردووە،بـەڵکو زۆربـەی جوگرافیناسەکان نەخشەی کوردستانیان کێشاوە.

کوردناسە ڕۆژئاواییەکان

هەرچەندە زەینەفۆن یەکەم ڕۆژئاواییە، کە دوای هێرۆ دۆتسی مێژوونووس، شتی لەبارەی کوردەوە گوتبێت،هەروەها لەسەردەمی شەڕی خاچ پەرستەکانیش پەیوەندی لەنێوان ڕۆژئاوا و کورد دروست بووە، ئەمەش لەلایەك بە هۆی سەلاحەدین ئەیوبیەوە بووە، لەلایەکی تریش زۆربەی سەربازەکانی سوپای سەلاحەدین کورد بوون.

ئەم جۆرە پەیوەندییانە زۆر پەیوەست نین بە بواری کوردناسییەوە . زانستی ڕۆژهەڵاتناسی و کوردناسی لەسەر ئەو بنەمایە دانەڕێژراون،بەڵکو ئەوجۆرە پەیوەندی و ناسینە لە ئاکامی شەڕەوە دروست بوون.

بەحوکمی ئەوەی جولەکە و ئەرمەنی پەیوەندیەکی کۆنیان لەگەڵ کوردان هەبووە، بۆیە ئەوان بەر لەخەڵکانی دی ڕۆژئاوایی باسی کوردیان کردووە. لەم بەشەش هەوڵ دەدەین ئاماژە بەناوی هەندێ کوردناس و نووسراوەکانیان بکەین:

١ـ مارکۆ پۆلۆ ١٢٥٤ ـ ١٣٢٤

جوگرافیناس و گەڕالێکی ناسراوی ئیتالییە، ئاماژە بۆ ئەوە دەکرێ کە مارکۆ پۆلۆ یەکەم ڕۆژئاواییە ناوی (کوردستان)ی بەکارهێناوە.

٢ ـ ژان باپتیست تاڤێرنیە (١٦٠٥ ـ ١٦٨٩)

بازرگانێکی فەرەنسی بووە، لەسالی ١٦٣٢ی زایینی گەشتێکی بۆ کوردستان کردووە، کتێبەکەی بەناوی (شەش گەشت لەتورکیاوە بۆ پاریس)ە. گرنگی ئەم کتێبە لەوەدایە کە گەشتەکەی تاڤێرنیە بۆ کوردستانی هاوکات بووە بە بەردەوامی سەفەرنامەکەی (ئەولیا چەلەبی) و سەردەمی ئەحمەدی خانی شاعیر.

٣ ـ کریسستین نبوور

یەکێ لەو گەڕیدانەیە کە گەشتی بۆ کوردستان کردووە، ئەو گەشتەی لەساڵی ١٧٦٦ چاپ کردووە و باسێکی لەسەر کورد نووسیوە.

٤ـ مێریلا گالیتی

کتێبێکی لەسەر کوردان نووسیوە بەناوی (کەلتوری کوردی لە نووسراوەکانی ئیتالیەکاندا) .

٥ ـ قەشە مۆریزیۆ گارزۆنی

لەساڵی ١٧٨٧ کتێبێکی بەناوی (رێزمانی دانە وشەی زمانی کوردی) بڵاو کردۆتەوە.

٦ ـ لێرخ

یەکێ لەو کوردناسە ڕووسانە بووە، کە زۆر شتی لەسەر کورد نووسیوە، سێ کتێبی لەسەر کوردەکانی ڕۆژهەڵات نووسیوە.

٧ ـ ئەلێکسەندەر ژابا (١٨٠٣ – ١٨٩٤)

ئەلێکسەندەر ژابا زۆر لەگەڵ مەلا مەحمودی بایەزیدی (١٧٩٩ – ١٨٦)دۆست بووە بەهاوکاری ئەو چەندەها دەستنووسی کوردیان لەفەوتان رزگار کردووە. هەندێ توێژەر نووسینەکانی بایەزیدی و ژاپا بە سەرەتای سەرهەڵدانی پەخشانی کوردی دادەنێن .

٨ ـ ئەلبێرت سۆسین

توێژەرێکی ئەلمانییە پرۆفیسۆر بووە لەبواری زمانەوانیدا. نووسینەکەی لەبارەی کوردانەوە بەناوی ((لێکۆلینەوەیەکی فیلۆلۆجی زمانی کوردی))یە، ساڵی ١٨٩٨ لە ستراسپۆرگ بڵاوی کردۆتەوە.

٩ ـ باسێل نێکتین ١٨٨٥ – ١٩٦٠

باسێل نیکتین بەهاوکاری مەلا سەعیدی شەمدینانی ١٨٨٥ – ١٩١٨ زۆر نووسینی لەبارەی کوردەوە بڵاوکردۆتەوە، ناسراوترین کتێبی باسیل نیکیتین کتێبی ((کورد لێکولینەوەیەکی سۆسیۆلۆژی و مێژوویی))یە .

١٠ ـ مینۆرسکی ١٨٧٧ – ١٩٦٦

ڤلادمێر مینۆرسکی یەکێ لەو کوردناسانەیە، کە نووسینێکی زۆری لەبارەی زمان و ڕەسەن و کەلتووری کوردەوە نووسیوە،هەر ئەو بوو وتی : کورد نەوەی میدیەکانن.

١١ـ کرێس کۆچێرا

یەکێ لەو کوردناسانەیە کە هێشتا لە ژیاندا ماوە،ـ چەندان جار هاتۆتە کوردستان، کتێبی (بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردو هیوای سەربەخۆیی)یەکێ لە کتێبە دانسقەکانیەتی.

بێگومان سەدان کوردناسی تر هەن، کە بەباشی و خراپ زۆریان لەسەر کورد نووسیوە، وەك مێجەرسۆن یەکەم رۆژنامەی کوردی لە کوردستان دەرکردووە. ئەدمۆنز فەرهەنگی (کوردی– ئینگلیزی) لەگەڵ تۆفیق وەهبی نووسیوە، مێجەر نوئێل هاوکاری شێخ مەحمودی کردووە لەحوکمداری یەکەمی شێخدا.

هەندێك لەو کتێبانەی لەبارەی کوردو کوردستان نووسراون:

١– دەیڤد ئادەمسۆن، شەڕی کورد، لەندەن، ١٩٦٤ .

٢– فریدریك باریس،بنەماکانی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی لەباشووری کوردستاندا،ئۆسلۆ،١٩٥٣ .

٣– بێنیگسۆن، کوردەکان و کوردۆلۆجی لەیەکێتی سۆڤیەت، پاریس، ١٩٦ .

٤–جۆیس بلۆ، فەرهەنگی کوردی ـ فەرەنسی ـ ئینگلیزی، پاریس، ١٩٦٥ .

٥–دێرك کینان، کوردەکان و کوردستان . لەندەن، ١٩٦٤ .

٦–سوزان میسیلەس، کوردستان لە سێبەری مێژوودا نیویۆرك ١٩٩٧ .

٧–پیتەر سلوگلێت،بەریتانیا لە عێراقدا ١٩١٤ – ١٩٣٢، لەندەن، ١٩٧٦ .

بەشی یەکەم
جوگرافیای کوردستان

بەشی یەکەم
جوگرافیای کوردستان

سنوورەکانی کوردستان

کوردستان بە هەموو پارچەکانییەوە، واتە: کوردستانی گەورە وڵاتێکی ئاسیاییە، دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای ئەو کێشوەرە، سنوورەکەی لە باکوورەوە لەگەڵ ئازەربێجان و ئەرمێنیاو تورکیا دایە، لە باشوورەوە لەگەڵ ئێران و کەنداوی (عەرەبی ـ فارسی) هاوسنوورینە، لە ڕۆژهەڵاتەوە ئێران و لە ڕۆژئاواشەوە عێراق و سوریا دەوری دەدەن، ئەم ناوچانەش کە کەوتوونە نێوان ئەو وڵاتانەوە، هەر لە کۆنەوە وڵاتی کوردان بوونە.

بە واتا: کورد بە یەکێك لەو میللەتانە دەژمێردرێت، کە هەر لە چاخە کۆنەکانەوە پێکهاتەی دانیشتووانی ڕۆژهەڵاتیان پێکهێناوە.

ناوی وڵاتی کوردان

هەموو ئەو وڵاتەی کوردی تیا ژیاوە، لە کۆندا لە ڕووی سیاسییەوە ناوی (کوردستان) نەبووە، بەڵکو ناوانی دیکەی بەسەردا براوە، ئەوەتا بۆ نموونە: تا چەرخەکانی پێنجەم و شەشەمی کۆچی، یانزەو دوانزەی زاینی، وڵاتی کورد بەسەر چەند هەرێمێك دابەشبووە، لەو مێژووەی ئاماژەی بۆ کرا وڵاتی کوردان بەسەر ئەم هەرێمانەی خوارەوە دابەش بووە:

١ـ هەرێمی چیاکان (ئیقلیمی جیبال)

٢– هەرێمی غەربی

٣ـ هەرێمی جەزیرەی فوڕاتی

٤ـ هەرێمی ئازەربێجان

٥ـ هەرێمی ئەرمێنیا

٦ـ هەرێمی لوڕ (لوڕستان)

٧ـ هەرێمی شەهرەزوور (شارەزوور)

٨– هەرێمی ڕاز

جگە لەمانەش هەندێ هۆز و تیرەو کۆمەڵەی کوردی تر هەبوون، لە هەرێم و شوێنەکانی دیکەی وەکو: (وڵاتی فارس و خوزستان و وڵاتی شام)دا دەژیان.

لێرەدا ڕەنگە پرسیاری ئەوە دروستبێت، کە: ئایا (ئازەربێجان) و (ئەرمێنیا) لە کۆندا هەرێمی کوردی بوونە؟

لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا دەبێ ئەوە بزانین، کە ئەوەی ئەمڕۆ دەیبینین کوردستانە، مەرج نییە لە کۆندا کوردستان هەر ئەوەندە بووبێت، بەڵکو وەکو ئاماژەمان پێدا زۆر هەرێمی دیکەش هەبووە لە کۆندا کوردی تیا ژیاوە، وەکو ئاماژەمان بۆ کرد (ئەرمێنیا) و (ئازەربێجان)یش ڕۆژگارێك بووە، کە ئەوە هێندە دوور نییەو چەرخەکانی پێنجەم و شەشەمی کۆچی، یانزەو دوانزەی زایینی شاهیدن، کە ئەوسا کورد نەك هەر دانیشتوانی ئەو هەرێمانەی بووە، بەڵکو فەرمانڕەوایەتیشی تێدا کردوون، بەڵام کە ئێستا کورد لەو هەرێمانە نەماون، یان بوونەتە کەمینەیەکی زۆر کەم، ئەوە بۆ دوو هۆ دەگەڕێتەوە، ئەوانیش یەکیان پەیوەندی بە کورد و ژیانی کۆنی میللەتانی ڕۆژهەڵان هەبووە، ئەوەی دووەمیش پەیوەندی بە دوژمنانی کوردەوە هەبووە.

ئەوەی پەیوەندی بە کوردەوە هەیە، ئەوەیە کە: لە کۆندا بژێوی میللەتان بە گشتی و میللەتانی ڕۆژهەڵاتیش بە تایبەتی لەسەر مەڕداری بووە، ئەوەش ناچاری کردوون، کە هەمیشە بە دوای لەوەڕی باشتردا بگەڕێن، لە هەر جێیەك تووشی وشکە

ساڵی و قات و قڕی هاتبن ئاسایی بۆ شوێنێکی دیکەیان گوازتۆتەوە، لەوەشدا چ گرفتێکیان نەدیوە، مادام بەوە ژیانی باشتر و سەقامگیرتریان بۆ خۆیان مسۆگەر کردووە.

ئەوەی پەیوەندی بە دوژمنانی کوردیشەوە هەیە، هەر لە کۆنەوە ئەوانەی بە شەڕوشۆڕ هاتوونە هەرێمە کوردییەکانیان و داگیریان کردوون، خەڵکی خۆیان لە هەرێمەکاندا نیشتەجێکردووە، بەوەش وڵات لە کورد تەسک بۆتەوە، شوێنەکەیان جێهێشتووە، بۆ شوێنێکی تر ڕۆشتوون، هەروەك چۆن کاتی خۆی سەلجوقییەکان کە هاتنە ئەرمێنیاو ئازەربێجان (غەز)ە تورکەکانیان لەو وڵاتانەدا نیشتەجێکرد، بەوەش بەشێکی کوردانی ئەوێ وڵاتەکەیان لێ تەسك بووەوە، بەرەو هەرێمەکانی دی هاتن، بەڵام لەگەڵ ئەوەش کورد هێشتا هەر زۆر بوون لەو وڵاتانە، تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەمیش ڕێژەی کورد تیایان، هەر زۆر بوو، تەنانەت دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ کوردیش وەکو هەر نەتەوەیەکی دیکەی چوارچێوەی شورەوی (دەوڵەتی سۆفیەت)ی نوێ حکومەتێکیان بە ناوی (کۆماری کوردستانی سوور) دامەزراند، بەڵام ئەو حکومەتە تەمەنی زۆر نەبوو، دوای هاتنە سەر تەختی (ستالین)، ئەو کۆمارە ڕووخێنرا، کوردەکانی ئەوێ بەسەر نۆ وڵات و شەست و چوار شاری چوارچێوەی (سۆفیەت)ی گەورە دابەشکران، بەوەش گەورەترین زەبر بە کورد و وڵاتەکەی لەو ناوچانەدا کەوت، ئێستاکە کورد وەکو کەمینەیەکی کەم لەوێدا دەبینرێن.

یەکەم بەکارهێنانی زاراوەی (کوردستان)

تا ئەو ماوەیەی پێشوو لە لای مێژوونووساندا وا باو بوو، کە یەکەم کەس زاراوەی (کوردستان)ی بڕیبێتە سەر وڵاتی کوردان، مێژوونووس و شارناسی فارسی (حەمدوڵڵای مستەوفی قەزوینی) مردوو لە (٧٥٠ هیجری/ ١٣٤٩ز) بووە، ئەوەش لە

کتێبەکەی خۆیدا بە ناونیشانی (نزهە القلوب)، بەڵام دواتر لێکۆڵەران زانیاری نوێیان دیتەوە، بە پێی ئەو زانیاریە نوێیانە دەرکەوت، کە: (قەزوینی) یەکەم کەس نییە زاراوەی (کوردستان)ی بڕیبێتە سەر وڵاتی کوردان، بەڵکو ئەو زاراوەیەی (کوردستان) لە نووسراوەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی حەوتەمی هیجری/ سێنزەی زاینی چەندین جار هاتووە، هەندێ لە مێژوونووس و گەڕیدەکان لە بەکارهێنانی ئەو زاراوەیە بۆ وڵاتی کوردان دەیان ساڵ بە پێش (قەزوینی) کەوتوونە.. ئەوەتا بۆ نموونە:

١ـ گەڕیدەی ئیتاڵی (مارکۆ پۆلۆ) کە لە (٧٢٣هیجری/ ١٣٢٣زاینی) مردووە، ساڵی (٦٧٠ هیجری/ ١٢٧٠زاینی) دەستی کردووە بە گەشتێك بۆ هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات و لە نێویشیان وڵاتی کوردان، لە گەشتنامەکەیدا زاراوەی (کوردستان)ی بۆ وڵاتی کوردان بەکارهێناوە.

٢ـمێژوونووسی مەغۆلی (ڕەشیدەدین فەزڵوڵڵای هەمەدانی) مردوو لە (٧١٨هیجری/ ١٣١٨زاینی) لە کتێبەکەی خۆیدا (تأریخ المغول) زیاتر لە جارێك وشەی (کوردستان)ی بەکارهێناوە.

هۆکارەکانی درەنگ بەکارهێنانی زاراوەی (کوردستان)

بێگومان زیاتر لە هۆکارێك هەبووە بۆ ئەمە، لەوانە گرنگترینیان لەم خاڵانەی خوارەوە کورت دەکەینەوە:

١ـ ڕەنگبێت یەك لە هۆیەکان ئەوە بووبێت، کە وڵاتی کوردان هەر لە کۆندا لە ڕووی سیاسییەوە زۆر سەقامگیر نەبووە، بۆیە بەردەوام چەندین دەسەڵاتی ناوچەیی هۆزو خێڵە گەورەکان بەڕێوەی بردووە، ئەوانە وڵاتی کوردانیان بۆ چەند هەرێمێك بە گوێرەی بڵاوبوونەوەی خۆیان بەسەر خۆیاندا دابەشکردووە، لەبەر ئەوەش هەر هەرێمێکی بە ناوی هۆزێك، یان ناوچەیەك ناونراوە.

٢ـ زاراوەی (کوردستان) خۆی زاراوەیەکی نوێیە بە بەراورد لەگەڵ مێژووی کۆنی وڵاتی کوردان، کە پێکهاتەکەی ئەو زاراوەیە پەیوەندی بە زمانی نوێی کوردو زمانە نوێیەکانی نەتەوەکانی دەوروبەرییەوەی هەیە، کە بێگومان ئەو زمانەی سەدەکانی دوانزەو سێنزەی زاین کورد قسەی پێکردووە، ئەو زمانە نەبووە، کە لە هەزارەکانی یەکەم و دووەمی پێش زاین باب و باپیرانی کورد قسەیان پێکردووە، وەك چۆن ئەو زمانەی ئێستا کورد قسەی پێدەکات ئەو زمانە نییە کە نزیکتر لەوە، تەنیا سەد ساڵ پێش ئێستا کورد قسەی پێکردووە، ئەوەش لەبەر خۆنوێکردنەوەی زمان، بە هەمیشە وەرگرتنی وشەی نوێ و لە دەستدانی گەلێ وشەی کۆن، کە بە تێپەڕینی مێژوو بوونیان نامێنێ، بۆیە بێگومان خۆشیان نامێنن، مەگەر لە فەرهەنگەکان بییاندۆزینەوە.

٣ـ خەڵکی خۆجێیی ناوی لە وڵاتی خۆی نەناوە، ئەو بە شارەکەی خۆم، یان گوندەکەی خۆمان، یان ئاواییەکەمان و...هتد ئاماژەی بۆ ئەو شوێنە کردووە کە تیایدا ژیاوە، واتە ئەو هەستە نەتەوەییە نەبووە، زاراوەیەکی سیاسی نەتەوەیی بسەپێنێت.

تۆپۆگرافیای (کوردستان)

زەوی و زاری کوردستان لە ڕووی بەرزی و نزمییەوە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە لەیەکجیاوازە، هەندێ شوێنی تەخت و دەشتی پان و بەرینی کاکی بە کاکین، هەندێ شوێنی دیکەیشی بەرزن، کە بە شێوەیەکی گشتی جوگرافیناسان دەڵێن: ناوچەکانی باکوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە چیای بەرز داپۆشراون، بەرزایی هەندێکیان زیاترە لە چوار هەزار مەتر لە ئاستی ڕووی دەریا، لە نێو ئەو چیایانەش هەندێ دەشتایی تەخت هەن، بەڵام ناوچەکانی باشوور و ڕۆژئاوا نزمن و

چـیایان کەمـە، بـە زۆری لـە دەشـتایی پێکهـاتوون و گـردیش لێـرەو لـەوێ بـە دیـار دەکەون.

بۆیە بە شێوەیەکی گشتی دەتـوانین بڵێین: تۆپۆگرافیـای کوردسـتان لـە سـێ بەشی جوگرافی جیاواز پێکهاتووە، ئەوانیش بریتینە لـە: (چـیاکان) و (گردەکـان) و (دەشتاییەکان).. لە خوراەوە تیشك دەخەینە سەر هەندێ لایـەنی گرنگـی هەریەکـە لەم سێیانە:

یەکەم: چیاکانی کوردستان

- نیوەی زیاتری تۆپۆگرافیای کوردستان لە چیا پێکهاتووە، کە ئەم چایانە خۆیان لە چەند زنجیرەیەکدا دەبینننەوە، ڕووی ئەو زنجیرە چـیایانە بـە زۆری لـە بـاکووری ڕۆژئـاواوە بـەرەو باشـووری ڕۆژهـەلاتن.. بـەرزاییان لـە پێنجسـەد مـەترەوە دەسـت پێدەکات و وردە وردە لەگەڵ درێژبوونەوەیان بـەرزیش دەبنـەوە، تـا دەگەنـە پێـنج هەزار مەتر، ئەو بەرزییـەش هێنـدە زۆرە، بـە شـێوەیەك کـە لـە باشـووری ڕۆژئـاوای ئاسیادا کـەم هەیـە ناوچـەیەکی دیکـەی بێجگـەی کوردسـتان، چـیاکانی بگەنـە ئـەو بەرزییە.

- لوتکـەی چـیاکان زۆر بڵنـد و قـەدەکانیان زۆر ڕك و پێچاوپێچـن، لـە هەنـدێ شوێنیشـدا زۆر لـە یـەکتر نزیـك دەبنـەوە، بەمـە لـە گـەڵێ شـوێندا دۆڵـی سـەختیان دروستکردووە، قوڵایی هەندێکیان دەگاتە سەدان مەتر.

- ژمارەی چیاکانی کوردسـتان تـا ئێسـتا بـە تـەواوەتی دیـار نییـە، سەرچـاوەکان لەمڕووەوە ژمارەی لەیەك جیا دەڵێن، هەیانە دەڵێت: ١٢٢ چیا لە کوردسـتان هەیـە، هەشیانە ئەو ژمارەیە بەرزدەکاتەوەو، دەڵێت: ژمارەی چیاکانی کوردسـتان بریتییـە لە ٢٢٠ چیا.

گرنگترین چیا و زنجیرە چیاکانی کوردستان

لە کوردستاندا چیا و زنجیرە چیاکان یەکجار زۆرن، لێرەدا تیش دەخەینە سەر هەندێ لە گرنگترینیان، کە بریتین لە:

- گرنگترین زنجیرە چیاکانی کوردستان، زنجیرە چیای (زاگرۆس)ە، هەرێمی ئەو چیایە گەلێ پان و بەرینە، هەر لە باکوورییەوەی چیاکانی باشووری دەریاچەی (ورمێ)نە، تا دەگاتە باشووری تەنگەبەری (هورمز)، درێژیەکەی ١٤٠٠کم، پانیەکەشی لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا لە نێوان ١٠٠ تا ٣٠٠ کیلۆمەتر پانە. ڕووبەری ئەم زنجیرە چیایە ٣٣٢٠٠٠کم چوارگۆشەیە.. لەبەر فراوانیی دابەشکراوەتە سەر (زاگرۆسی باکوور) و (زاگرۆسی باشوور) و (زاگرۆسی ناوەند).

گرنگی چیاکانی کوردستان

چیاکان لە گەلێ ڕووەوە جێی سوود و بایەخن، لەوانە گرنگرترینیان:

١- لە ڕووی سیاسی و عەسکەرییەوە بوونەتە شورەیەکی قایم بە ڕووی دوژمنان، هەر لە کۆنداو بە تایبەت لەو سەدەیەی ڕابردوو پەناگەیەك بوونە بۆ شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی کورد.

٢- گەلێ کانزای گرنگ و جۆراوجۆر لە خۆیان هەڵدەگرن.

٣- بەردەکانیان بۆ جوانکاری و بنیاتنانی خانووبەرەو پرۆژەی جۆراو جۆر لە بواری بیناسازی سوودی گەورە دەگەینن.

٤- قەدپاڵەکانیان دارستانی گەورەن و گەلێ جۆر داری گرنگیان لێ دەڕووێت.

٥- دەبنە بەربەستی باش بەڕووی بای بەهێز، بەوەش زەوییە کشتوکاڵییەکانی نزیکیان دەپارێزن.

٦ــ هۆکـاری باشــی گەشـتوگوزارن و لـەم ڕووەوە دەرامـەتێکی بـاش بـۆ خـەڵکی دانیشتووی خۆیان زامن دەکەن.

دووەم: گردەکانی کوردستان

گردەکـانی کوردســتان بــە زۆری لــە چــەند زنجیرەیــەکی خواروخێچــی چــەماوە پێکهاتوون، لە چاو چیاکانی دەوروبەریان زۆر بەرز نین، بەڵام لە چاو دەشـتەکانیش ئەوان بە تەواوی جیانەو دەبینرێت، کە چـەند بـەرزن، هـی وایـان هەیـە، لـە هەنـدێ شوێنیدا بەرزاییەکەی دەگاتە ١٧٥٠ مەتر، وەکـو ئـەمـە لـە بەشـی ڕۆژهـەڵاتی گـردی (پاسینلەر)ی کوردستانی باکوور دەکەوێتە بەرچاو، هەشیانە لەوەش بەرزترن، وەکو هەندێ بەشی گردی (گـەوەر) کـە بەرزاییەکـەی دەگاتـە ٢٠٠٠مـەتر لـە ئاسـتی ڕووی دەریاو، هەندێ بەشی گردی (کواندە)ش بەرزاییەکەی دەگاتە ٢٤٣٠مـەتر لـە ئاسـتی ڕووی دەریا.

سوودی گردەکان

ئەو گردانە لە چەند ڕووێکەوە سوود بە دانشتووانی دەوروبەری خۆیـان دەگـەینن، لەوانە:

١ـ هەندێجار دەبنە بەربەستێك بە ڕووی هێرشی بای بەهێز و ناوچە دەشتاییەکانی دەوروبەریان لە هەندێ لەو زیانانە دەپارێزن، کە لەوانەیە بایە بەهێزەکان دووچاریان بکەن.

٢ــ لـە ڕووی مەڕداریـەوە ئـەو گردانـە هەمیشـەو بـە تایبـەت لـە بەهاراندا دەبنـە لەوەڕگای گرنگ بۆ مێگەلەکان.

٣ـ هەندێ لەو گردانەی کە زۆر بەرزو سـەخت نـین و پشـتێکی تـا ڕادەیـەك پانیـان هەیە، بۆ بەرهەمهێنانی دانەوێڵە (گەنم و جۆ) سوودیان لێوەردەگیرێت.

گرنگترین گردەکانی کوردستان

ئەو گردانە زۆرن، زۆربەشیان دەکەونە هەرێمی کوردستانی عێراق، لەوانە:

١ـ بایەزید: دەکەوێتە سێگۆشەی کوردستان و ئێران و تورکیا.

٢ـ بەرزنجە: دەکەوێتە سنووری پارێزگای سلێمانی، لە نێوان زنجیرە چیاکانی هەورامان و دەشتی پانی شارەزوور، شارباژێریش دەکەوێتە بەشی باکووری.

٣ـ کەرکوك: لە نزیك ڕووباری دیالە دەست پێدەکات، بەرەو ڕۆژئاوا درێژدەبێتەوە تا دەگاتە دەشتی هەولێر.

٤ـ باسینلەر: دەکەوێتە ناوچەی (ئەرزرۆم) لە کوردستانی باکوور.

٥ـ کواندە: دەکەوێتە باکووری شاری دهۆك.

سێیەم: دەشتەکانی کوردستان

دەشتەکانی کوردستانیش بەشێکی دیکەی گرنگی خاکی کوردستان پێکدەهێنن، ئەو دەشتانە پان و بەرین و تەختن، ڕووبەرەکانیان لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی دیکە دەگۆڕێت، بەڵام بە هەموویان ١٥٪ی ڕووبەری گشتی خاکی کوردستان دادەپۆشن.

سوودی دەشتەکان

سوودی دەشتەکانی کوردستان گەلێ زۆرن، لەوانە:

١ـ لە ڕووی ئابورییەوە بڕبڕەی پشتی ئابوری کوردستان پێکدێنن، چونکە لە ڕووی کشتوکاڵییەوە زەوییەکانیان زۆر بە پیتە، دەتوانن دانەوێڵەی تەواوی نەوەك تەنها کوردستان بەڵکو ناوچەکانی دەوروبەری کوردستانیش پێك بێنن، ئەوەتا تەنیا بەشێك لە دەشتەکانی کوردستانی عێراق، دەتوانن بەروبوومی دانەوێڵەی هەموو عێراق زامن بکەن، بۆیە پێیان دەگووترێت: (سلە الخبز العراقی).

لە لاییێکی دیکەوە دیارە جگە لە کشتوکاڵ، (نەوت)یش لە زۆربەی ناوچە دەشتاییەکانی کەرکوك و هەندێ ناوچەی هەولێر و شوێنانی دیشدا هەیە، کە ئەوەش گرنگییەکی یەکجار گەورەی هەیە.

٢ــ شــوێنی حەوانــەوەی خــەڵکێکی زۆرن و زۆرێکــی شــارو شارۆچــکەو گونــدەکان بەخۆوە دەگرن.

هەندێ لە دەشتە گرنگەکانی کوردستان

هەندێ لە گرنگترین دەشتەکانی کوردستان بریتینە لەمانەی خوارەوە:

١ـ دەشتەکانی (حەویجە، ڕانیــە، شــەنگار، ســلێمانی، ســندی، شــارەزوور، قــەراج، کەندێناوە، هەولێر) لە کوردستانی عێراق.

٢ـ دەشتەکانی (شوی، مەریوان، ...) لە کوردستانی ئێران.

٣ـ دەشتەکانی (ماردین، ئورفە، ..) لە کوردستانی تورکیا.

ئاو و هەوای (کوردستان)

١ـ پلەی گەرمی

پلەی گەرمی کوردستان لە نێوان هەوایەکی بیابانی گەرم و هەوای ساردی دەریــای ناوەڕاستدایە، لەگەڵ ئەوەشدا لە ناوچەیەکەوە بــۆ ناوچــەیەکی دی جیــاوازی هەیــە، چونکە ئەو هۆکارانەی کار لەسەر ئاووهەوای ناوچەکان دەکەن، لە ناوچــەیەکەوە بــۆ ناوچەیەکی دیکە لە یەك جیاوازە، ئەوەتا تا بەرەو باکووری کوردســتان بچــین پلــەی گەرمی ڕوو لە نزمبوونەوە دەبێت، بە پێچەوانەوە تــا بــەرەو باشــوور بێینــەوە پلــەی گەرمی ڕوو لە بەرزبوونەوە دەبێت.

جیاوازی پلەی گەرمی لە ناوچەکانی بــاکوور و باشــووری کوردســتان جیاوازییــەکی زۆرە، بۆ نموونە لە وەرزی زستاندا پلەی گــەرما لــە شــارەکانی بــاکووری کوردســتان زۆر ڕوو لــە نزمبوونەوەیــە، زۆر بــۆ ژێــر ســفر دادەبــەزێت، ئــەوەتا پلــەی گــەرمی لــە دەڤەری شاری (قەرەکوسە)ی کوردستانی باکوور لە زستاندا بۆ (٣٠ یان ٣٥ پلە) بۆ ژێر سفر دادەبەزێت، لە ناوچەکانی باشووری کوردستانیش لە هاوینــدا پلــەی گــەرمی

به ڕێژەیەكی گەورە بەرزدەبێتەوە لە كرمانشان دەگاتی نێوان (٣٥ و ٤٥ پلـه)، لـه خانەقین دەگاتە نێوان (٤٠و٤٥ پلـه)، لـه هـەولێر و كـەركوكیش دەگاتـە نێـوان (٤٠و ٤٥و٥٠ پلـه).. بـەوەش جیـاوازی پلـەی گـەرمی نێـوان ناوچـەكانی كوردسـتان لـه دوورترین خاڵی باكوور لە زستان و دوورترین خاڵی باشوور لە هاویندا دەگاتـە نێـوان (٨٠ یان ٨٥ پله) كە ئەوەش جیاوازییەكی وەكو ئاماژەمان پێدا گەورەیه.

چۆنیەتی دەستنیشانكردنی جیاوازی پلەی گەرمی وڵات

دیاره دەستنیشانكردنی جیاوازییەكانی نێوان پلـەی گـەرمی لـه ناوچـەیەكەوه بـۆ ناوچەیەكی دیكه بەوه دەبێت، كە لە زستاندا دوورتـرین خـاڵی بـاكوور و لـه هاوینـدا دوورتـرین خـاڵی باشـوور وەربگـرین، پـاش ئـەوه دەردەكـەوێت كـه جیـاوازی پلـەی گەرمی وڵاتەكە چەنده، نەك لە هاویندا یان لە زستاندا پلەی گەرمی دوورتـرین خـاڵی باكوور و باشوور وەربگیرێت.

٢ـ بارانی كوردستان

هەرچـی بارانیشـه لـه ناوچـه شـاخاوییەكاندا تـا بـەرەو بـاكوور بەرزبینـەوه زیـاتر دەبارێت و بەفری ئەستورتر دەكەوێت، كە لە هەندێ ناوچەدا ئەو بەفرانـه تـا وەرزی هاوینیش دەمێننەوه، بـەڵام لـه ناوچـه دەشـتاییەكانی باشـوورو ڕۆژئـاوا، تـا بـەرەو خواروو بێینەوه باران كەم دەبێتەوه، بەفریش زۆر بە كەمی دەنا نابارێت، ئەگەریش باری ئەوا بە زوویی دەتوێتەوەو زۆر خۆی ناگرێت.

لای زانایـانی بـواری ئـاوو هـەوا ڕادەی بـاران بـارین لـه كوردسـتاندا بـەو شـێوەیه دەستنیشـان دەكرێـت: لـه ناوچـه شـاخاوییەكاندا ڕادەی ناوەنـدی بـاران بـارین لـه

ساڵێکدا لە نێوان ٧٠٠ تا ٣٠٠ ملیمەترە، بەڵام ڕادەی ناوەندی باران بارین لـە ناوچـە دەشتاییەکانی باشوورو ڕۆژئاوا لە ساڵێکدا لە نێوان ٢٠٠ تا ٤٠٠ ملیمەتر دایە.

ئەو هۆکارانەی کار لە ئاوو هەوا دەکەن

ژمارەیەك هۆکار کار لە ئاوو هەوا دەکەن، لەوانە گرنگترینیان:

١ـ دەریاکان

کوردستان ئەگەرچی ڕاستەوخۆ نەکەوێتە سەر یەك لە دەریا گەورەکان، بـەڵام بـە چـەندین دەریـای گـەورەی وەکـو: (خـەزەر و ڕەش و سـوور و ناوەڕاسـت و ئەسـکەندەرۆنەو کەنـداوی عـەرەبی) دەورە دەدرێـت، ڕاسـتەوخۆ دەکەوێتـە ژێـر کاریگەرێتی ئـاوو هـەوای ئـەوان، بـە تایبـەتیش ئـاوو هـەوای دەریـای ناوەڕاست و کەنداوی عەرەبی، ئەوەتا زۆر جار لە زستاندا شەپۆلی سارد و بـەفر و بـاران کـە لـە ناوچـەکانی دەریـای ناوەڕاسـتدا هەڵـدەکات لـە خاڵـە سـنوورییەکانی بـاکووری کوردسـتانەوە دێتـە نێـو کوردسـتان و بـەرەو ناوچـەکانی ناوەڕاسـت و باشـووری کوردستان درێژدەبێتەوە، بـە پێچـەوانەوەش زۆرجـار لـە هاوینـدا گـەردەلول و بـای بەهێزو گەرم کـە لـە ناوچـەکانی کەنـداوی عەرەبییـەوە سەرچـاوە دەگـرن لـە خاڵـە سـنوورییەکانی باشـووری کوردسـتانەوە بـەرەو ناوچـەکانی ناوەڕاسـت و بـاکووری کوردستان درێژدەبێتەوە، بەوەش لە هەردوو بـاردا پلـەی گـەرمی کوردسـتان بـەرز، یان نزم دەبێتەوە.

٢ـ وشکایی

ئـەو دەوروبـەرەی سـەرجەم پارچـەکانی کوردسـتانی گـەورە بـەخۆوە دەگرێـت، دەوروبەرێکی وشکاییە، واتە: لە هەموو لایێکـەوە کوردسـتان ڕاسـتەوخۆ لـە ڕێگـەی

وشـكاييەوە بـە وڵاتـانی دەوروبـەری بەسـتراوەتەوە، بـەوەش كـەرتێكی گـەورەی وشكايی لە باشووری ڕۆژئاوای ئاسيا دروست دەبێت، كە ئەو كەرتەی وشكايی ئاسيا بە گەورەترين كەرتی وشكايی سەر ڕووی زەوی دادەنرێت، بۆيە ئـاوو هـەوای ناوچـە وشـكاييەكانی دەوروبـەری كوردسـتان هەرچـييەك بـن، كاريگـەری دەكەنـە سـەر ناوچەكانی كوردسـتان و گۆڕان بەسـەر ڕادەی بـاران بـارين و بـەرزی و نزمـی پلـەی گەرمييەوەی دادێنن.

٣ـ بەرزی و نزمی لە ئاستی ڕووی دەريا

تا لە ئاستی ڕووی دەريا ناوچەكان بەرزتر بن پلەی گـەرمييان نـزم دەبێتـەوە، بـە پێچەوانەوەش ناوچەكان تا لە ئاستی ڕووی دەريـاوە نـزم ببنـەوە، پلـەی گـەرمييان بەرز دەبێتـەوە، بۆيـە لـە كوردسـتاندا هەرچـەندە لـە ناوچـە شـاخاوييەكاندا بـەرەو باكوور بەرزبينەوە، پلەی گەرمی نزمدەبێتـەوەو ڕادەی بـەفر و بـاران بارينيـان زۆرو گـەورە دەبێـت، بـە پێچـەوانەوەش تـا بـەرەو دەشـتاييەكانی باشـوور و ڕۆژئـاوای كوردسـتان بێينـەوە، چـونكە لـە ئاسـتی ڕووی دەريـاوە نزمدەبينـەوە، بۆيـە پلـەی گەرمی بەرزدەبێتەوەو بەفر و بارانيش كەم دەكەن.

سامانی ئاوی (كوردستان)

سامانی ئاوی هەر وڵاتێك لە سـێ سەرچـاوەی سـەرەكييەوە بـۆی دروسـت دەبـن، ئەوانيش بريتينە لە:

١ـ ئاوی سەر زەوی

٢ـ ئاوی ژێر زەوی

٣ـ ئاوی باران و بەفر

كوردستان ئەگەرچی نەكەوتبێتە سەر يەك لە دەريـا، يـان ئۆقيانۆسـە گـەورەكان، كە لە ڕێی ئەوانەوە دەروازەيەكی نوێ و گرنگی بۆ مسۆگەر بێت، بۆ پـەيوەنـديكردن

بە وڵاتانی دنیا، بەڵام لـە نـاوەخۆدا سەرچـاوەی ئـاوی زۆری هەیـە، ئـەو ئـاوەی لـە چـەندین ڕووبـارو دەریاچـەوە خـۆی دەنوێنێـت، بۆیـە وەکـو جوگرافیناسـان لێیانکۆڵیوەتـەوە: کوردسـتان بـۆ خـۆی لـە ئـاودا دەوڵەمەنـدە، تەنانـەت بـە سەرچـاوەیەکی گـەورەو گرنگـی ئـاوی وڵاتـەکانی دیکـەی ڕۆژئـاوای ئاسـیاش دەژمێردرێـت.. چـونکە سـەرەنجام ڕووبـار و زێیـەکانی کوردسـتان دەڕژێنـە دەریـا گەورەکانی وەکو: کەنـداوی عـەرەبی و ئەسکەندەرۆنە و زەریـای خـەزەر و ڕەش و دەریاچەکانی وان و ورمێ و ئەوانی ترەوە..

لە خوارەوە تیشك دەخەینە سەر گرنگترین ئەو ڕووبار و دەریاچانەی کوردستان.

یەکەم: ڕووبارەکانی (کوردستان)

لە خاکی کوردستاندا چوار ڕووبـاری گـەورە سەرچـاوە دەگـرن، هـەر یەکـەیان بـە سـەدان کیلۆمـەتر بـە نـاو خـاکی کوردسـتاندا تێدەپـەڕن، سـەرەنجام سـنوری کوردسـتانیش دەبـڕن، دەپەڕنـەوە وڵات و هەرێمـەکانی دەوروبـەر، ئـەو ڕووبارانـە بریتینە لە:

١- ڕووباری (ئاراز) یان (ئاراس)

لە ناوچەی (بینگۆل) سەرچاوە دەگرێت، ٤٣٥ کیلۆمـەتر بـە کوردسـتاندا دەڕوات، سـنووری نێـوان ئێـران و تورکیـا و شـورەوی جـاران دەبڕێـت، دەڕژێتـە دەریـای (قەزوین)ەوە، سەرجەم درێژییەکەی بریتییە لە ٩٢٠ کیلۆمەتر.

٢- ڕووباری (دیجلە)

لـە ناوەڕاسـتی (تـوڕۆس) لـە بـاکووری شـاری (دیاربـەکر)ەوە لـە (دەریاچـەی گوولچـووك)ەوە سەرچـاوە دەگرێـت، سـەرجەم درێژیەکـەی ١٩٠٠ کیلۆمـەترە، لـەو درێژییەیـدا نزیکـەی ٨٤٧ کیلۆمـەتر بـە خـاکی کوردسـتاندا تێدەپـەڕێت، ئـیتر بـە

زەوییەکانی عێراقدا بەرەو خوار تێدەپەڕێت، تا لە نزیک شاری (بەسرا) لەگەڵ (ڕووباری (فوڕات) تێکەڵ بە یەك دەبنەوەو (شەتولعەرەب) پێکدەهێنن.

٣- ڕووباری (فوڕات)

زێی (قەرەسوو) لە باکووری ئەرزڕۆم سەرچاوە دەگرێت، ٤٦٠ کیلۆمەتر درێژدەبێتەوە، زێی (موڕأد)یش لە چیای (ئالاداغ)ەوە لە ناوچەی نێوان دەریاچەی (وان) و (ئاگریٚ)وە هەلدەقوولێت، ئەویش ٦١٥ کیلۆمەتر درێژدەبێتەوە، دوای ئەوە هەردوو ئەو زێیانە ئاوەکانیان تێکەڵ بەیەك دەکەنەوە، بەم یەکگرتنەیان ڕووباری (فوڕات) پێکدەهێت.

درێژی ڕووباری فوڕات لە سەرچاوەکەیەوە تا دەگاتە ئەو شوێنەی لەگەڵ ڕووباری دیجلە یەکدەگرێتەوەو ئیتر (شەتولعەرەب) پێکدەهێنن، ٢٨٠٠ کیلۆمەترە، لەو درێژییەیدا ٢١٧٠ کیلۆمەتر بە خاکی کوردستاندا تێدەپەڕێت، لەبەر ئەوەشە بە درێژترین ڕووباری کوردستان دادەنرێت.

٤- ڕووباری (قزل ئۆزۆن)

ئەم ڕووبارە لە ڕۆژئاوای شاری (دیواندرە)ی کوردستانی ڕۆژهەلات (ئێران) سەرچاوە دەگرێت، بە باشووری شاری (ڕەشت)دا تێدەپەڕێت، کە لەوێدا بە ناوی (سفیدڕوود) دەناسرێت، سەرەنجام دەرژێتە دەریای (قەزوین)ەوە.

چەند زانیارییەك لە بارەی ڕووبارەکانەوە

١ـ کوردستان خاوەنی چەندین ڕووبارە، هەندێکیان لە ڕووی درێژی و بڕی ئاویانەوە دەشێن لەگەڵ ڕووبارە گرنگەکانی دنیا بەراوردیان بکەین، بەلام هەندێ ڕووباری دیکەشمان هەن لەبەر کورتییان لەسەر نەخشەدا دیاری نەکراون و ئاماژەیەکی ئەوتۆیان بۆ نەکراوە.

٢ـ زانیاری ڕوون لەسەر ڕووبارەکانی کوردستان نییە، ئەوەی لەسەریشیان نووسراوە، زۆری ئاڵۆزەو سوودێکی وەها ناگەیەنێت.

٣ـ ڕووبار هەر یەك ناوی هەیە، بەڵام ئەوەی لە کوردستاندا دەبینرێت، لە هەر ناوچەیەکدا ڕووباەکان بە ناوێك دەناسرێن، ئەوەش پەیوەندی بەو خەڵکە لێکجیایانەوە هەیە، کە بە درێژایی ئاوەڕۆی ڕووبارەکە لێرەو لەوێیدا دەژین و هەر یەکەی لە ناوچەکەی خۆی ناوێکی ناوچەیی لێ دەنێت.

٤ـ ڕووبارەکان لە سەرچاوەکانیانەوە زۆر بە تیژی سەرچاوە دەگرن، بە هەمان هێزیشەوە دەڕژێنە دەریای لە خۆیان گەورەترەوە.

٥ـ ئەو ڕووبارانەی سەرچاوەکانیان لە بەفر و کانییەکان هەڵدەگرن، ئاویان هەمیشە نابڕێت، بەڵام ئەو ڕووبارانەی سەرچاوەکانیان ئاوی بارانە بە نەمانی باران ئەوانیش ئاویان کەم دەکات و، بچوکدەبنەوە.

٦ـ ڕووبارەکانی کوردستان لەبەر قوڵی و تیژڕۆیشتنیان بۆ هاتووچۆی دەریایی دەست نادەن و لەمڕووەوە سوودیان لێ وەرناگیرێت.

٧ـ ڕووبارەکان سەرچاوەی گەلێ سامانی ئاوی گرنگن، بە تایبەت سامانی ماسی.

دووەم: زێیەکانی (کوردستان)

زێ لە ڕووبار بچوکترە، کوردستان چەند زێیەکی گرنگ بەخۆوە دەگرێت، گرنگترینیان ئەمانەی خوارەوەن:

١ـ زێی گەورە.. لقی هەرە گەورەی ڕووباری دیجلەیە، لە کوردستانی باکوورەوە سەرچاوە دەگرێت و بەرەو کوردستانی باشوور درێژدەبێتەوە، تا دەگاتە ئاوبەندی بێخمە، لەوێشدا بەرەو باشووری ڕۆژئاوا دەڕوات، تا لە باشووری شاری موسڵ دەڕژێتەوە نێو ڕووباری دیجلە.

ئـەو درێژبوونەوەیـەی بـەو هەرێمانـەی کوردسـتاندا ٤٥٠ کیلۆمـەتر ە، سـەرەنجام دەڕژێتەوە ڕووباری دیجلە.

٢ـ زێیَ بچوك: لە ئاوەکانی دەشتی لاهیجانی ڕۆژئاوای شاری مهاباد پێکدێت.. بـە پێی هەندێ سەرچاوە، زێی بچووك ٤٠٠ کیلۆمەتر درێژەو بە درێـژترین لقـی ڕووبـاری دیجلە دادەنرێت.. لە سنووری قەڵادزێوە دەپەڕێتەوە کوردستانی عێـراق و دەڕژێـە ئاوبەندی دوکان، لەوێشـەوە بـەرەو پـردێ دێـت و سـەرەنجام لەگـەڵ زێـی گـەورەدا دەڕژێتەوە ڕووباری دیجلە.

٣ـ زێیەکانی بەتلیس و بۆتان لە کوردستانی باکوور.

٤ـ زێـی سـیروان کـە لـە کوردسـتانی ڕۆژهەڵاتـەوە بـەرەو کوردسـتانی باشـوور درێژدەبێتەوە.

سێیەم: دەریاچەکانی (کوردستان)

کوردستان چەندین دەریاچەی گرنگ بەخۆوە دەگرێت، لەوانە گرنگترینیان:

١ـ دەریاچـەی وان.. دەکەوێتـە کوردسـتانی بـاکوور.. ڕووبەرەکـەی ٣٧٦٥ کیلۆمەتری چوارگۆشەیە، تێکڕای قوڵاییەکـەی ١٠٠ مـەترەو، ١١٢٠ مـەتر لـە ئاسـتی ڕووی دەریاوە بەرزە.. ئاوی ئەو دەیایە زۆر سوێرە لەبـەر ئـەوە هـیچ زینـدەوەرێکی دەریایی تێدا ناژیت.

٢ـ دەریاچەی ورمێ.. دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی شاری ورمێ لە کوردستانی ڕۆژهەڵات.. ڕووبەری گشتیی ٦٠٠٠کیلۆمەتری چوارگۆشـەیە، تێکڕای قوڵاییەکـەی ٦ مـەترەو لـە هەندێ شوێندا دەگاتە ١٥ مەتر.

٣ـ دەریاچەی خەزەر، یـان (دەریاچـەی گوولچـووك).. دەکەوێتـە بـاکووری شـاری دیاربەکر لە نزیك سەرچاوەی دیجلەو، ١١٥٥ مەتر لە ئاستی ڕووی دەریاوە بەرزە.

٤ـ دەریاچەی زرێوار لە سنووری شاری سنە.. ڕووبەری گشتیی ٧٧ کیلۆمەتری چوارگۆشەیە، تێکڕای قوڵاییەکەی ١٥ مەترە.

دیارە جگە لەمانەش دەیان زێ و جۆگە ئاوی دیکە بە هەر هەموو پارچەکانی کوردستانەوە دابەشبوونەو، بە هەموویان گرنگییەکی زۆرتر بۆ کوردستان مسۆگەر دەکەن.

بەشی دووەم

زمـــــــــان

پێناسەی زمان

تا ئێستا چەندین پێناسەی جیا جیا لەبارەی زمانەوە خراونەتەڕوو، بۆیە لێرەدا هەندێ لەو پێناسانە دەخەینەڕوو:

چۆمسکی دەڵێت: ((زمان کۆمەڵە ڕستەیەکە، ڕێزمان دەریان دەکات)).

بلۆك و تراگەر دەڵێن: ((زمان کۆمەڵە ڕەمزێکی دەنگی لەخۆوەیە، کە دەتوانرێت بۆ لەیەکتر گەیشتن بەکاربێت)).

ساپیر دەڵێت: ((زمان هۆیەکی ناغەریزییە و تایبەتە بە مرۆڤ، بۆ دەربڕینی هەست و ئارەزوو بەکاردێت، بەهۆی ڕەمزی لەسەر یاسا ڕۆیشتوو کاردەکات و لەژێر یاسای مرۆڤدایە)).

مارتنێت دەڵێت: ((زمان هۆیەکە بۆ لەیەکتر گەیشتن، لەچەند دانەیەکی بچووك پەیدا دەبێ، ئەو دانانەش خاوەنی واتای خۆیانن)).

کارۆڵ دەڵێت: ((زمان کۆمەڵە ڕەمزێکی دەنگی لەخۆوەیە، کە دەتوانرێ بەکاربێت بۆ گەیشتن و پۆلکردنی شت و ڕووداوەکانی دەوروبەر)).

کەواتە لە ڕوانگەی ئەم پێناسانەی سەرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی بڵێین زمان: ((گرنگترین ئامێری پەیوەندی و لەیەکترگەیشتنی ئادەمیزادە)).

ئەرکەکانی زمان

زمان زۆر واتا لەخۆ دەگرێت، نە کۆمەڵگا بەبێ زمان دەبێ، نەهیچ شارستانیەتێکیش بەبێ زمان،ئەگەر هەشبێ، بەردەوام دەبێت، یەکێك لە خاڵە هەرە گرنگەکان، کە مرۆڤ لەهەر گیانلەبەرێکی تر جیا دەکاتەوە، زمانە. زمان وەك ئامرازێك، قەناتێکی چالاك، چەند ئەرکێکی گرنگی هەیە.ئەرکەکان بەسەر دوو جۆر دابەش دەکرێن:

یەکەم: ئەرکە مایکرۆییەکان

ئـەم ئەرکـە لـە ڕوانگەیـەکی بچـووکەوە دەڕوانێتـە زمـان و لـە چـەند شـێوازێ یـان ڕێگەیەك بەدەردەکەون:

١ـ ئەرکی سایکۆلۆژی زمان

با بزانین لەخێزان ئەم ئەرکە چۆن دەردەکەوێ :

ژنی ژیر و وشیار دەتوانێ هەردەم کەسێکی زۆر هێمن و دوور لـەتوڕەیی و هەڵچـوون لەناوماڵەکەی بەرپابکات، قسەخۆشەکانی ژن هەتا پیاوی تـوڕە و بـێمیزاژیش خـاو دەکاتەوە.

گیانی وەرزشی حاڵەتێکی دی دەرخستنی لایەنی سایکۆلۆژی زمانە. هـەوادارانی تیپێکی وەرزشی، بەو هات و هاوارەی بۆ هاندانی تیپەکە دەریدەبڕن، خۆیـان خـاڵی دەکەنەوە، بەمەش ئاسوودە دەبن.

٢ـ لایەنی کۆمەڵایەتی :

هــەواڵ پرســین و چــاك و چــۆنی لــە ئاخــاوتنی ڕۆژانــە و ســەرەتای بونیادنــانی کۆمەڵگایەکی پڕ ئاشتەواییە، سڵاوکردن هەر ئاشـتی بـڵاو ناکاتـەوە، بـەڵکو دەبێتـە دەستپێکی کۆمەڵایەتی بۆ برادەرایەتی، هاوڕێیەتی هەتا هاوسەرگیری!

لە زمانی نووسینیش هەرنامەیـەك ئەگـەر بـە: ئـازیزم، بـەڕ ێزم،ڕێـزدارم، دەسـت پێبکات و بە :برای دڵسۆزت، برای بچووکت،کۆتایی پێ بێـت، کاردانەوەیـەکی باشـی لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دەبێ.

٣ـ ئەرکی تۆمارکردنی لەپێناو مانەوە

تۆمـارکردنی هــەر ڕووداوێـك لەمێـژوودا، هــەر بــە زمــان دەبــێ، ئێمــە ئەگــەر نووسـراوەکانی سـۆمەرییەکان و ئاشـوورییەکان نەبوایـە، تـەواو لەمێـژووی خۆشمـان شـارەزا نەدەبووین،ئەمـە لەلایـەك، لەلایـەکی تـر هـەر قـەرزێك ئەگـەر لـە قەرزنامـە

تۆمارنـــەکرێ ئـــەوە چـــەندەها کێشـــەی کۆمەلایـــەتی لێ دەکەوێتـــەوە و بۆنـــدی هاوسەرگیریش یەکێ لەو تۆمارانەیـە، کـە ڕووسـووری پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییـەکان دەپارێزێت .

٤ ـ دیاریکردنی ناسنامەی شتەکان

دیـاریکردنی ناسـنامەی شـتەکان، کـۆنترین ئـەرکی زمانـە، ناولێنـانی هـەر پەیوەندیـەکی خزمایـەتی و هـەر گیانـەوەرێك هاریکـاری مـرۆڤ دەکـات، بۆئـەوەی شتەکان بناسێتەوە، بەهەر پیاوێك بگوترێ باوك، ئـەوە منـداڵی هەیـە، بەهـەر ژنێـك بگوترێ (دایك)، کچ نییە و شووی کردووە و نەزۆکێش نییە !!

هەر کاتێ ناوی (شێر، پڵنگ، مار... هتد) دێت، مـرۆڤ موچـرکەیەکی بـە لەشـدا دێت و دەترسێ ئەگەر نەتوقێ و نەبورێتەوە، بەڵام ئەگەر ناوی (ئاسك) (بولبـوول) و (چۆلەکە) بێت، مرۆڤ دەچێتە ناو دنیای پڕ بەرائەتەوە !

٥ ـ ئەرکی دەربڕینی هزر

مــرۆڤ بــەر لــەوەی هــەر شــتێك (بڵــێ) یــان (بنووســێ)، بــیر دەکاتــەوە، دالغەلێدان،هزرکردن قەناتێکی دی دەربڕینە، هەرچەندە هەمیشـە (هـزر و زمـان) لـە پەیوەندییەکی دیالێکتیدا نین،بەڵام لەزۆربـاردا زۆر پێکەوە گرێدراون .

٦ ـ پەیوەندیکردن

پەیوەندیکردن بە قسە یان بە نووسین ئەرکێکی هەرە گرنگی زمانە، ئەم ئەرکـە لەم چەند شێوازە دەردەکەوێت :

١ ـ داواکردن :

داواکردن بە ئاخاوتن و نووسین دەبێت، لە هەردووکیان جۆرە ڕێزێك هەیـە لـە نێـوان قسەکەر و گوێگردا.

بەیارمەتی خۆت چایەکمان بۆ ناهێنێ .

٢ ـ پرسیارکردن:

مەبەست لە پرسیارکردن دەست خستنی زانیارییە، بە واتای ئەوەی بەهۆی پرسیارکردنەوە قسەکەر دەتوانێ کەلێنێ یان چەند کەلێنێك لە زانیاری خۆیدا بەرانبەر دیاردەیەك پڕ بکاتەوە، لێرەدا قسەکەر زانیاری تەواوی لە بارەی شتێکەوە نییە، بەڵکو لە ڕێگەی پرسیارەوە دەگاتە زانیارییەکان، لەمەدا پرسیارکردن پێچەوانی هەواڵ گەیاندنە، چونکە لە ڕستەی هەواڵ گەیاندن قسەکەر زانیاری دەگەیەنێ‌و بڵاودەکاتەوە و، سەرچاوەی زانیارییە، کەچی لە پرسیارکردندا گوێگر سەرچاوەی زانیینە، وەکو :

–کەی سینەما بەتاڵ دەبێ؟

–ئایا ئەمڕۆ دەوام هەیە؟

٣ ـ داوای لێبوردن کردن :

چەند دەربڕینێك هەن لە زمانی کوردیدابۆ دەربڕینی (پۆزش) و (لێبوردن) بەکاردێن. هەروەها لەمجۆرەدا قسەکەر ئەوپەڕی ڕێز بەکاردێنێ، چونکە هەڵەیەکی کردووە یان بە هەڵە لە شتێك گەیشتووە .

ببورە قەلەمەکەتم ون کرد.

ـ ببورە پێم لەپێت نا .

ـ ببورە ئەم ڕۆژە دەرفەتم نەبوو پێکەوە دابنیشین .

٤– زانیاری و هەواڵ گەیاندن:

بە ئەرکێکی سەرەکی زمان دادەنرێت، کە بەهۆییەوە مرۆڤ لە دەوروبەری خۆی دەدوێ، واتە لێرەدا قسەکەر سەرچاوەی بڵاوکردنەوەی زانیاری‌وهەواڵە، لەم جۆرە قسەکەر دەیەوێ بوون‌و نەبوونی یان ڕاستی‌و ناڕاستی دیاردەکان پیشان بدات.

لەهەمان کاتیشدا ڕستەکانی هەواڵ گەیاندن مەرج نییە هەر ڕاست بێت، بەڵکو دەشێ هەڵەبێت، چونکە لێرەدا ئەرکی قسەکەر تەنیا گەیاندنی زانیارییە، وەکو:

–هەنگوین شیرینە.

–ڕاستی خۆشە.

–بەیانی حکومەت دادەمەزرێ .

- دووسبەی پەرلەمان دەست بەکاردەبێ .

٥ - فەرماندان:

لێرەدا قسەکەر داوا لە گوێگر یان کەسێك دەکات بە ئەنجامدانی یاخود کردنی کارێك، وەکو:

–پەنجەرە داخە.

–نانەکە بخۆ.

واتە قسەر بڕیاردەری کارەکەیە، بەڵام گوێگر دەبێ جێبەجێی بکات.لەم جۆرەدا گوێگر چاوەڕێی ئەوە ناکات تاکو بزانێ ئەم ڕستەیە ڕاستە یاخود هەڵە، چونکە فەرماندان پەیوەندی بە ڕاستی و ناڕاستییەوە نییە.

٦ - ڕاپەڕاندن

مەبەست لە ڕاپەراندن ئەوەیە کە قسەکەر خۆی بە ئەنجامدانی کارەکە هەڵدەستێ، واتە لێرەدا ڕاپەڕاندن پێچەوانەی فەرماندانە، چونکە لە فەرماندان قسەکەر داوای لە گوێگر دەکرد کارێك بکات، کەچی لێرەدا خۆی بە کارەکە هەڵدەستێ، وەکو:

–سوێند دەخۆم کە ڕاستی بڵێم.

–بەڵێن دەدەم ئەم کارە بکەم.

٧ - پەسندکردن

لێرەدا قسەکەر بڕیاری ڕەهای بە دەستە، هەندێجار دیاردەی پەسندکردن لە هەڵێنان سەرچاوە دەگرێ.

- بریارەکە پەسند دەکرێت .

- بێ دەنگی ئەو، نیشانەی قەبووڵکردنە.

٨ - ڕەتکردنەوە

قسەکەر دەسەڵاتی ئەوەی هەیە کە هەر داوایەك، قسەیەك ڕەتبکاتەوە، ئەمجۆرە دەربڕینە، دەربڕینێکیزبرە یان هەر هیچ نەبێ بۆ گوێگر دڵخۆشکەر نین.

- حکومەت داواکەمی ڕەتکردەوە.

- ئەوان بەهیچ رازی نابن .

٩ - خۆشی دەربڕین

ئەم ئەرکەی زمان لەشیعر زیاتر دەردەکەوێ، بەتایبەتی لە جوانکاری و ڕەوانبێژی و خۆشخوانی،چونکە ئەم ڕەگەزانەی ئەدەب دەروون ئاسوودە دەکەن .

- ئەم شیعرە تەڕانەی گۆران بەرد بە جووڵە دێنن .

- بەدیار غەزەلەکانی نالی یەوە خەوم لێدەکەوێ !

- ئەو شیعرانەی ئەو دەموروژێنن .

دووەم:ئەرکە ماکرۆییەکان

ئەم جۆرە ئەرکە لە ڕوانگەیەکی فراوان و گەورە دەڕوانێتە زمان زمان ، ئەم جۆرە ئەرکەکانە لەم شێوازانە خۆیان دەنوێنن:

١- ئەرکی زەینی، ئایدیالی

پرۆسەی وەرگرتن و تێگەیشتن لە چالاکی زەینی زمان، زۆر قورسە مرۆڤ بە سادەیی لە ژیان ناڕوانێ، مرۆڤ ئەگەر ئەو توانا زەینیەی نەبێ، چۆن دەتوانێ لەنێوان (غەیب) و (عەقڵ) هەڵبکات، مرۆڤی ساخلەم بۆ هەر ڕووداوێك لە بوونەوەر

لەخۆی بەهۆی زمانەوە حاڵی دەبێت: بۆچی هاتم ؟ بۆچی هەم ؟ بۆ کوێ دەچم ؟ ئەوە هەر بۆ لۆژیکی زمان پەی بەو پرۆسە زەینیەی زمان دەبردرێت.

٢ ـ نێو خودیی

زمان ئەرکێکی نێو خودیی هەیە، وەکو لەم ئەرکە دەردەکەوێت، کە زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە، چونکە چ لە مۆنۆلۆژ و دایەلۆگ، کەسایەتی ئاخاوتنکەر دەردەکەوێ . کەسایەتی مرۆڤ بەندە بە زمانییەوە، هەروەها هەر لەڕێگەی زمانەوە گوێگر دەتوانی ئاستی مەعریفی قسەکەری بۆ دەربکەوێت.

٣ ـ شیعریەت :

شیعریەت توانای نووسینی شیعر ناگەیەنێ، بەڵکو واتای بەکارهێنانی زمان بۆ ئەفراندن و داهێنان دەبەخشێ، مرۆڤی خاوەن بەهرە و داهێنەر، بەهۆی مەجازەوە دەتوانێ یارییەکی هونەری جوان بە وشەوە بکات، ئەمەو شێوازی وتنی (نوکتە) و (مەتەڵ)یش شیعریەت دەگەیەنن،چونکە وا لە بیسەر و گرێگر دەکەن، بەهۆی وشەوە بەدوای وەڵامدا بگەڕێت،هەر مەتەلێك تێڕامانێکی دەوێت، هەر تێڕامانێکیش پێویستی بە وشەیە .

٤ـ دەق دروستکردن :

هەموو مرۆڤێك ناتوانێت ببێتە دەق نووس، دەق بە واتای بەهرە، بیرۆکە دەربڕین، داهێنان، دێت، تەنیا ئەو مرۆڤانە دەتوانن سنووری (ڕستە) ببڕن، کە کەرەسەکانی زمانیان دەوڵەمەندەو دەزانن وەستایانە ئامرازەکە بەکاربێنن.

نەژادی زمان لەنێوان گریمانەی مرۆڤ و خەلاتی خودادا

دەرککردن بە زمان و هەستیاری زمان لە مرۆڤدا،مێژوویەکی هەیە، دژوارە بتوانرێ دیاری بکرێت، مرۆڤ وەك جەستەو عەقڵ لەهەموو بونەوەرێکی تری سەر

زەوی جیابووە، ئـەو جیابوونـە مرۆڤـی وا لێکـردووە، هـەردەم لەگـڕ فکرانـدا بێـت و ئامانج لەبوونی خۆی بۆ دەربکەوێ.

کـە کۆمـەڵگا دروسـت بـوو، دەسـتوور و دەوڵـەتیش دروسـت بـوون، دەسـتە هەڵبژاردەی مرۆڤ لە زانایان و هزرمەندان و ئایینداران هەوڵیاندا لەدوو ئاریشەی زمان بکۆڵنەوە، یەکەم/ ئایا زمان خوا کردە یان مرۆڤ کردە. دووەمیش کام زمـان یەکـەم زمانە.

لەم بەشە بەکورتی جەخت لەسەر هـەردوو پێکـۆل دەکـەین، بـۆ دۆزینـەوەی ئـەو نهێنییەی جیهانی زمـانی مـرۆڤ، ئـەم دوو کێشـەیەش مـرۆڤ بـە (عـەقل) و (تێکسـتی ئاسمانی) شرۆڤەیان کردووە، ئێمە لە گریمانەکانی مرۆڤ دەست پێدەکەین:

یەکەم: گریمانەکانی مرۆڤ

چەندەها گریمانەو (تیۆر) لێـرەو لـەوێ لەسـەر نـەژادی زمـانی مـرۆڤ و چۆنیەتی پەیدابوونی نووسراون، دەکرێ بەکورتی ئامـاژە بـە هەنـدێکیان بکـەین و شـرۆڤەیان بکەین:

١ـ گریمانەکانی لاسایی کردنەوەی دەنگەکانی سروشت

أ ـ تیۆری Bow – Bow

بەگوێرەی ئەم تیۆرە، ڕۆنانی وشە بـەهۆی لاسـایی کردنـەوەی زایەڵـەی دەنگـەکانی سروشت پەیدابووە. ئەو دەنگە سروشتیانە ناوەنـدێك و هۆکارێـك بـوون، بـۆ ئـەوەی مرۆڤ زاری ببێتەوە و لاسایی دەنگی ئاژەڵ و ڕووبارو بروسکە... هتد. بکاتەوە.

کەموکورتییەکانی ئەم تیۆرە:

١ـ زمان هەر تەنها کۆمەڵە وشەیەك نییە، تەنها پەیوەست بێ بۆ ناوی شتەکان.

٢ـ مرۆڤ ئەگەر ناوێکی بۆ ئەو دەنگانە دانابێت، ئەی بۆ "شتە بێدەنگەکان" وەك (دار، بەرد)، هەروەها بۆ هەست و سۆزی خۆی چی داناوە؟!

٣ـ دەنگی سروشتی لەهەموو دنیا وەك یەکە، بۆ نموونە:

ـ پشیلەی هەموو دنیا دەمیاوێنێ

ـ شێری هەموو دنیا دەنەڕێنێ

ـ کەری هەموو دنیا دەزەڕێنێ

ـ مانگای هەموو دنیا دەبۆڕێنێ

ئەی بۆ مرۆڤەکان فێری زمانی جیاواز بوون،هەموو ئەو گیانەوەرانە تەنها فێری یەك زمان نەبوون؟

ب ـ تیۆری Yo – heave – no

کۆششی فیزیکی یاخود هێز و شەنگی مرۆڤ و ماسولکەکانی، کە دەبێتە هۆی نرکاندن و ناڵین و مرخاندن، وای لە مرۆڤ کردووە ، کە زمانی بەکاربێنێ. ئەم دیاردەیە زیاتر لە دەوروبەری کۆمەڵایەتی بەرپایە، بەو واتای مرۆڤ ناڵە ناڵەی کردووە یاخود تیقە تیقی کردووە یان فینگە فینگی کردووە، ناچار بووە بە بەرانبەرەکەی بڵێ کە چییەتی!

وێڕای ئەوەی ئەم تیۆرەش کێماسیەکانی ئەوەی پێشووی هەیە، هەروەها هاواری کۆمەڵایەتی هۆکار نییە بۆ ئەوەی ئاخاوتن دروست ببێت، چونکە ئەوەتە مەیمون وەك مرۆڤ هاواری کۆمەڵایەتی (ناڵین)ی هەیە، بەڵام توانای پەرەپێدانی ئاخاوتنی نییە.

ج ـ تیۆری هاواری سروشتی هەستەکان

ئێش، ژان، خۆشی، خەم و کەسەر، دەکرێ بە وشە گوزارشتیان لێبکرێت.وەك:

ئازار ـ ئای

خۆشی ـ واو

خەم ـ ئاه، ئاخ

کێماسی ئەم تیۆرە ئەوەیە بەوەندە هەستە زمانێکی سیستیماتیکی وەك مرۆڤ دروست نابێ، ئێش و خۆشیەکانی مرۆڤ سنوردارن، ناکرێ زمان هەر تەنها ئێش و خۆشی بێت.

٢ـ تیۆری گەشەکردن

ئەم تیۆرە باوەڕی وایە کە بنەمای بایۆلۆژی زمان ڕۆڵی خۆی دەبینێ لە پەرەسەندنی زمانی مرۆڤد، (داروین) لە کتێبی (نەژادی بنەچەکان) دەڵێت: "زمانی مرۆڤ و هاواری گیانەوەر تەنیا لە پلە جیاوازن. زمانی مرۆڤ وەك مرۆڤ خۆی بەشێوەیەکی زۆر بەراییەوە هاتووە، بەرە بەرە پەرەی سەندووەو پێویستییەکانی وای لێکردووە قسە بکات".

کێماسییەکان

١ـ ئەو ڕایەی (داروین) هیچ پەیوەندی بەنەوەی ئادەمیزادەوە نییە، چونکە نە مرۆڤ گەشەی کردووە، نە زمانەکەی،دۆزینەوەی مرۆڤی (ئاردی)ئەمەی تەواو ساغکردەوە.

٢ـ ئەو ڕایەی (داروین) ئەوەندە نالۆژیکی بووە، بۆیە(ماکس مۆلەر)ی هاوچەرخی، ناوی لەو تیۆرەی (داروین) ناوە، تیۆری Pooh – Pooh.

٣ـ بۆچی هاواری گیانەوەر پەرەی نەسەند و نەبووە زمان؟!

٤ـ شتێك نییە بەناوی "زمانی بەرایی"، بەڵکو ئەوەی هەیە، کۆمەڵگای بەراییە.

٣ـ تیۆری ئاماژەی زارەکی و ئاماژەی فیزیکی

ئەم تیۆرە بانگەشەی ئەوە دەکات کە کردە جەستەییەکانی مرۆڤ، وای لە مرۆڤ کردووە ئاماژە زارەکییەکان وەك جووڵاندنی زمان و لێوەکان، چاوەکان، زمان دروست بکەن.

ئەم ئاماژانە زۆر سنووردارن، بۆیە ناکرێ سیستەمی پڕ ئاڵۆزی زمان تەنها بەوەندە کردارەوە پەیدا ببێت.

٤ـ تیۆری کۆمەڵایەتی

کۆمەڵگا تاکە ناوەندی بە کۆمەڵایەتیبوونی زمانە، ئەوانەی باوەڕیان بەوەیە کە زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە، دەڵێن مرۆڤ بە تەنیا لە (زمان) دەکەوێ و هەر بە (کۆمەڵگا) (بەزمان) دەکەوێتەوە.

ئەم تیۆرە هیچ هەڤدژییەکی لەگەڵ سروشتی پەیدابوونی زمان نییە، چونکە مرۆڤ لەناو کۆمەڵگا پێویستی بە زمان بووە.

٥ـ ڕێککەوتن

زمانی مرۆڤ لەخۆوە دروست بووە، هەروەك چۆن بوونەوەر لەخۆوە دروست بووە، مرۆڤ خۆی داهێنەری زمانی خۆیەتی، هەر ئەویش ناوی لە شتەکانی دەوروبەری خۆی ناوە، بێگومان لەڕووی زانستییەوە هیچ شتێ لەخۆوە دروست نابێت، زمانی مرۆڤیش بونەوەرێکی زیندووە، هەروا دروست نەبووە.

٦ـ زمانی مرۆڤ، خواکرده

سەبارەت بە ژێدەری ئاسمانیی، زۆربەی ئایینەکان ئاماژەیان بە زمانی مرۆڤ کردووە، بۆ نموونە:

١ـ ئایینی میسرییە کۆنەکان

٢ـ بابلییەکان

٣ـ هیندۆسەکان

٤ـ تاوەری بابل

٥ـ ئینجیل و تەورات

٦ـ قورئانی پیرۆز

ئێمە تەنها جەخت لەسەر قورئانی پیرۆز دەکەین، چونکە دوا نامەی ئاسمانە هەروەها وەك ئەوانی تر نەشێواندراوە.

پێکهاتەی مرۆڤ، بەتایبەتی مێشکی مرۆڤ، وای لە زمانناسی نوێ کرد، کە بواری زمانەوانی زۆر فراوان بکات، چونکە سیستەمی مێشك و عەقڵی مرۆڤ هەژموونێکی گەورەی بەسەر زمانی مرۆڤەوە هەیە، هەر بە هەدمەیەکی سادە لەو هەموو تۆڕەی دەمار، زمان دەشێوێنێ و (ئەفاسیا) دروست دەبێ، هەروەها هەر لە مێشکی مرۆڤدا ئامێرێك هەیە بەناوی ئامێری وەرگرتنی زمان.

ئەم ئامێرە لەهیچ گیانەوەرێکدا نییە، هەر ئەوەش وایکردووە مرۆڤ هەم (قسەکەر) بێت، هەم توانای فێربوونی هەموو زمانێکی ببێت، بۆ نموونە ئەگەر منداڵێکی کورد لە کۆمەڵگایەکی ئەمریکی پەروەردە بکرێت، ئەمریکی فێر دەبێت، بەڵام ئەگەر سەگێك، پشیلەیەك... هتد، لەگەڵ ئەو منداڵە بچێتە ئەمریکا، هیچ گۆڕانێکی لێ ڕوونادات، هەروەك سەگ و پشیلەی کوردی دەحەپێنن و دەمیاوێنن.ئایەتی "وعلم ادم الاسماء کلها" بە هەردوو ڕاڤەیەوە:

١ـ خودا ناوەکانی فێری مرۆڤ کرد.

٢ـ خودا ناولێنانی شتەکانی فێری ئادەم کرد.

تەواو لەگەڵ پێکهاتەی مرۆڤ یەکدەگرنەوە، ئەو توانایەی ئادەم، فریشتەو جنۆکەکانی سەرسام کرد، لە ئاکام سەری ڕێزی نوازشت و سوژدەی ڕێزیان بۆی برد.

ئەو توانایەی مرۆڤ بۆ (دەربڕین) و (ناولێنان) و (قسەکردن) تەواو لەگەڵ زمانەوانی نوێ یەکدەگرێتەوە و تەواوی ئەو گریمان و تیۆرانە هەڵدەوەشێنێتەوە، کە پەیدابوونی زمانی مرۆڤ بەلاسایی کردنەوەی سروشتەوە دەبەستنەوە.

دروستبوونی ئادەمیش سەرەتای دروست بوونی کۆمەڵگا بوو، تاکەکانی کۆمەڵگاش، بەتایبەتی مرۆڤ کە بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتیە، بەبێ بەکارهێنانی زمان ناتوانن تەواو لەیەك بگەن، بەگوێرەی ئەو ئەزموونانەی لەسەر منداڵان کراوە، ئەوە دەردەکەوێ کە مرۆڤ دوور لە کۆمەڵگا، نەك هەر لە زمان دەکەوێ، بەڵکو ڕەفتار و گوفتاری مرۆڤانەشی نامێنێت.

* نەژادی زمان ونەژادی نەتەوە

پرسی زمانی ئادەم و خودا چەندەها لێکدانەوەی بۆ کراوە،خودا بەچ زمانێك قسەی لەگەڵ ئادەم کردووە؟ ئادەم بە چ زمانێك قسەی لەگەڵ خودا کردووە؟ ئادەم بە چ زمانێك قسەی لەگەڵ حەوا کردووە؟ دوو پرسن هیچ پەیوەندییان بە زمانەوانییەوە نییە، چونکە هیچ ئایەتێك نییە ئەمە ڕوون بکاتەوە، هەروەها هیچ زانستێك هەتا مرۆڤناسیش نەیانتوانیوە وەڵامی ئەو دوو پرسیارە بدەنەوە.

ئەوەی هەیە هەموو گریمانەو ئەفسانەیە، ئەو قسانەش هیچ شەنگست و بنەمایەکی زانستیان نییە، وێڕای ئەمەش کارکردن و خۆ خەریککردن بەو مەسەلەیەوە دوو

ئارێشەی لەناو کۆمەڵگا دروستکردووە: نەتەوەی پیرۆز و زمانی پیرۆز، جولەکەکان یەکێ لەو نەتەوانەن بانگەشەی ئەوە دەکەن کە زمانی عیبری زمانێکی پیرۆزە،چونکە ئادەم قسەی پێکردووە. ئەلمانەکانیش بەپاساوی ئەوەی ئەلمان بەشدارییان لە بورجی بابل نەکردووە، بۆیە خودا زمان و ڕەگەزی ئەوانی پیرۆز کردووە، عەرەبەکانیش یەکێ لەو نەتەوانەن زۆر شانازی بە رەگەزو زمانی خۆیان دەکەن، هەتا دەڵێن زمانی بەهەشتیش بە عەرەبییە ! !، ئێزیدییەکانیش دەڵێن ئێزدان بە کوردی لەگەڵ مەلیکی تاوس قسەی کردووە !

لەڕووی ئایینی و زمانناسییەوە، نە هیچ ڕەگەزێك پیرۆزە، نە هیچ زمانێك . هەموو زمانەکان وەك یەکن، زمانێك نییە لە زمانێکی تر پێشکەوتوو تر بێ، زمانێك نییە بە ناوی زمانی بەرایی بێت، هەموو زمانێکیش لە وشە پێکهاتووە، جا ئەوەی وشەی زۆرە، ئەوە دەرفەتی زۆری هەیە، ئەوەی وشەشی کەمە دەرفەتی نەدراوەتێ.

ئەدگارەکانی زمانی مرۆڤ

چەمکی زمان، چەمکێکی لێڵە، لەزۆربەی زمانەکاندا ئەو چەمکە بوارەکەی هێندە فراوان کراوە، بەجۆرێ زۆر سنووری بڕیوە، وایلێکراوە، کە هەتا شتی نازیندووش زمانی هەبێت، ئەو دیتن و خوێندنەوە فراوانە بۆ زمان، بەهای سروشتی زمانی شێواندووە. دەگوترێ زمانی گیانەوەر، زمانی مۆسیقا، زمانی ترافیك لایت، زمانی جەستە.ئایا ئەوانە زمانن؟! زمان هێندە سادەیە؟ زمان کۆمەڵێك ئەرك و دەسەڵاتی هەیە، بەهیچ جۆرێ گیانەوەر و مۆسیقا و ترافیك لایت و جەستە هتد. ناتوانن گوزارشتی لێبکەن.

زمانی مرۆڤ، ئەو زمانەیە کە کرۆکی زمانـەوانی پێکـدەهێنێ، ئـەو زمانـە هەنـدێ ئەدگار و تایبەتمەندی هەیە، کە بە کورتی لە هـەر یـەکێکیان دەدوێـین و لـە کۆتـایی لەگەڵ زمانی گیانەوەر بەراوردی دەکەین:

١ـ لادانی شوێنکات

زمانی مرۆڤ توانای ئەوەی هەیە نەك هەر لەو شتانە بـدوێت، کـە لـە (ئێسـتا) و (ئێرە) ڕوودەدەن، بەڵکو دەتوانێ باسی ڕووداوێك بکات، هەزاران ساڵ پـێش ئێسـتا ڕوویدابێ، هەروەها باسی شتێك بکات کە لە داهاتوو ڕوودەدات.

وێڕای ئەوەش زمانی مرۆڤ دەرك بە شتە غەیبیەکانیش دەکات، مرۆڤ دەتوانێ باسـی (بەهەشت) و (دۆزەخ) و (فریشتە) و (جنۆکە) بکات، هەروەها گوزارشت لە (خۆشی) و (ترس) بکات.

هەرچی زمانی ئاژەڵە ئەوە زۆر کاتیی و سنووردارە، هەر دەتوانـێ گوزارشـت لـە (ئێستا) و ئەو شوێنە بکات، کە شتەکەی لێیە یان ڕووداوەکە ڕوودەدات.

پشیلەکەت کە لەبەر پێت میاو میاو دەکـات، ئـەوە تـەنها ئـەوەت پـێ دەڵـێ کـە ئێستا نەك دوێنـێ یـاخود بـەیانی برسـیەتی، تێنیویـەتی. حەوحـەوی سەگەکەشـت، تەنها ئەوەت پێ دەڵێ کە ئێستا برسیە، تێنووە، ترسێك لە دەرەوەیە!

ئەگـەر هـەنگ بـەهۆی چـەند سـەمایەکەوە بتوانـێ شـوێنی شـیلەی گوڵێـك بـە هەنگەکانی تر بڵێ، نابێتە بەڵگە لەسەر ئەوەی کە ئاژەڵ توانـای هەیـە لـە سـنووری کات و شوێنی ئێستا دەربچێ، ئەو توانایە هێندە سنووردارە، بە هیچ جـۆرێ نـاکرێ زمانی مرۆڤ و ئەو سەما و هاوارەی گیانەوەر بە جیاوازی لە پلە نەك لە جۆر بـەراورد بکرێ.

٢ـ لەخۆوەیی

ئەم ئەدگارەی زمانی مرۆڤ ئەوە دەردەخات کە هیچ پەیوەندییەکی سروشتی لەنێوان (وشە) و ئەو (شتە)ی لە سروشتدا هەیە، نییە، وشەی (مار) لە نووسین و گۆکردن، هیچ پەیوەندی بە شێوەی (مار)ەوە نییە.بەواتای ئەو (هێما) و (هێمابۆکراو) لە زەینی مرۆڤی هۆشیارەوە هیچ پەیوەست نین بەیەکەوە، بەڵام ئەو پەیوەندییە هێماییە لە زەینی مرۆڤی نەخوێندەوارەوە بەشێوەیەکی ترە، بەواتای پەیوەندییەکی سروشتی هەیە لەنێوان (وێنەی مار) و (مار)ی ناو دارستان، بێگومان ئەمەش پەیوەستە بە عەقڵی ئەو جۆرە مرۆڤەوە، کە ئەگەر نەخوێنەوار بێت، پەیوەندییەکان، وەك گیانەوەر، بە پەیوەندییەکی وێنەیی نەك هێمایی دەبینێ!

ئەم دیاردەیەش ساغلەم نییە، بۆیە نەبوونی هیچ پەیوەندییەکی سروشتی لەنێوان (وشە) و ئەو (شتەی) دەینوێنێ، نەك هەر زمانی مرۆڤی جیاکردۆتەوە، بەڵکو فاکتەرێکیش بووە بۆ ئەوەی چەند (زمان) و (نەتەوە) دروست ببن، بۆ نموونە ئەگەر بۆ هەر (شتێك) لە سروشت وشەیەك هەبووایە، ئەوە دەبوو هەموو مرۆڤایەتی بۆ شتێکی وەك (سەگ) یەك وشەی جیهانیان بەکارهێنابایە، نەك کورد بڵێ (سەگ)،عەرەب بڵێ (کلب)، ئینگلیز بڵێ (dog).

هەندێ دەنگی سروشتی هەن، وەك ڤڕە ڤڕ، وڕە وڕ، قیڕە قیڕ، وژە وژ و کیڤە کیڤ، ئەو شتانە دەنوێنن کە لە سروشتدا هەیە، بەڵام ئەمەش زۆر سنووردارە.

٣ـ ئەفراندن

ئەفراندن و داهێنانی وشەی نوێ، ئەدگارێکی تری بێ وێنەی زمانی مرۆڤە، مرۆڤ دەتوانێ بۆ هەر ڕەوشێك لەهەر کاتێك، وشەیەك بۆ ئەو شتە دابهێنێ، کە تووشی دەبێ، ئەدگاری داهێنان لە (زەین) و (عەقڵ)ی مرۆڤدا بوونێکی ئەزەلیە، هەر بۆیە

مرۆڤ ڕۆژانە دەتوانێ وشەی نوێ، ڕستەی نوێ، کە پێشتر کەس گوێی لێ نەبووە، دابهێنێت.

ئەو توانستەی مرۆڤ بەهیچ جۆرێ بەراورد ناکرێ بە زمانی ئاژەڵانەوە، هۆیەکەش ئەوەیە زەخیرەی زمانەوانی ئاژەڵ سنووردارە و تەنها چەند هێمایەك لەخۆ دەگرێ، بۆیە قسەی ئاژەڵان پرۆسەیەکی کاوێژکردنەوەیە.

بە ئەزموون دەرکەوتووە ئەو هەنگەی بە چەند سەمایەکەوە دەتوانێ شوێنی شیلەی گوڵێك بۆ هاوەڵانی دیاری بکات، ئەگەر شوێنەکەی بگۆڕی، دەستەوەستان دەبێ، بەتایبەتی ئەگەر شیلەکەی لە دووریەکی بەرز دابندرێت، چونکە وەك دەرکەوتووە، وشەی یان هێمای (سەرەوە) (بەرز) لە زمانی هەنگدا نییەو ناشتوانێ دایبهێنێت.

٤ـ گواستنەوەی کەلتوریی

زمان کەلەپورێکی جیناتی (بۆماوەیی) نییە، بەڵکو کەلتورێکە منداڵ لە کەلتور فێری دەبێ، بێگومان حەزی فێربوونی زمان سروشتییە، بەڵام فێربوونی جۆری زمان کەلتورییە، لەم ڕوانگەوە دەتوانین بڵێین منداڵ هەندێ ئەدگاری بۆماوەیی لەدایك و باوکییەوە وەردەگرێ،وەك (ڕەنگی چاو، ڕوخسارو پرچ هەتا هەندێ ئەدگاری وەك هێمنی و تووڕەیی... هتد، بەڵام زمان لە کەلتورەوە فێر دەبێ، لێرە گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە مەرج نییە دایك و باوکێکی کورد منداڵەکەیان بە کوردی بدوێ، ئەگەر ئەو منداڵە لە کۆمەڵگایەکی عەرەبی یاخود ئینگلیزی پەروەردە بکرێ! منداڵی کورد جیناتی کوردانەی دایك و باوکی هەڵناگرێ، بۆیە کە لە ناو کەلتورێکی نا کوردی بەخێو دەکرێ، هیچ وشەیەکی کوردی نازانێت.

لەم ئەدگارەی زمانی مرۆڤ دەفامرێتەوە، کە مرۆڤ بەهۆی ئامێری وەرگرتنی زمان، فێری زمان دەبێ، ئەو ئامێرە هیچ مۆرکێکی نەتەوەیی هەڵناگرێ، چونکە فێربوونی زمان لەبنەڕەتدا پرۆسەیەکی نەتەوەیی نییە، بەواتای بۆنموونە کەس بە کوردی لەدایك نابێ، لەپاش بوون لە کەلتوری کۆمەڵگاوە فێری زمان دەبێت!

ئەمەو ئەو ئامێرەی وەرگرتنی زمان لە منداڵ و لاواندا زۆر چالاکە، لەیەك کاتدا توانای فێربوونی چەند زمانێکی هەیە، بەڵام هەرچەند مرۆڤ بچێتە تەمەنەوە، ئەو ئامێرەش لە وەرگرتنی زمان و زمانی نوێ تەمبەڵتر دەبێت.

گیانەوەران ئەو توانایەی فێربوونیان لەگەڵ مرۆڤ هەر نییە لەناو خۆشیان زۆر دەگمەنە، ئەوەتە سەگ نزیکترین هاوڕێی مرۆڤە، تەنها (هێما) و (وێنە) لە مرۆڤ فێر دەبێت، جا ئەو مرۆڤە لەهەر نەتەوەیەك بێت گرنگ نییە، هەروەها جگە لە (حەوە حەو) و جێ بەجێکردنی فەرمانەکان هیچی تری پێ ناکرێ، بەهیچ جۆرێ ناتوانێ وشەیەکی مرۆڤ هەتا لاسایش بکاتەوە.

گیانەوەران لەناو خۆشیاندا ناتوانن سنوری (ناسنامە) و (زمان)ی خۆیان ببەزێنن، بۆ نموونە ئەگەر (کتکە پشیلەیەك) لەناو هەندێ (گوجیلە سەگ) بەخێو بکرێ، ئەوە هەر (میاوە میاو) دەکات نەك (حەوە حەو).

بەکورتی، هۆکاری زگماك، زمانی زگماك، زمانی دایك و باوك، زمانی نەتەوە، ئەوکاتە لە مرۆڤدا دەردەکەوێ، کە لەناو کۆمەڵگای خۆی پەروەردە بکرێ، ئەگەرنا زمانی نەتەوە لە ئامێری وەرگرتنی هەر منداڵێکدا نییە، هەر لەو ڕوانگەوە بە بەڵگە ڕوون بۆتەوە، ئەو منداڵەی (بەتەنیا) بەخێو بکرێ، بەهیچ جۆرێ بە (زمانی زگماك) نادوێ، هەروەها ئەو منداڵانەی لە منداڵییەوە لە کۆمەڵگایەکی تر بەخێو دەکرێن،زمانی زگماکیان دەفەوتێ.

٥ـ دوالیتی ـ دووانه

زمانی مرۆڤ له زگماکەوه لەسەر دوو ئاست ڕێکخراوه،ئەو دوو ئاستەش بریتین له ئاستی دەنگیی (دروستکردنی دەنگی جودا) و ئاستی واتا (پرۆسەی لێکدانی دەنگەکان)، بەهۆی ئەو دوو ئاستەوه مرۆڤ دەتوانێ بەهۆی چەند دەنگێکەوه ژمارەیەکی یەکجار زۆر وشه دروست بکات که هەموو لەیەکتر جودابن، لەزمانی مرۆڤدا هەبوونی دوو دەنگی جیا دوو وشەی جیاوازی لێدەبێتەوه، ئەو نموونانەی خوارەوه ئەم ئەدگارەی زمانی مرۆڤ زیاتر ڕوون دەکەنەوه:

هەریەك لەدەنگی /ك/ و /گ/ دوو دەنگی بێ واتان، ئەگەر بەتەنیا بن، هەروەها هەردووك لەیەك جیان چونکه شێوازی دروستکردنیان جودایه، هەروەها بۆ ئەوەی بسەلمێنین ئەو دووه لەیەك جودان له لێکدانیان لەگەڵ دەنگی تر بەدەر دەکەوێ:

ك + ا = کا

گ + ا = گا

ك + وێ = کوێ

گ + وێ = گوێ

ك + ۆ = کۆ

گ + ۆ = گۆ

ئەو کۆمەڵه وشەیه له فەرهەنگی زمانی کوردیدا، هەریەکه نەك هەر واتای خۆی هەیه، بەڵکو یەکەیەکی سەربەخۆیه، هەتا هیچ پەیوەندییەکی فۆنیمیشیان بەیەکەوه نییه.

لەم نموونەیەی خوارەوه دەردەکەوێت که له تەنیا هاوبەشیکردنی بزوێنی کوردی لەگەڵ دەنگێکی وەك /س/، چەند وشەی نوێ دروست دەکەن، که هیچ پەیوەندیان بەیەکەوه نییه:

س + ه = سه (سەگ)

س + ی = سی (ژمارە (٣٠) و سیەکانی مرۆڤ)

س + و = سو (ریبا)

س + وو = سوو (سوێ) (سولێبوونەوە)

س + ۆ = سۆ (بۆن سۆ ـ سوتان)

س + ا = سا (ئەوجا)

س + ێ = سێ

لەڕووی زمانەوە، مرۆڤ بەهۆی هەبوونی ئەو دوو ئاستەوە، بۆتە ئاخێوەر، هەرچی زمانی ئاژەڵانە لەهەنبەر مرۆڤدا ناتوانێ لە ئاستی دەنگیی دەربچێت، ئەو ئاستەش هەر زۆر سنوردارە بۆ کۆمەڵێك شتی جودا هەریەك دەنگ هەیە، ئەو دیاردە پۆلیسیمیەی Polysemy زمانی ئاژەڵان لێڵی و تارمایی لەلای مرۆڤەوە دروست دەکات: قیژە قیژ و قیڕە قیڕ و کیڤە کیڤ و میاوە میاو و حەوە حەو، هەر تەنها یەك (شت) برسیەتی، تێنویەتی، ترس، ئێش، ژان، نەخۆش، خۆش) ناگەیەنن، بەڵکو ئەو هەمووە دەنوێنن.

٦ـ قاڵبی ناوەکیی زمان

زمانی مرۆڤ تۆڕێکی زانیاریدەری ئاڵۆزە، هەرچی لەو تۆڕە دابێت (دەنگ، وشە، ڕستە) بەگوێرەی سیستەمێکەوە بەڕێوە دەچێت، هیچ ڕەگەزێکی ناو ئەو سیستەمە بە (موو) لە بنەمەکان و ڕێنماییەکانی ئەو سیستەمە لانادات.

لێرە ئاستی مەعریفی مرۆڤ دەوری خۆی دەبینێ، لەسەر دیارکردنی (ناسنامە) و (بەها)ی ئەو ڕەگەزانە دەکرێ ئەو سیستەمە بە سیستەمی یاری تۆپێن بەراورد بکەین، هەرچی یاریکەر هەیە لە دەرەوەی یاری،هیچ ناسنامە و بەهایەکی نییە،

بـەڵام کـە دێنـە نـاو گەمەکەوە،بـەها و ناسـنامەی خۆیـان وەك گۆڵچـی، هێرشـبەر، بەرگریکار... هتد. وەردەگرن.

وشەکانی زمانیش هەر جۆرێکی بەشەکانی ئاخاوتن بن، ئەوکاتە دەبنە ڕەگەزێکی خاوەن (ئەرك) و (ناسنامە)، کە هاتنە نـاو تـۆڕی (ڕسـتە)ەوە ـ وشـە لـەناو ڕسـتەدا دەبێتە (بکەر) و (بەرکار) و (تەواوکەر) نەك لە دەرەوەی ڕستەدا.

ئەم ئەدگارەی زمانی مرۆڤ لەسەر هەموو ئاستەکانی زمان دەردەکەوێت:

یەکەم: ئاستی دەنگسازی

لەنێوان هەردوو دەنگی /ش/ و /ر/ بەهۆی (هەندێ)، (نـەك هـەموو) بزوێنـەوە چـەند وشەیەکی جیاواز دروست دەبن وەك:

ـ شار، شیر، شێر، شۆر، بەڵام شەر، شور، شوور لە زاری سـتاندەردا نـین، هـەروەها لـە زمـانی کوردیـدا دیـاردەی هێشـووەنەبزوێن زۆرە، بـەڵام هـەموو جـۆرە هێشـووە نەبزوێنێك لە سیستەمی دەنگی زمانی کوردیدا جێی نابێتەوە:

ـ شتسر

ـ شکر

ـ شڤر

ـ شفر

ـ شقر

٢ـ ئاستی وشەسازی

ڕۆنانی وشەی ئینگلیزی بەچەند ڕێگەیەکەوە دەبێت وەك:

1- Compounding لێکدانی دوو وشە یان زیاتر

- boy + Friend = boyfriend
- break + fast = breakfast

2- Derivation دارشتن

- teach + er = teacher
- gang + dom = gangdom
- king + dom = kingdom

3- Invention داهێنان

Kodak
Nylon

4- Echoism زایەڵە

Whisper
Moan, hiss

ئەم دیاردەیە لەزمانی کوردی زۆرە وەك:

قیرە قیر، گرمەگرم، ڕمبە ڕمب

5- Clipping
Lab, disco

6- Acronomy
Mp, Nato, Radar

7- blending
- autobus, gasohol

8- Back formation
Greed, hedgehop

9- folk etymology
- female, let ball
10- Antonomasia
Sandwich, hamaburger
11- Reduplication
Lovey – dovey, tiptop

ئەم هەموو شێوازەی ڕۆنانی وشە لە ئینگلیزیدا، بەگوێرەی سیستەمێك بەڕێوە دەچێ، لەپاشانیش لەلای خەڵك دەبێتە وشەیەکی مانادار، بۆ نموونە بۆچی ئینگلیزی وشەی breakfast تێشت ـ دروستکرد، "fastbreak" دروست نەکرد، ئەوانی تریش بەهەمان شێوە.

ڕۆنانی وشە لە زمانی کوردی بەو هەموو شێوازە دروست نابێ، بەڵکو تەنها چەند ڕێگەیەکە، وەك:

١ـ لێکدان: ڕووگرژ،سەرخۆش، کرێکار، جووتیار..........

٢ـ داتاشین: شازادە، میرزا، شمەك...........

٣ـ دارژتن: هەڵگرتن، داگرتن، بردنەوە............

٤ـ کورتبڕی: ك. کردار، ب ـ بکەر، ئا. ئاوەڵناو..........

یان شێوەی تر،وەك:

ی. ن. ك

پ. ك. ك

پ. د. ك

٥ـ دروستکردنی ناو لە ناوی شوێن:

سەفین، گۆیژە، هەڵگورد، بێستوون.......

٦ـ هەندێ ڕێگای تر هەن، کە کورد ئەو وشانەی لەو بوارانەدا نەبووە، بۆیـە لـەزمانی تر وەریگرتـوون: سـینەما، سانسـۆر، کۆمپیوتـەر، ئەنتـەرنێت، تەلـەفزیۆن، تـی ڤـی ....هتد.

لێرەدا با چەند پرسیارێك بکەین:

١ـ بۆچی کورد وشەی (یارجووت، کارکرێ، پێدەر، شاددڵ)ی دروست نەکرد،کەچی (شێردڵ و دڵشێر)ی دروست کرد؟.

٢ـ بۆچی کورد ئەو هەموو ڕێگایانەی ڕۆنانی وشەی نییە؟!

بەکورتی هەر زمانێك تایبەتمەندی خۆی هەیە، چۆن هەنـدێ هێشـووە نـەبزوێن لـە ئینگلیزی نین، لە کوردی هەن، بە پێچەوانەش، لەڕووی وشەسازیش هەروایە، ئەوەی سیستەمی زمـانی کـوردی قـەبوڵی دەکـات، ئـەویتر قـەبوڵی ناکـات، بەپێچـەوانەش. بێگومان شتی هاوبەشیش لە زمانەکانـدا هەیـە، بـەڵام هـیچ (دوو) زمانێـك وەك یـەك نین.

٣ـ ئاستی ڕستەسازی

پێکهاتەی ڕستەسازی کوردی لەگەڵ ئینگلیزی جودایە:

ئینگلیزی: بکەر، کار، ئاوەڵکار

The clerk sneezed loudly

کوردی: بکەر، ئاوەڵکار، کار

ئاوەڵکاری ئینگلیزی زۆر لەوەی کوردی ئازادترە، دەکرێ بەم چەند شێوەیەش بێت:

ـ بکەر، ئاوەڵکار، کار — The clerk loudly sneezed

ـ ئاوەڵکار، کار، بکەر — loudly sneezed the clerk

لەگەڵ ئەو هەموو ئازادییەش، بەڵام لەوە زیاتر زمانی ئینگلیزی قەبوڵی ناکات و ڕستەکە بە ناڕێزمانی دادەنێت.

لەکوردی دەڵێین:

- ئازاد خێرا هاتەوە.

* ئازاد هاتەوە خێرا.

* خێرا هاتەوە ئازاد.

ئەمەو لەزمانی کوردیدا ڕێککەوتن Concord لەنێوان (بکەر و کار)دا هەیە،ئەگەر بکەر (کۆ) بوو،دەبێ (کار)ەکەش کۆ بێت، ئەگەر تاك بوو، ئەویش تاك دەبێت:

- کوڕەکە هات .   کوڕەکان هاتن.

- کوڕەکە دێت .   کوڕەکان دێن.

ئەمڕۆ لە زمانی (فەرەنسی) و (عەرەبی) ڕێکەوتن هەر تەنیا لەنێوان (بکەر و کار)دا نییە، بەڵکو لەنێوان ڕەگەزی تریش، وەك ئاوەڵناو و ئامرازی ناسین و نەناسین هەتا جێندەریش هەیە.

وێڕای پەیوەندی ڕێکەوت لەنێوان ڕەگەزەکانی ڕستە، ئەوە دوو پەیوەندی تر لەنێوان ئەو ڕەگەزانەدا هەن:

یەکەم: پەیوەندی پارادیگماتیکی (ستوونی)

لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانرێ ژمارەیەکی بێ کۆتا ڕستە دروست بکرێت:

- ئازاد خێرا هاتەوە.

- سەردار هێواش ڕۆیشتەوە.

- نازدار جوان دەخوێنێتەوە.

- هێڤی باش دەدوێ.

- نازێ بەتوندی گەڕایەوە.

٢ـ پەیوەندی سینتاگماتیکی (ئاسۆیی)

ئەم جۆرە پەیوەندییە کە لەناو ڕەگەزەکانی یەك ڕستەدا ڕوو دەدات، لەسەر بنەمایەکی لۆژیکی دامەزراون:

* ئاسۆ ماسییەکی گرت و برژاندو خوارد.

هەر سێ کاری (گرتن، برژاندن، خواردن) دەبێت لەناو سیستەمی زمانی کوردیدا ئەوها بێن،هەر شێوازێکی تر مەقبول نییە.

* ئاسۆ ماسیەکی خواردو برژاندو گرت.

* ئاسۆ ماسیەکی برژاندو گرت و خوارد.

* ماسیەکە ئاسۆی برژاندو گرت و خوارد.

یان

ـ ئازاد لەخەو ڕابوو، نوێژی کردو نانی خواردو چووە کۆلێژ.

ئەوانی تر لۆژیکی نین، بۆیە لەناو سیستەمی زمانی کوردی جێیان نابێتەوە.

* ئازاد نوێژی کردو لەخەو ڕابوو چووە کۆلێژو نانی خوارد ! !

* ئازاد نانی خواردو لەخەو ڕابوو نوێژی کردو چووە کۆلێژ! ! هتد.

٧ـ پێکهاتەی زمان نەك ژمارەی ڕەگەزەکان

هەر زمانێك سترەکچەرێکی هەیە، مەعریفەی مرۆڤیش سەبارەت بەو سترەکچەرەوە پەیوەست نییە بە ئاستی بەرزی و نزمی مەعریفییەوە، ئەم زانینەی مرۆڤ واتای ئەوە ناگەیەنێت، کە مرۆڤ دەربارەی زمانەکەی هەڵە ناکات، چونکە هەر شتێك لە ئەبستراکت دەرباز بوو و ئیشی پێکرا، ئەوە هەڵەی تێدەکەوێت.

کرداره زمانییەکان به سترەکچەری زمانەوە بەندن نەك ژمارەی ڕەگەزەکانی ڕستە، چونکه ژماردنی ڕەگەزەکان هیچ پەیوەندی به سروشتی زمانەوە نییە.

ناکرێ لەخۆوە بوترێ نیشانەی ناسراوی (ـ ەکە) بۆ یەکەم، دووەم، سێیەم، ڕەگەز ل ەڕسته زیاد بکه، هەروەها بەهەمان شێوە ناکرێ هیچ نیشانەیەکی تر وەك (دە ـ بەردەوام) یا (ن ـ کۆ) لەسەر ئەم بنەمایە زیاد بکرێت، چونکه هەردەم ڕێك ناکەوێ وشەی یەکەم (بکەر)،هەردەم وشەیەکی تاك بێ، لەوانەیە گرێیەك یان دەستەواژەیەك بێت، جا چۆن نیشانەی نەناسراوی لەسەر بنەمای ژماردن بۆ زیاد دەکرێ:

١ـ دوێنێ، کوڕ، درەنگ، هاتەوە.

ـ کوڕەکه دوێنێ درەنگ هاتەوە.

ـ دوێنێ کوڕەکە درەنگ هاتەوە.

* دوێنێکه کوڕ درەنگ هاتەوە.

٢ـ کوڕە زیرەك و ئازایەکه لەشەڕدا کوژرا.

* کوڕەکه زیرەك ئازا لەشەڕدا کوژرا.

* کوڕە زیرەکە ئازا لەشەڕدا کوژرا.

ئەمەو زمانی مرۆڤ هەردوو جۆری لێڵی لێکسیکی و پێکهاتەیی دروست دەکات، وا دەکات کێشەیەك له گەیاندنی "پەیام" لەنێوان (قسەکەر) و (گوێگر) یاخود (بیسەر) دروست ببێت. ئەم دیاردە زمانەوانییە و چەندەهای تر وەك (کرتاندن) و (لەبریتیدانان) له زمانی مرۆڤدا هەیە. ئەم دیاردە زمانەوانیانە له زمانی گیانەوەراندا نییە، زمانی ئاژەڵان ئەوەندە وەك زمانی مرۆڤ ئاڵۆز نییە، هەر بۆیە ئەوان لەهەر (پەیوەندییەك) دەتوانن (یەك پەیام) بگەیەنن، نەك چەند پەیامێك.

مرۆڤ لە زمانی ئاژەڵان دەگات یان ئەوان لە زمانی مرۆڤ دەگەن

بێگومان ئاژەڵانی هاوجۆرو پۆل لەیەك دەگەن، بەزمانی خۆیان لەگەڵ یەکتر دەدوێن، ئەوەتە مێرووەکان یەکتر ئاگادار دەکەنەوە لە سوپاکەی سلێمان پێغەمبەر، هەروەها لەچیرۆکی زمانی ئاژەڵانیش دەردەکەوێ کە گیانەوەران لەگەڵ یەکتر دەدوێن، بەڵام هیچ جۆرە پەیوەندییەکی هاوسەرگیری لەنێوان دوو پۆل یان دوو جۆری ئاژەل ڕووینەداوە.

ئەمەو هەر بەگوێرەی قورئانەوە سلێمان پێغەمبەر لەگەڵ هەموو گیانەوەران قسەی کردووە، بەتایبەتی لەگەڵ (هدهد - پەپو سلێمانی)، ئەمە لە دنیایەك ڕوویداوە، تایبەت بەهەموو مرۆڤەوە نەبووە، بۆیە تەنها کەسێك کە ئەو توانایەی هەبووبێ، لەهەردوو جیهانی، جیهانی مرۆڤ و جیهانی گیانەوەران، بژیت، سلێمان پێغەمبەر بووە، بەواتای مرۆڤ و گیانەوەران هەردووك خاوەن زمانن، بەڵام ئەوکاتە مرۆڤ تەواو لەزمانی گیانەوەران دەگات کە پەردەی هەردوو جیهان ببڕێت، ئەمەش ناکرێ!

ئەوەی لەجیهانی مرۆڤ ڕوو دەدات ئەوەیە:

هێماو نیشانەکانی زمانی ئاژەڵان زۆر کەمن، ناتوانن بەتەواوی وێنای ئەو پەیامە بکەن، کە بە زمان لەگەڵ مرۆڤ بدوێن، هەرچی هەندێ ئاژەڵی ماڵین لە هەندێ وشەی مرۆڤ دەگەن،بە خۆشی بێ یان ناخۆشی، پەیامەکەی مرۆڤ وەردەگرن و جێ بەجێی دەکەن.

هەموو گوێدرێژێك لەفەرمانی (وۆش) و (ئەچە) دەگات، هەموو پشیلەیەك لە (ختە)ی مرۆڤ ڕادەکات و لە (میاو میاو)و(پش پش) نیگەرانە، دوو دڵە تەواو نازانێ بۆ (خۆشی)یە یان (ناخۆشی)، هەروەها ئەگەر سەگێك و کەرێك و چەند بزنێك لە شوێنێك پێکەوەبن، ئەگەر شوانەکە (گدی گدی) بکات، ئەوە (بزنەکان) دێن،بەڵام ئەگەر (کوچە کوچ) بکات، (سەگەکە) دێت، ئەگەر (قرۆش قرۆش) بکات، (کەرەکە)

دێت،بەپێچەوانە ڕوونادات، (بە گدی گدی) سەگەکە یاخود کەرەکە نایەت!!
هەروەها هەموو مریشکێکیش (کش کش) و (تی تی) لەیەك جیا دەکاتەوە، لەمەدا دەردەکەوێ کە ئەو پەیامە سنوردارانەی مرۆڤ هیچ لێلییەك لای ئەو گیانەوەرانە دروست ناکەن، چونکە سادەن و هەروەها چەند بارەن، ئەو لێکۆڵینەوانەی لەسەر جۆرەکانی مەیمونی شیمپانزی و دۆلفین و توتی... هتد کراون، لەسنووری زمانی هێما دەرناچن، ئەمەش لەوانەیە هەر لەبەر ئەو ڕاستییە سادەیە بێت، کە پێکهاتەی عەقڵی ئەوان لەگەڵ مرۆڤ جودایە، ئەوان دەتوانن لەگەڵ یەك بدوێن (وەك چۆن مێرووەکان لەگەڵ یەکتر دەدوێن)، بەڵام ناتوانن لەگەڵ مرۆڤ بدوێن وەك مرۆڤیش ناتوانێ (بەزمانی ئەوان) لەگەڵ ئەوان بدوێت!
خاڵێکی تر ئەوەیە ئەگەر مرۆڤ (لاڵ) یاخود (کەڕ) بێت، هێشتا قەناتێکی تری ماوە لە مرۆڤی ساخلەم بگات، ئەویش (زمانی نووسینە)، ئەم قەناتەش لە گیانەوەردا ئەگەر مەحاڵ نەبێ،ئەوە هەر زۆر دەگمەن و دژوارە.

خێزانە زمانەکانی جیهان

زمانناسان، زمانەکانی جیهانیان بەسەر چوار خێزانە زمان دابەش کردوون، کە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

یەکەم: خێزانە زمانی هێندۆ - ئەورووپی

ئەم خێزانە لە کۆمەڵێکی گەورە پێکدێت،کە لە ڕەگەز و بنچینەدا نزیکن لە یەکترییەوە و ئەو گەلانەی دەگرێتەوە کە بەم زمانان دەدوێن و دەکەونە ناوەڕاستی ئاسیا هەتا ئەوپەڕی کەناری ڕۆژئاوای ئەورووپاوە.

أ ـ کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتی: بـە هێنـدۆ ـ ئاری ناسـراوە، بەهۆیـەوە زمانـەکانی میتـانی و سانسـکریتی و مـاد و ئـەخمینی دەگرێتـەوە، کـە ئـەویش بەسـەر دوو لـق دابـەش دەکرێت:

١ـ کۆمەڵی هیندی: کە لە زمانەکانی (بنجانی، کۆجراتی، بـەهاری، بـەنگالی، هینـدی ڕۆژئاوایی، هیندی ڕۆژهەڵاتی، باراکراتی، راجاسانی) پێکدێت.

٢ـ کۆمەڵی ئێرانی: کە لەزمانەکانی (فارسی کـۆن، فارسـی نـوێ، کـوردی، ئـەفغانی، بلووجی، ئۆزەتی) پێکدێت.

ب ـ کۆمەڵی ڕۆژئاوایی: ئەم کۆمەڵەیە پێکدێت لە:

١ــ زمانــە جەرمەنییــەکان: (ئــەلمانی، ئینگلیــزی، دانیمــارکی، هۆڵەنــدی، زمانــە ئەسکەندەنافییەکان).

٢ـ زمانە سلاڤییەکان: (ڕووسی، پۆڵەندی، چیکی، سلۆڤاکی، یۆگسلاڤی).

٣ـ زمانی لاتینیەکان یان ڕۆمانییەکان: (ئیتالی، فەرەنسی، ئیسپانی، پورتوگالی).

٤ـ زمانی یۆنانی: (ئەرمەنی، ئەلبانی).

٥ـ زمانی کەڵتی: (ئێرلەندی)

دووەم: خێزانە زمانی سامی

ئـەم خێزانـە، زمـانی ئـەو نەتەوانـە دەگرێتـەوە، کـە لـە وڵاتـی میزۆپۆتامیـا و دوورگەی عەرەبی و ژووروی ئەفریقیادا دانیشتوون. زانایان زاراوەی (سـامی)یان لـە ناوی (سام کوڕی نوح)ەوە وەرگرتـووە، کـە لـە (تـەورات) یشـدا هـەر ئـەو نەتەوانـە دراونەتە پاڵ ئـەم نـاوە، کـە بـەم زمانـە دواون، ئـەم خێزانـە زمانـەش لـەم کۆمەڵـە زمانانەی خوارەوە پێکدێت:

١ـ کۆمەڵەی باشوورییەکان: گرنگترینیان: عەرەبی کۆنی خواروو و شێوە دێرینە لەناوچووەکانی وەکو (سەبەئی، حیبری، قتبانی،سموودی)، عەرەبی نوێی باکوور و زمانی حەبەشی دەگرێتەوە.

٢ـ کۆمەڵەی باکوورییەکان: بریتییە لە ئارامی کۆن و سریانی و سابئە.

٣ـ کۆمەڵی ڕۆژئاوایی یا کەنعانی، کە بریتین لە فینیقی و عیبری.

٤ـ کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتی: بریتییە لە ئەکەدی، بابلی، ئاشووری.

سێیەم: خێزانە زمانی ئۆراڵی

ئەم خێزانە زمانە، دوو کۆمەڵە دەگرێتەخۆ:

١ـ ئۆراڵی: کە زمانی فنلندی و ئەستۆنی و مەجەری دەگرێتەوە.

٢ـ ئەڵتیکی: کە زمانی تورکی، مەگۆلی، تەنوکوسی و مەنانشۆ دەگرێتەوە.

چوارەم: خێزانە زمانی چینی تێبتی

ئەم خێزانە زمانە، زمانەکانی (چینی، تایلەندی، بورمایی، تێبتی) دەگرێتەوە.

چەمك و تاریفی دیالێکت

لە زمانی کوردیدا جگە لە زاراوەی دیالێکت، ئەوا زاراوەکانی (زار، لەهجە، شێوە) بەکاردێت، زاراوەی دیالێکتیش لەبنچینەدا زاراوەیەکی لاتینییە، مەبەست لە دیالێکتیش بەو جیاوازییانە دەوترێت، کە لەنێوان جۆرەکانی یەك زماندا هەیە، وەك جیاوازیی ڕێزمان و لایەنی پێکهاتەی وشە و چۆنیەتی دەربڕین.

جۆرەکانی دیالێکت

لە هەموو زمانانی جیهان لەپاڵ دیالێکتی سەرەکی و بەشە دیالێکتەکان، ئەوا کۆمەڵێ دیالێکتی تریش دەبینرێ، کە بەم شێوەیەی خوارەوەن:

١ـ دیالێکتە کۆمەڵایەتییەکان: ئەم جۆرە دیالێکتە پەیوەندی بە ئاستی ڕۆشنبیری و خوێندن و لایەنی نەتەوەییەوە هەیە، واتە بەگوێرەی بەرزی ئاستی ڕۆشنبیری کەسێك لەگەڵ کەسانی تر جیاوازی لەنێوان ئاخاوتنیان دەبێت.

٢ـ دیالێکتە پیشەییەکان: هەر پیشەیەك خاوەنی شێوازی ئاخاوتنی خۆیەتی، کە بەهۆیەوە، لەگەڵ ئاخاوتنی پیشەکانی تر جیا دەکرێنەوە، بۆ نموونە: ((پزیشك، فیتەر، ئەندازیار، مامۆستا، کرێکار،...هتد)). هەریەکەیان کۆمەڵێ وشەو زاراوە بەکاردەهێنن، کە تایبەتە بە ئاخاوتنی خۆیانەوە، بۆ نموونە گەر ئاخاوتنی پیشەیی زێڕینگەری وەرگرین، دەبینین وشەکانی (عەیار، مسقال، عەبە،... هتد) بەرچاومان دەکەوێت.وەکو:

زێڕ مسقاڵی بە چەندە.

زێڕی عەیار بیست و یەك بکڕە.

لەهەمان کاتیشدا گەر پیشەی مامۆستایی وەرگرین، دەبینین دەیەها وشەی تر بەرچاومان دەکەوێت و بەکاردێت، کە جیایە لەگەڵ پیشەکانی تر، وەکو (تەباشیر، ڕەحلە، ماجیك... هتد).وەکو:

بە تەباشیر وێنەکە بکێشە.

ڕەحلەکەی خۆت ببە دواوە.

٣ـ دیالێکتە ناوچەییەکان: هەر ناوچەیەك لەگەڵ ناوچەیەکی تر، شێوازی ئاخاوتنی جیایە، بەجۆرێك هەندێ وشەو زاراوە لەناوچەیەکی دیاریکراو بەکاردێ، بەبێ ئەوەی لە ناوچەکانی تر بەکاربێت.

٤ـ دیالێکتی پەتی: بەو دیالێکتە دەوترێ کە دەبێتە شێوەیەکی فەرمی، بەهۆیەوە نووسین و خوێندن بەمجۆرە دیالێکتە دەبێت، هەر بۆیەشە هەندێ جار بەم دیالێکتە دەوترێ دیالێکتی فەرمی.

٥- دیالێکتی ڕەمەکی: بەو قسەو ئاخاوتنانە دەوترێت، کە لەسەر شەقام و کۆڵانەکان و گازینۆ و بازاڕو چایەخانەکان بەکاردێت، ئەمجۆرەیان لە ئاخاوتندا شێوەیەکی ڕەمەکی پێوە دیارە، بەواتایەکی تر ئەمجۆرەیان لەهەموو جۆرەکانی تری دیالێکت نزمترە.

جگە لەم جۆرە دیالێکتانەی کە لە پێشەوە ئاماژەمان بۆی کرد، ئەوا لە زمانناسی نوێدا جۆرەکانی دیالێکت بەسەر چوار جۆر دابەشدەکرێن، کە بەمشێوەیەی خوارەوەن:

١- دیالێکتی ستاندارد

٢- دیالێکتی ڕەگەزی

٣- دیالێکتی جوگرافیایی

٤- دیالێکتی چینە کۆمەڵایەتییەکان

گەر زمانی کوردی لە ڕوانگەی ئەمجۆرە دابەشکردنەی دیالێکتەوە دابەشبکەین، دەبینین دیالێکتەکانی زمانی هەموو سەر بەدیالێکتی جوگرافیاین، چونکە کرۆکی هۆی بوونیان، پەیوەندی بەدەستکردی هەلومەرجی جوگرافیایی و سیاسییەوە هەیە.

هۆکارەکانی پەیدابوونی دیالێکت

١- هۆکاری کۆمەڵایەتی: ئەم هۆکارە پەیوەندی بە عادات و تەقالیدو خووڕەوشتی ناو کۆمەڵگەو دابەشبوونی چینەکانی کۆمەڵگاوە هەیە.

٢- هۆکاری سیاسی: دوو لایەن دەگرێتەوە:

أ - هۆکارێکیان ئەوەیە، کە میللەتێك خاوەنی حکومەتێکی ناوەندی نەبێت.

ب ـ هۆکاری دووەمیـان ئەوەیـە کـە حکومـەتی ناوەنـدی بـوونی هەیـە، بـەڵام لەبـەر فراوانـی سـنووری دەسـەڵاتەکەی، ناتوانێـت دەسـەڵاتی بەسـەر هـەموو ناوچـەکاندا بکێشێت، بۆیە دەسەڵاتی ناوەندی لاواز دەبێت، بۆیـە بەهۆیـەوە وادەکـات کـە هـەر شوێن و ناوچەیەك ببێتە خاوەنی شێوە ئاخاوتنێکی تایبەتەوە.

٣ـ هۆکاری جوگرافیایی و سروشتی هەڵکەوتوویی ناوچەکە.

٤ـ ڕادەی ڕۆشنبیری و دواکەوتووی کۆمەڵگەکە.

٥ـ جیاوازی لەڕووی لایـەنی دەنگسـازییەوە بـۆ نموونـە کرمـانجی ناوەڕاسـتی زمـانی کوردیدا (نووسـی) بـەکاردێ، بـەڵام لـەکرمانجی سـەرووی زمـانی کوردییـە (نڤیسـی) بەکاردێ.

٦ـ لایەنی ئابووری، کە ئەمەش پەیوەستە بە چوونیەتی دابەش نەبوونی ئابووری لـە شوێنە جیاوازەکاندا.

٧ـ هۆکاری بایۆلۆجی و فیزیکـی، کـە ئەمـەش پەیوەسـتە بـە کـردەی دروسـتبوونی مرۆڤەوە.

جیاوازی نێوان زمان و دیالێکت

١ــ زمـان لایـەنێکی گشـت و سـنوورێکی جـوگرافی فـراوان دەگرێتـەوە، بەهۆیـەوە بەهــەموو لایــەکی ولاتــدا پەڵدەکێشــێ، تــا ڕادەیــەکیش هــەموو دیالێکتــەکان کۆدەکاتەوە، بەڵام دیالێکت ناوچەیەکی سنووری جـوگرافی دیـاریکراو دەگرێتـەوە، واتە لایەنێکی تایبەتییە.

٢ـ زمان کۆی هەموو ئەو جیاوازییانە دەگرێتەوە، کە لەنێوان دیالێکتەکانی زمانەکەدا هەن، بەڵام دیالێکت لەسەر بنەمای ئەو جیاوازییانە دروست دەبێت، کە لەناو زمانـدا هەیە، بۆیە جیاوازییەکی زۆریان لەسەر ئەم ڕێککەوتنەدا هەیە.

٣ـ زمان پەیوەستە بە بنەمای لەیەکتر نەگەیشتن، بەڵام دیالێکت پەیوەستە بە بنەمای لەیەکتر گەیشتن، واتە ئەگەر دوو قسەکەر لە یەکتر گەیشتن، ئەوا ئەو زارە و ئەو دوو زارە، زمانێك پێکدەهێنن، بەڵام ئەگەر دوو قسەکەر لەیەکتر نەگەیشتن، ئەوا هەریەك لەمانە بەرەو ئاراستەیەکی زمانی سەربەخۆ دەڕۆن.

٤ـ بەشێوەیەکی گشتی زمان بۆ ئەم جۆرانە دابەش دەکرێت: (زمانی نووسراو، زمانی بینراو، زمانی جەستە، زمانی ڕەنگ، زمانی ڕووخسار، زمانی دەق، زمانی شیعری، زمانی ئاخاوتن، زمانی ئامێریی،...هتد)، بەڵام دیالێکت ئەم جۆرە دابەشکردنانەی نییە، بەڵکو دیالێکت ئەمجۆرانە دەگرێتەوە: ((دیالێکتی پەتی، دیالێکتی ستاندارد، دیالێکتی ناوچەیی، دیالێکتی فەرمی، دیالێکتی ڕەمەکی، دیالێکتی کۆمەڵایەتی...هتد).

٥ـ زمان بەپێی ڕەگەزی ئەندامانی کۆمەڵ ناگۆڕێت، بەڵام دیالێکت بەپێی ڕەگەز و جوگرافیا و دابەشبوونی چینەکانی کۆمەڵگە دابەش دەبێ. دەبێ لێرەدا ئامارژە بۆ ئەوەش بکەین، کە هەندێ جار باس لە زمانی ئافرەت و زمانی پیاو دەکرێ، بەڵام ئەمە خۆی لەخۆیدا پەیوەستە بە شێوازی کردەی ئاخاوتنەوە، واتە دەچێتە حاڵەتی دیالێکتەوە، نەوەك زمان.

دابەشکردنی دیالێکتەکانی زمانی کوردی

دابەشکردنی دیالێکتەکانی زمانی کوردی لای شارەزا و پسپۆڕانی کورد لە کۆنەوە تاکو بە ئەمڕۆ دەگات بە چەند شێواز و جۆری جیاجیاوە دابەشدەکرێت، بۆیە لێرەدا هەندێ لەو دابەشکردنانە دەخەینەڕوو:

- شەرەفخانی بەدلیسی لە کتێبی (شەرەفنامە)دا، بەم شێوەیەی خوارەوە دیالێکتەکانی زمانی کوردی دابەشکردووە:

١ـ کرمانج

٢ـ لوڕ

٣ـ کەلهوڕ

٤ـ گۆران

- محەمەد مەردۆخی لە کتێبی (مێژووی کورد و کوردستان)دا، دیالێکتەکانی زمانی کوردی بەمشێوەیە دابەشکردووە:

١ـ کرمانج

٢ـ گۆران

٣ـ لوڕ

٤ـ کەلهوڕ

- محەمەد ئەمین زەکی لە کتێبی (خلاصة تاریخ الکرد و کردستان من اقدم العصور التاریخیة حتی الان)دا، دیالێکتەکانی زمانی کوردی بەمشێوەیە دابەشکردووە:

١ـ کرمانجی ڕۆژهەڵات

٢ـ کرمانجی ڕۆژئاوا

٣ـ کرمانجی باشووری ڕۆژئاوا

- شێخ محەمەدی خاڵ لە فەرهەنگی (خاڵ)دا، بەم شێوەیەی خوارەوە دیالێکتەکانی زمانی دابەشکردووە:

١ـ زازا

٢ـ کرمانجی دەستە چەپ (شمالیی): (بۆتانی، بادینانی، هەکاری، بایەزیدی، شەمدینانی).

٣ـ کرمانجی دەستە ڕاست: (سۆرانی، بابانی، موکریانی، ئەردەلانی، کەلهوڕی، گۆران).

٤ـ لوڕی (بەختیاری، لەکیی، فەیلی).

- تۆفیق وەهبی لە کتێبی (ئەشکەوتەکەی گۆندۆك) و گۆڤاری (پەیام)دا، بەمشێوەیە دیالێکتەکانی زمانی کوردی دابەشکردووە:

١ـ کرمانجی

أ ـ کرمانجی شیمالی: (بایەزیدی، بۆتانی، ئاشیتایی، هەکاری، بادینانی).

ب ـ کرمانجی جنوبی: (موکری، سۆرانی، سولەیمانی، سنەیی).

٢ـ loوڕی: (بەختیاری، لەکی، فەیلی، کەلهوڕی، مامەسەنی).

٣ـ گۆران: (باجەلانی، کاکەیی، زەنگەنە، هەورامی).

٤ـ زازا.

- د. فوئاد حەمە خورشید لە کتێبی (زمانی کوردی ـ دابەشبوونی جوگرافیای دیالێکتەکانی) بەمشێوەیە دیالێکتەکانی زمانی کوردی دابەشکردووە:

١ـ کرمانجی باکوور: (بایەزیدی، هەکاری، بۆتانی، شەمدینانی، بادینانی، دیالێکتی ڕۆژئاوا).

٢ـ کرمانجی ناوەڕاست: (موکری، سۆرانی، ئەردەلانی، سلێمانی، گەرمیانی).

٣ـ کرمانجی باشوور (لوڕی ڕەسەن، بەختیاری، مامەسەنی، کۆهگلۆ، لەك، کەلهوڕ).

٤ـ (گۆرانی ڕەسەن، هەورامانی، باجەلانی، زازا).

- زوبێر بیلال لە کتێبی (مێژووی زمانی کوردی)دا، بەمشێوەیە دیالێکتەکانی زمانی کوردی دابەشکردووە:

١ـ کۆمەڵی ژووروو (کرمانجی)

٢ـ کۆمەڵی خواروو (سۆرانی)

- جەمال نەبەز لە کتێبی (زمانی یەکگرتووی کوردی)دا، بەمشێوەیە دیالێکتەکانی زمانی کوردی دابەشکردووە:

أ ـ دوو شێوە بنچینەییەکە:

١ـ کرمانجی ژووروو: (بۆتانی، جزیرەیی، هەکاری، بادینانی، ئاشیتەیی، بایەزیدی).

٢ـ کرمانجی نێوەڕاست: (سلێمانی، سنەیی، ئەردەلانی، گەرمیانی، هەولێر، کەرکووکی، سۆرانی، موکری، شارباژێری، پشدەری).

ب ـ دوو شێوە لاتەنیشتەکە:

١ـ کرمانجی خواروو: (ژێروو): (فەیلی، کرماشانی، لەکی، کەلهوڕی، خانەقینی، لوڕی).

٢ـ کۆمەڵە شێوەی گۆرانی ـ زازایی (گۆران، زازایی، هەورامانی).

- د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ لە کتێبەکانی (زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی) و (بۆ زمان)دا، دیالێکتەکانی زمانی کوردی بەمشێوەیە دابەشکردووە:

١ـ لووڕ

٢ـ کرمانجی ژوور: (بۆتانی، هەکاری، بادینانی، بایەزیدی، ئاشتایی).

٣ـ گۆران: (هەورامی).

٤ـ کرمانجی خواروو: (سۆرانی، سلێمانی، موکری، گەرمیانی).

- تاهیر سادق لە کتێبی (ڕێنووس ـ چۆنیەتی نووسینی کوردی)دا، دیالێکتەکانی زمانی کوردی بەمشێوەیە خستۆتەڕوو:

١ـ زازا

٢ـ لوڕی (بەختیاری، لەکیی، فەیلی، ڕۆژبەیانی).

٣ـ کرمانجی

أ ـ کرمانجی سەروو: (بۆتانی، بادینانی، هەکاری، بایەزیدی، شەمدینانی).

ب ـ کرمانجی خواروو: (سۆرانی، موکریانی، ئەردەلانی، کەلهوڕی، گۆران).

- د. کەمال فوئاد لە وتاری (زاراوەکانی زمانی کوردی و زمانی ئەدەبی و نووسینیان)دا، دیالێکتەکانی زمانی کوردی بەمشێوەیە خستۆتەڕوو:

١ـ کرمانجی سەروو

٢ـ کرمانجی خواروو

٣ـ کوردی باشوور

٤ـ گۆران و زازا

- محەمەد ئەمین هەورامانی لە کتێبی (زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراوردا)، دیالێکتەکانی زمانی کوردی بەمشێوەیە دابەشکردووە:

١ـ شێوەی کرمانجی سەروو یا ژووروو (بۆتانی، هەکاری، دیاربەکری، بادینانی، ماردین،... هتد).

٢ـ شێوەی کرمانجی ناوەڕاست: (سۆرانی، موکریانی، سلێمانی، کەرکووکی).

٣ـ شێوەی کرمانجی خواروو: (هەورامان، لوڕی، باجەلانی، زازای).

سنوور و نەخشەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی

یەکەم :دیالێکتی کرمانجی سەروو (باکوور)

ئەم دیالێکتە لە هەموو دیالێکتەکانی تری زمانی کوردی فراوانترەو زۆرترە، چونکە کوردەکانی کوردستانی تورکیا (پارێزگاکانی بایەزیدی، وان، جۆلە مێرگ، سیعرت، مووش، ماردین، دیاربەکر، خەرپوت، ئەدیابان، غازیان تەپە، بەشەکانی خۆرهەڵاتی پارێزگای مەرعەش و سیواس و بەشەکانی باشووری پارێزگای ئەرزەرۆم و قارس)، هەموو بەم دیالێکتە دەدوێن، هەروەها کوردەکانی باشووری خۆرئاوای ئەرمەنستان، ڕووسیا و باکووری سوریا و دانیشتوانی پارێزگای دهۆك و قەزاکانی زێبار و ئامێدی و شێخان و سنجار و ئاکرێ لە کوردستانی عێراق بەم دیالێکتە دەدوێن.

ئەم دیالێکتە لقە دیالێکتەکانی بەمشێوەیەی خوارەوەن:

١ـ بایەزیدی: دەکەونە باکوورو باکووری خۆرهەڵاتی زەریاچەی وان.

٢ـ هەکاری: دەکەونە باشوور و باشووری خۆرئاوای زەریاچەی وان.

٣ـ بۆتانی: دەکەونە دەوروبەری دۆڵی بۆتان و شاری سیعرت و ئەرتوش و جزیرەو دیاربەکر (ئامەد).

٤ـ شەمدینانی: گۆشەکەی باشووری خۆرهەڵاتی تورکیا و خۆرهەڵاتی زێی ژووروو و ناوچەکانی نزیك بەم زێیەیە لە ئێران.

٥ـ بادینانی: پارێزگای دهۆك و قەزاکانی ئامێدی و زێبار و سنجار و شێخان و ئاکرێ دەگرێتەخۆ.

٦ـ بەشە دیالێکتی خۆرئاوا: خەرپووت و ئۆرفەو عفرین و مەرعەش دەگرێتەوە.

دووەم: دیالێکتی کرمانجی ناوەڕاست

ئەم دیالێکتە پێنج شێوەزاری ناوچەیی دەگرێتەخۆ:

١ـ موکری: مەڵبەندەکانی شنۆ، نەغەدە، مەراغە، میاندواو، شاهێن دژ، سەقز، بۆکان، بانە و سەردەشت دەگرێتەوە.

٢- سۆرانی: قەزای زێباری لێ دەرچێ، هەموو پارێزگای هەولێر دەگرێتەوە، شاری هەولێر ناوجەرگەی ئەم شێوەزارەیە.

٣ـ ئەردەلانی: مەڵبەندەکانی سنە، بیجار، کەنگەوەر، ڕەوانسەر، باکووری ناوچەکانی جوانڕۆ لە کوردستانی ئێران، لە کوردستانی عێراقیش قەزای قەڵادزێ(پشدەر) دەگرێتەوە. شاری سنە ناوجەرگەی ئەم شێوەزارەیە.

٤ـ سلێمانی: شاری سلێمانی ناوجەرگەیەتی، هەموو پارێزگاکە جگە لە قەزای قەڵادزێ (پشدەر) نەبێت دەگرێتەوە، هەروەها هەندێ ناوچەی قەزای خانەقینیش دەگرێتەوە.

٥- گەرمیان: ئەم شێوەزارە، جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ سلێمانی نییە، لەگەڵ ئەوەشدا بەشێوەزارێك دادەنرێت، بەهۆیەوە هەموو ناوچەکانی کفری و قەرەتەپەو کەرکووك و دووزخورماتوو و شوان لە کوردستانی عێراق دەگرێتەوە.

سێیەم: دیالێکتی کرمانجی باشوور (خواروو)

ئەم دیالێکتە چەند شێوەزارێك دەگرێتەوە:

١ـ لەکی: ئەم شێوەزارە، کوردەکانی (پێش کۆ)ی لوڕستانی پێ دەدوێن، تیرەکانیشی بریتین لە (خواجەوەند، عەبدولمالیکی، ناداوەند، شۆجا، کاتاوەند، دەلفان، سەلسەلە، پیران وەند).

٢ـ بەختیاری: بەختیاری دوو بەشن، (هەفت لنگ)، واتا (حەوت هۆز)، کە لە ناوچەکانی ئاوەلێژی ڕووباری گارۆندا دەژین.(چوارلنگ)، واتا (چوار هۆز)، لە ناوچەی نێوان ڕووباری گارۆن و ڕووباری زالکیدا نیشتەجێن.

٣ـ مامەسەنی: ناوی ئەم شێوەزارە لە (محەمەد حەسەن)ی باپیرە گەورە مامەسەنینانەوە وەرگیراوە، کە بریتین لە (بەکشی، جاوی، ڕوستەمی (خان عەلی خان، ئیمام قولی خان) دەگرێتەوە.

٤ـ کۆهگلۆ: ئەم لقە لە باشووری ناوچەکانی بەختیارییەوە و لە دەوروبەری کێوی دنیاو چاوگەکانی ڕووباری چەراهی یەوە دەست پێ دەکات تا رامهورموز و بەهبەهان و کزەیرون، دوو کۆمەڵەن:

أ ـ کۆمەڵەی پشتی کۆ

ب ـ کۆمەڵەی ژێرکۆ

٤ـ دیالێکتی گۆران

ئەم دیالێکتە لە باکووری ڕێگەی نێوان قەسری شیرین ـ کرمانشاه دەست پێ دەکات، بەرەو شاخەکانی هەورامان، هەروەها لەسەرچاوەکانی سیراوەنەوە بەرەو خۆرهەڵات دانیپۆشیوە تا کرماشان. ئەم دیالێکتە پێك دێت لە:

١ـ گۆرانی ڕەسەن: کە دانیشتوانی ناوچەکانی (کرند، زەهاو، جوانڕۆ) لە کوردستانی ئێران قسەی پێ دەکەن، هەروەها لە کوردستانی عێراق، هەندێ کاکەیی داقوق و تیرەی زەنگەنەی نزیك کفری و قادرکەرەم و سیامەنسوری سەر بە ناوچەی لەیلان قسەی پێ دەکەن.

٢ـ هەورامان: دانیشتوانەکانی شاخەکانی هەورامان و پاوە و پڵنگان دەگرێتەوە، هەورامیش دوو بەشن، بەشی لهۆنیان لە خۆرئاوای ڕیزە شاخەکانی هەورامان، واتە

دەکەوێتە کوردستانی عێراق، بەشی دووەمیان، هەورامانی (تەخت) کە دەکەوێتە خۆرهەڵاتی شاخەکانی هەورامان، واتە دەکەوێتە کوردستانی ئێران.

٣- باجەلانی: ئەم شێوەزارە پەرش و بڵاون، هەندێکیان لە باکووری خۆرهەڵاتی شاری مووسڵ نیشتەجێن، کە پێیان دەوترێ (شەبەك)، بەشێکیشیان لە زەهاو و لە باکووری لوڕستان و نزیك خانەقین و قۆرەتوو هۆرین و شێخان.

٤- زازا: ئەم لقە دیالێکتە ناوچەکەی دەکەوێتە کوردستانی باکوور، کە کەوتۆتە ناوچەی نێوان ئەرزەرۆم - موش - خەرپووت و ئەرزنجان دەگرێتەوە، کەواتە ئەمانە دەکەونە ناوچەی دەرسیمەوە.

زمانی ستاندەر

پێش ئەوەی باسی زمانی ستاندەر بکەین، وا چاکە چەند زاراوەیەك لەیەکتر جیا بکەینەوە، کە زۆرجار تێکەڵی یەکتر دەکرێن، زمانی یەکگرتوو، زمانی نەتەوە، زمانی نیشتمانیی، زمانی فەرمی، زمانی ستاندەر. ئەوانە زۆرجار بە هاوواتای یەکتر دادەنرێت، بەڵام ئەمە هەموو کاتێ لە هەموو شوێنێ ڕاست نییە.

چەمکی زمانی یەکگرتوو لەناو کورددا لەڕێگەی زمانی ئەدەبەوە لەناو کورددا بڵاوبۆتەوە، بەتایبەتی لە (خوێندن) و (کارکردن) لەسەر ئەدەبی قوتابخانەی بابان (نالی، سالم، کوردی)، ئەو جۆرە زمانە (زمانی ئەدەب پێنووسین) هێندە گرنگی پێدرا، بەجۆرێ شاعیرانی دەڤەری تری کوردستانیش بەو زمانە، شیعریان نووسیوە.

لەلایەکی تر، زمانی یەکگرتوو، زمانی نەتەوە، زمانی دایکیش دەگەیەنێ، زمانی ناسنامەی نەتەوەیی کوردە، بەو زمانە (کورد) لە (فارس) جیا دەکرێتەوە.

چەمکی زمانی نەتەوە لەگەڵ ڕێنسیانسی ئەورووپی لە ئەورووپا بڵاوبۆوە، بەڵام لەناو کورددا ئەو زمانە بەر لە ڕێنیسانسی ئەورووپی لەلای شاعیرێکی وەك (ئەحمەدی

خانی) نەك هەر ئەدەبی پێ نووسرا، بەڵكو وەك چەمكێكی نەتەوەیی كاری لەسەر كراوە.

ئەحمەدی خانی بە زمانی نەتەوەكەی داستانێكی نەتەوەیی نووسیوە، بۆ ئەوەی میرانی كورد و تاكەكانی نەتەوەكەی لە هەڕەشەی گەلانی هاوسێی كورد وشیار بكاتەوە. زمانی كوردی لە لای ئەحمەدی خانی زمان و ناسنامەی نەتەوەیی كوردە، ئەو ڕەوتە (داكۆكیكردن لەسەر زمانی نەتەوە) لەلای (حاجی قادری كۆیی) زیاتر پەرەی پێدرا، بەجۆرێ ئەو زمانە بە شەرەفی كۆمەڵایەتی سیاسی نەتەوەش داندرا. زمانی نیشتمانیی لە كۆمەڵگای تاكزمانی و تاك نەتەوە، واتایەكی هەیە، زۆر جودایە لەو واتایەی لە وڵاتێكی فرەنەتەوە هەیەتی.

زمانی نیشتمانی، زمانی نەتەوە و فەرمی ئینگلیز و فەرەنسی و ئەڵمانییە لە وڵاتی خۆیاندا، چونكە لەو وڵاتانەدا ئەو سێ زمانە (زمانی نەتەوە، زمانی نیشتمانیی و زمانی فەرمی وڵات) هاوواتای یەكترن، بەڵام ئەو وڵاتانەی فرە زمان و فرە نەتەوەن، وەك (بەلجیكا و سویسرا) لە ئەوروپا، (سەنگافورەو چین) لە ئاسیا، (گانە) لە ئەفریقیا،ئەو دووە هاوواتای یەكتر نین، لە وڵاتانی وەك عێراق، توركیا، ئێران، سوریا (كە سەبارەت بە كورد وڵاتی داگیركارن)، زمانی نەتەوەی باڵادەست لەو وڵاتانە بە زمانی فەرمی، نیشتمانیی هەتا ستاندەر دادەنرێن.
زمانی فەرمی ئەو زمانەیە لە بواری دادگا، دامودەزگای دەوڵەت، هەروەها ڕاگەیاندن بەكاردێت.

وڵات هەیە تەنها یەك زمانی فەرمی هەیە، وڵاتی تریش هەیە كە چەند نەتەوەیەكی جیاوازی تێدا دەژی، ئەوە زیاتر لە زمانێكی فەرمی هەیە، وڵاتێكی وەك هیندستانیش بەبێ هەبوونی نەتەوەیەكی وەك ئینگلیز لە وڵاتەكەیاندا، زمانی ئینگلیزی هاوشانی زمانی هیندی، زمانێكی فەرمییە ! ! شیانی زمانی ئینگلیزی

لەبواری تەکنەلۆژیای سـەردەم و هـەژموونی سیاسـی، هـەروەها ڕەوشـی سیاسـی و ئەتنیکی و مەزهەبی هیندسـتان وایکـرد زمـانی ئینگلیـزیش ببێتـە زمـانێکی فـەرمی، ئەگـەرنا نـەدەبوو هیندییـەکان ئەمـە قـەبوڵ بکـەن، چـونکە ئینگلیـز ماوەیـەکی زۆر داگیرکاری هیند بووە.

زمانی ستاندەر، زمانی خوێندنە، زمانی دایك نییە، زمانی ئاخاوتن نییە، زمـانی نووسینە، ئەو نەتەوەیەی ناسنامەی نەتەوەیی لـە هەڕەشـە دابـێ، تـەنیا بـە زمـانی ستاندەر دەتوانێ بەرگری لـە مانـەوەی خـۆی بکـات، زمـانی پـەروەردە و فێرکـردن زمانی بونیادنانەوەی نەتەوەیە، وڵاتێکی وەك (ژاپۆن) و (ئەلمانیا) لەجەنگی جیهانی دووەمدا، بەهۆی سیاسەتی پڕ هەڵە و شەرمەزاری سەرکردەکانیان، خەریك بوو لەناو بچن، بەڵام بە زمانی خوێندن، توانیان جارێکی تر ببنەوە دوو وڵاتی زلهێزی ئابووری بەهێز و خاوەن تەکنەلۆژیای سەردەم.

عەرەبەکانی جەزائیرو تونس و مـەغریب، بوودجـەی گـەورەیان دانـاوە لـەپێناو لاوازکردنـی هـەژموونی زمـانی فەرەنسـی لـە وڵاتـدا، هـەروەها گەڕانـەوەی هەیبـەتی زمانی عەرەبی لەخوێندندا.

بۆ کوردیش، زمانی ستاندەر، ئاسایشی نەتەوەیی و پاراستنی تاکەکانیەتی!

زمانی ستاندەر چۆن دروست دەبێت

دەکرێت چەمکی "زمانی سـتاندەر" لـە بەرانبـەر زمـانێکی دی سـتاندەر، یـان ناستاندەر بەکاربێت، ئەم دیاردەیـە زیـاتر لـەنێوان دوو زمـان، دوو نەتـەوە یـان دوو کەلتوور بەکاربێت، بەڵام هیچ زمانێك لەسەر ئاسـتی نەتـەوە زمـانی سـتاندەر نییـە! زمـانی نەتـەوە هـەموو سـتاندەر نییـە، بـەڵکو ئـەوە زارێکـە یـان بنزارێکـە دەبێتـە سـتاندەر و زمـانی نەتـەوە لەبەرانبـەر نەتەوەیـەکی تـر دەنوێنـێ، بـەواتای زمـانی

عـەرەبی سـتاندەرە بەرانبـەر زمـانی فارسـی نـەك هـەردوو لەسـەر ئاسـتی نەتـەوە ستاندەرین!

سـتاندەربوونی زارێکـی زمانێـك بـەدوو ڕێگـە ڕوودەدات: ڕێگـەی کلاسـیکی، ڕێگـەی پلانی زمان.

* ڕێگەی کلاسیکی

ئەم ڕێگەیە بەچەند شێوازێك ڕوودەدات:

یەکەم: زمانی کتێبێکی ئاسمانیی، وەك قورئانی پیرۆز

دووەم: هەژموونی سیاسی زارێك

سێیەم: دەسەڵاتی سیاسی وڵات

چوارەم: ئەکادیمیای زمان یان ئەکادیمیای زانستی زمان

پێنجەم: دەستەی ڕۆشنبیرانی وڵات

لەم هەموو شێوازانەدا جۆرێك لە (سەپاندن) هەیە، جا ئەو سەپاندنە مەعنەوی و خۆهێشتی بێت یان سەپاندنی زۆرەملێی، هەرچەندە ئـەوەی یەکـەم سروشـتی تـرە، بـەڵام ئـەوەی دووەم بـەربڵاوترە، نموونـەی سـەپاندنی زمـان و ئـەلفبێی لاتینـی لـە ئەوروپا نەك هەر بەسەر نەتەوەیەك، بەڵکو چەند نەتەوەیەکی جودا مێـژوویەکی دوور و درێـژی لـە ئـەوروپا هەیـە، هـەروەها زۆربـەی وڵاتـە تۆتالیتارییـەکانی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت و ئاسـیا پـەیڕەوی لاتینییـەکانیان کـرد، دیـارترین نموونـەی ئـەزموونی یەکێتی سۆڤیەت و وڵاتانی عەرەبی و تورکیاو ئێرانن.

* ڕێگەی پلانی زمان

پلانی زمان یاخود ئەندازەی زمان، هەوڵێکی ورد و سیستیماتیکی و لەسەر تیۆر دامەزراوە، بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی پەیوەندیکردنی کۆمەڵگایەکی (فرەزمانی) یاخود (تاکزمانی). ئەو سیاسەتەی زمان هەوڵ دەدات لەناو هەموو دیالێکتەکانی زمانێك (کۆمەڵگای تاکزمانی) یان زمانەکانی کۆمەڵگایەکی فرەزمان، زارێك بۆ تاکەکانی نەتەوەیەك بکاتە زمانی ستاندەر یان زمانی فەرمی وڵات. لەناو کۆمەڵگای فرەنەتەوەش زمانێك هەڵدەبژێرێ کە ببێتە زمانی فەرمی وڵات.

پلانی زمانیش بۆ پرۆسەی بە ستاندەربوونی زارێك لە کۆمەڵگای کوردی تاکزماندا، بەو چەند قۆناغانەی خوارەوە دەبێت:

یەکەم: هەڵبژاردنی زارێك یان بنزارێك

دووەم: بەسیستەمکردن

سێیەم: بەهەمەلایەنکردن

چوارەم: جێبەجێکردن

پێنجەم: قەبوڵکردنی جەماوەریی

یەکەم: هەڵبژاردنی زارێك یان بنزارێك

پایەی زارێك، چ لەلایەنی کۆمەڵایەتی، هەژموونی ئایینی یاخود سیاسی، زۆر گرنگە لە پرۆسەی هەڵبژاردن و دیارکردنی زارێك لەنێو زارەکانی زمانێك، بێگومان ئەم هەڵبژاردنە ڕەمەکی نابێ، بەڵکو دەبێت کەسانی زمانەوان و پسپۆڕ لەبواری زمانەوە ئەنجامی بدەن.

هەرچەندە ئەم پرۆسەیە زمانەوانییە، بەڵام زۆرجار دەسەڵاتی سیاسی ڕۆڵی خۆی دەبینێ لەسەپاندنی زارێك بەسەر زارەکانی تردا، ئەوەتە لە ئیسرائیل، هەرچەندە زمانی عیبری زمانی زۆربەی خەڵکی ئیسرائیل نییە، بەڵام دەسەڵات و حکومەتی

ئایینی ئیسرائیلی کردوویەتی بە زمانی فەرمی حکومەت و خوێندن، لە فلیپینیش لەسەر دیارکردنی زمانی فەرمی حکومەت چەندەها شەڕی زمانی نیشتمانیی بەرپابوو، بۆیە گرنگە لە هەڵبژاردنی هەر زارێك لەزارەکانی زمانی کوردیدا، ئەوپەڕی لۆژیك بەکاربێت، چونکە ماوەیەکە "شۆڤینیزمی زار" بەرچاوی بەشێك لە زمانەوانانیشی لێڵ کردووە !

خاڵێکی تری گرنگ لێرە ئەوەیە، دەبێ تەنها (زارێك) و تەنها (ئەلفبێیەك) هەڵبژێردرێ، چونکە جگە لەمە ئەو بەشەی کوردستانیش جارێکی تر تووشی دابەشکردن و داگیرکردن و زیندووکردنەوەی کەلتووری میرو مێنتالیتی خێل و عەشیرەت دەبێتەوە.

دووەم: بەسیستەمکردن

لێرە یەکخستنی ڕێزمان و فەرهەنگی نەتەوە و ڕێنووس هۆکاری گرنگن بۆ دامەزراندنی زاری ستاندەر، بێگومان ڕێزمان و فەرهەنگ و ڕێنووسێکی یەکگرتوو، کۆکردنەوەیەکی ڕۆحی قوتابی و خوێنەواری کوردی لێدەکەوێتەوە، بەمەش تاکەکانی نەتەوە هەست بە یەکێتیەکی نەتەوەیی بەهێز دەکەن، دروستبوونی ئەو یەکێتیەش ناوەندێکی ستراتیژی دەبێت بۆ پاراستنی ئاسایشی زمان.

سێیەم: هەمەلایەنی زاری ستاندەر

زاری هەڵبژێردراو بۆ ئەوەی ببێتە زاری ستاندەرو فەرمیی وڵات، دەبێت لەهەموو لایەکەوە توێژینەوەی لەسەر بکرێت و پەرەی پێبدرێت، هەبوونی چەند دەقێکی ئەدەبیش بەو زارە ستاندەرە، کە کاریگەری ناوچەیی لەسەرەوە نەبێت، هۆکارێکی ترە بۆ بەرەوپێشچوونی پرۆسەی بەستاندەربوونەوە. زمانی ئەم دەقە دەبێ

ئەدگاری زمانی باڵای هەبێ، لە زمانی ئاخاوتن و زمانی ڕۆژانەی ناوچەیەك دوور بێت!

چوارەم: جێبەجێکردن

پاش ئەوەی زارێك لەزارەکان هەڵبژێردراو بنەماکانی بەستاندەرکردنی بۆ داڕێژراو لەهەموو لایەکەوە بەرەو زمانێکی باڵا بردرا، کە نوێنەری هەموو نەتەوە بێت نەك ناوچەیەك، ڕۆڵی حکومەت دەست پێدەکات لەجێبەجێکردنی ئەم پرۆژە نەتەوەیی و نیشتمانییە، دەبێت حکومەت لە دامودەزگای خۆی بەتایبەتی هەر سێ وەزارەتی پەروەردە و خوێندنی باڵاو ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندن خەڵك هانبدات ئەو شێوە زمانە بەکاربێنن و بە زمانی خۆیان بزانن. حکومەتی هەرێمی کوردستان "بەهێمنی!" دوور لە ڕاگەیاندن کار لەسەر بە فەرمی ناساندنی زاری کرمانجی ناوەڕاست دەکات، بەڵام ئەفسوس وەزارەتی پەروەردە خەریکە "بە ئاشکرا" زمانەکە لە خوێندن "کەرت" دەکات، بەبێ ئەوەی گوێ بداتە ئەوەی بەو کارە نەتەوەیەکی بەش بەش بوو لەڕووی سیاسەت، جوگرافی و ئایدیۆلۆژیاوە جارێکی تر لەڕووی زمانەوەش، ئەوەی داگیرکار پێی نەکرا، ئەو وەك "کارێکی پەروەردەیی" بەش بەش تری دەکات!

پێنجەم: پەسەندکردنی جەماوەریی

لە دەستووری هەرێم، بەندێك هەیە بۆ ڕاپرسی لەسەر شتە چارەنووسسازەکانی نەتەوە، دیارکردنی زمانی خوێندنیش نەك هەر پرسێکی چارەنووسسازە، بەڵکو پرسی پاراستنی نەتەوەو زمانی نەتەوەیە! لەم ڕوانگەوە دەبێت پەرلەمانی کوردستان پرسی هەڵبژاردنی زاری ستاندەری کوردی بداتە دەست خەڵکی خۆی، جا

ئەگــەر زۆربــەی خــەڵك پەســەندی ئــەو زارەی کــرد، وەك زارێکــی ســتاندەر بــۆ خوێندن،هەروەها هەستێکی نەتەوەییان لەلا دروست بوو بەوەی ئـەو زارە هـەر زاری خوێندن نییە، بەڵکو زمانی نیشتمانیشە، پرۆسەکە تەواو دەبێ و کـورد لـە قـەیرانی نەبوونی زمانی ستاندەر ڕزگاری دەبێت.

ئەلفبێ

ئەلفبێ چەند پێناسەك لەخۆ دەگرێ، بەڵام ئـەوەی گرنگـە ئەوەیـە کـە ئـەلفبێ سیستەمی نووسینی زمانە، دەکرێ بڵێین: ئـەلفبێ کۆمـەڵێك پیتـی سـتاندەر یـاخود کۆمــەڵێك هێمــای (نووســراوی) ســەرەکین، هەریەکــەیان (نزیکــەی) فۆنیمێــك (نــەك دەنگێك) لەزمانی ئاخاوتنی گەلێك دەنوێنێ.

لەم پێناسەیەدا، چەند چەمکێك هەن پێویستە ڕوون بکرێنەوە. پیتـی سـتاندەر ئـەو پیتانــەن کــە لەزمانێکــدا دانیــان پێــدانراوەو نووســینیان پــێ دەکرێــت و هــەموو خوێندەوارێکی زمانەکە دەیانناسـێتەوە. ئـەلفبێ بـە ژمارەیـەك لـەو پیتانـە دروسـت نابێت، بەڵکو دەبێ کۆمەڵێکی تـەواوبن بەقەد ژمارەی فۆنیمـەکانی زمانەکـە بـن یـان کەمتر بن، چونکە ئەلفبێ سیسـتەم و ڕێبـازی نووسـینی زمانەکەیـە. دەبـێ فـۆنیم و دەنگ لەیەك جودا بکرێتەوە. هەموو فۆنیمێك واتایەکی هەیـە و دەکـرێ پیتێکـی بـۆ دابنـرێ، بـەڵام هـەموو دەنگـەکان ناچـنە نـاو بـواری فۆنۆژلـۆی زمـان - سیسـتەمی ڕیزبوونی فۆنیمەکان. ژمارەی (فۆنیم) و (پیتەکان) لـە زۆربـەی زمانەکانـدا بەرانبـەر یەك نین، بۆ نموونـە ئینگلیـزی تـەنها (٢٦) پیتـی هەیـە بـەڵام (٤٤) فـۆنیمی هەیـە. کەچی لەنێوان (پیتەکان) و (فۆنیمەکان) ڕێسایە !

ئەلفبێی تر هەیە کار لەسەر دەنگ ناکات و بەشێوازێکی تر لەسەر پەیوەندی نێوان (پیت و (فۆنیم) دانەمەزراون. لەبریتی ئەوەی پیتێك فۆنیمێك بنوێنێ، ئەوە مۆرفیمێك،وشەیەك برِگەیەك دەنوێنێ.

لەسیستەمی لۆگۆگرافیدا هەر هێمایەك (وشەیەك)، (مۆرفیمێك) یان (یەکەیەکی واتایی) دەنوێنێ، جۆرێکی تری سیستەمی نووسین هەیە، بە سیستەمی برِگەکاری ناسراوە، کە هەر هێمایەك برِگەیەك دەنوێنێ.

دابەشبوونی زمانەکان بە گوێرەی سیستەمی نووسین

بێگومان هەموو جۆرەکانی ئەلفبێ (ئەلفابێتیکی و لۆگۆگرافی و برِگەکاری) سیستەمی نووسینی زمانن. بیرۆکەی ئەلفابێتیکی (پەیوەندی نێوان پیت و فۆنیم) لەچاو مێژووی سیستەمی نووسینەوە نوێیە. لەکۆندا سیستەمی نووسین زیاتر (وێنەیی) و (بیرۆکەیی) بووە، هەر بۆیە مێژووی نووسینی لۆگۆگرافی لە ئەلفابێتیکی کۆنترە.

ئەو خەتانەی لەناو کۆمەڵگای کوردی بەر لە هاتنی ئیسلام هەبوون، هەموو زیاتر لۆگۆگرافی بوون نەك ئەلفابێتیکی، چونکە ئەوە (هێما) بوو، نەك (پیت) کە (وشەیەکی) نەك (دەنگێکی) دەگەیاند. هەر لەو ڕوانگەوە، دەکرێ بڵێین سیستەمی نووسین لەزمانی کوردی چ بەشێوەی (کوردی) بێت یان (لاتینی) سیستەمێکی ئەلفبێیە،هەروەها عەرەبی و فارسی و ئینگلیزی و فەرەنسی و ئیتالی.

زمانی چینی لەسەردەمی ئێستادا، یەکێ لەو زمانانەیە کە بە سیستەمی لۆگۆگرافی دەنووسرێت، هەرچی زمانی ژاپۆنییە ئەوە بە سیستەمی برِگەکاری دەنووسرێت.

بنەچەی وشەی ئەلفبێ

لەبەرئـەوەی ئێمـە کـار لەسـەر ئـەلفبێی کـوردی دەکـەین، بۆیـە بـەگرنگی دەزانـین لەبنەچەی وشەی ئەلفبێ بکۆڵینەوە.

لەزمانی ئینگلیزی بە وشەی ئەلفبێ دەڵێین alphabet ئەو وشەی alphabet زۆر شرۆڤەی بۆ کراوە، لەوانە: هەندێك دەڵێن ئەو وشەیە، وشەیەکی عیبرییە و لە یەکەم دوو پیتی ئەلفبێی عیبری Aleph و Bet دروست بووە. ئـەم بـە (ئاسـیا)کردنـەی چەمکی ئەلفبێ چەند ڕەگێکی هەیە.هەردوو سیستەمێکی هێرۆگلیفـی و مێخـەکی لـە ئاسیا دەرکەوتوون و لێرەوە بەرەو ڕۆژئاوا چوون، هـەروەها هـەردەم جولەکـە حـەز دەکەن لەڕێگـەی تەوراتـەوە ڕەگـەزی خۆیـان پەسـەندتر لەخـەڵکان و نەتـەوەی تـر پیشان بدەن، ئەوان هەتا بانگەشەی ئەوە دەکەن کە خودا بەزمانی عیـبری قسـەی لەگەڵ ئادەم کردووە.ڕای تریش کە وشەی ئەلفبێ هـەردەم بـۆ بنەچـەی (یۆنـانی) و (لاتینی) دەگێڕێتەوە.

وشەی (alphabet)ی ئینگلیزی لە وشەی "alphabetum"ی لاتینی هاتۆتە ناو زمـــانی ئینگلیـــزی و فەرەنســـی. وەختـــی خـــۆی ڕۆمانـــەکانیش لـــە وشـــەی "Alphabetos" یۆنانی کۆن دایانتاشیوە، هەروەها یۆنانیەکانیش لـەدوو وشـەی alpha ـ گاو Bet ـ ماڵ ـ فینیقیەوە وەریـانگرتووە. ئـەو ڕایـەش مـەرج نییـە هـەر لەسـەر بنـەماو شەنگسـتی زمانـەوانی دامـەزرابێت، لەوانەیـە پەیوەسـت بێـت بـەو شـکۆیەی کـە فینیقیـەکان لەمێـژوودا لـەبارەی سیسـتەمی نووسـینەوە هـەیانبووە، بەجۆرێ نەك هەر ئەلفبێی ئینگلیزی، بەڵکو هەردوو ئەلفبێی لاتینـی و یۆنـانیش هـەر لە ئەلفبێی فینیقییەوە پەیدابوون.

ئەلفبێی کوردی پێش ئیسلام

ڕووخانی دەوڵەتی میدیا بەدەست هەخامەنیشینەکان سەرەتای نسکۆو پاشا گەردانی دەسەڵاتی سیاسی و حوکمڕانی و شارستانییەتی کورد بوو، هەروەها دەسپێکی ڕێنیسانسی فارسی بوو.

دەوڵەتی میدیا لەسەردەمی زێڕینی ئەسخارس (کەی ئەخسار) سەرەتای دەرکەوتنی سیستەمی دیموکراتی بوو لەڕۆژهەڵاتدا. لەسەردەمی (کەی ئەخسار) نەك هەر میدیا لە داگیرکارانی وەك (مانی و ئۆرارتی، ئەسکیتی) پاك کرایەوە، بەڵکو بەیەکجاری هەڕەشەی ئاشوورییەکانیش بووە بەشێك لە ڕابردوو.

مادەکان نەك زمانی نەتەوەیی خۆیان هەبوو، بەڵکو خاوەن ئەلفبێی خۆشیان بوون. زۆرێك لەسەرچاوەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە (ئاڤێستا) وەك کتێبێکی ئاسمانیی بە خەتی (مێخی) بۆ (زەردەشت) دابەزیوە، بۆیە هەر زەردەشت لەو دەقە ئاسمانیە گەیشتووە، لەپاشان هەر لەڕێگەی زەردەشتەوە خەتی (مێخی) لەناو کورددا بڵاوبۆتەوە. ئەو ڕاڤەیەی زەردەشت بۆ دەقی ئاوێستای کردووە زمانەکەو خەتەکەی بە زمان و خەتی ئاوێستا ناوی دەرکردووە. ئەو خەتەی ئاوێستا لە ڕاستەوە بۆ چەپ دەنووسرێ و (چل و چوار) پیت لەخۆ دەگرێ. سیمای کوردانەی ئەو خەتە ئەوەیە بەپێچەوانەی فارسییەوە سەر و ژێر و بۆری بە (پیت) دەنووسرێ، نەك بە (هێما)!

کاتێ کۆرشی (٥٢٢ ـ ٥٤٩ پ. ز) لەدایکڕا کورد! (ئەستیاگی میدی) (٥٨٩ ـ ٥٤٩ پ. ز) لە ساڵی (٥٤٩ پ. ز) لەناودەبات، هەرچی شوێنەواری میدی هەیە، جگە لە زمانی ئایینی ـ زمانی ئاڤێستا ـ لە میدیا ناهێڵێ، بەجۆرێ کاتێ ساڵی ٤٥٠ پ. ز (هیرۆدۆتسی) مێژوونووس دەچێتە ئێران لەبارەی مادەکانەوە دەنووسێ: **"کە من چوومە ئێران، ناوبانگ و شوێنەواری مادەکان لەناو خەڵکا زۆر کەم بوو بووەوە و**

خـەڵك ڕووداوەكـانی پێشـوویان لـەبیر نـەمابوو". ئەمـە تـەنها لەپـەنجا سـاڵێكدا ڕوویداوە !

ئەمەو فارسەكان بە گۆتەی مێژوونووسان نـەك هـەر خـەتی مێخیـان لـە مادەكانـەوە وەرگرتووە، بەڵكو شیمانەی ئەوەش دەكرێ هەر ئەو ئەلفبێیەی بە ئـەلفبێی پارسـی بەناوبانگە، لە مادەكانیان وەرگرتبێ !

كۆرش بۆ ئەوەی حوكمدارییەكەی بە فارسی بكا و لە كاریگەری زمان و ئەلفبێی مـاد دایبڕێ، بڕیاریـدا كـە خـەتێكی تایبـەت بـە فارسـی دروسـت بكـرێ، ئـەو ئەلفبێیـەی كۆرشی بڕیاری دروستكردنی دا، ناوی لێنا "خەتی ئاریان"، ئەو خەتە لە (٣٦) هێما پێكدێ و لەژووری ناوەوەی كۆشكی (دارا) ئەم هەڵكۆڵینە بەو خەتە دۆزراوەتەوە:

داریۆس، پاشای مەزن

پاشای هەموو پاشایەكان

پاشای هەموو نیشتمانەكان

كوڕی هیستاسپی ئەخمینی

ئەم كۆشكەی دروست كرد !

لە سەردەمی ساسانیەكاندا (٢٢٤ ـ ٦٣٠) گۆڕانێكی تر لە زمـان و خـەتی كـوردی كراوە. ئەو زمانەی كە ناسراوە بە زمانی پەهلەوی،بە زمانی فارسـی نـاوزەد كـراوە، هـەروەها ئەلفبێیەكـەی بـە فارسـی كـراوە، كەچـی لـە بنەڕەتـدا ئـەم زمانـە، زمـانی كوردییـە. ئەلفبێیەكـەش (٢٤) پیـت بـووە و ئـەو چـەند قەواڵەیـەی لـە هـەورامان دۆزراونەتەوە، بەو خەتە نووسراون.

جگە لەو قەواڵانەی هەورامان، كتێبی "ئاین كورد" كۆنترین كتێبـی كوردییـە، كـە (ئازەر بورد) جارێكی تر لە دوای زەردەشت كۆی كردۆتـەوە و بـە زمـانی پـەهلـەوی نووسیویەتیەوە، هەروەها هەر ئـەو ئـازەر بـووردە، كـە كـوڕی هەمـەدمی پێشـەوای

(بادینا) بووە، ئەلفبێیەکی کوردی لەسەر شێوازی ئەلفبێی پەهلەوی داهێناوە. ئەو ئەلفبێیە لە (٤٢) نیشانە پێکهاتبوو، هەموو دەنگەکانی زمانی کوردی تێدا بووە. شوێنەواری ئەو ئەلفبێیە نەماوە، بەڵام کوردیەکەی ئێستا دیالێکتی (لوڕ) و (کەلهوڕ) و شوانکارەی کوردە.

لەپێش ئیسلام ئامـاژە بەدوو ئەلفبێی تر دەکرێ کە لەناو کورددا هەبووبن: ئەلفبێی ئێزیدی، ئەلفبێی (ماس سۆراتی)یە. ئەو دوو ئەلفبێیە جێی گومانن، ئەگەر هەش بووبن بەتایبەتی (ماسی سۆراتی) دۆزینەوە مێژووییەکەی جێی گومانە.

خەتی ئێزیدی

هەندێ توێژەر هەوڵ دەدەن ئێزیدییەکان بەگەلێکی کۆن دابنێن و (ئێزیدیاتی)یش بە ئایینێکی کۆن پێناسە بکەن. دەگوترێ کە خەتی ئێزیدیان لە (٣١) پیت پێکهاتووەو پەڕاوی (جیلوە) و (مەسحەفا ڕەش) و هەندێ نامیلکەی ئایینی تر بەو خەتە نووسرابن. لەڕووی مێژووییەوە تەمەنی (جیلوە) و (مەسحەفا ڕەش) هێندە کۆن نییە، بەو (خەتە) نووسرابن. ئەو دوو نامیلکە هەر لەسەدەی (یازدەو) و (دوازدە) زایینی نووسراون، نەك پێش ئیسلام. خاڵێکی تر، ئێزیدی هەموو کرمانجین و (سۆرانی) نین،کەچی هەردوو دەقی جیلوە و مەسحەفا ڕەش لە سۆرانی نزیکترن نەوەك بادینی!

ئەمەو هەردوو پیتی (ژ) و (ڤ) بەزۆری لە کرمانجی سەروو هەن نەك کرمانجی ناوەڕاست!

خەتی ماسی سۆراتی

خەتی (بینۆشاد و ماسی سۆراتی) خەتێکی ترە، کە دەگوترێ زادەی عەقڵی مرۆڤی کوردە. هەموو سەرچاوەکان ئاماژە بۆ یەك سەرچاوە دەکەن کە باسی ئەو خەتەی کردبێت، ئەویش کتێبێکە بەناوی "شوق المستهام في معرفة رموز الاقلام" ناوی ئیبن وەحشییەی نەبەتی کلدانی بە سەرەوەیە.

ئیبن وەحشییە لە نامەیەکدا بۆ (عەبدولمەلیك بن مەڕوان)ی خەلیفەی ئەمەوی دەنووسێت: "کوردەکان زۆربەی نووسراوەکانی خۆیانیان بەخەتی ماسی سۆراتی دەنووسی".

هەندێ نووسەر مێژووی ئەو خەتە دەگەڕێننەوە بۆ ٢٨٠٠ ساڵ بەر لە زایین. لەم ڕوانگەوە دەبێ ئەو خەتە پێش دەرکەوتنی زەردەشت و خەتی ئاوێستا و خەتی پەهلەوی و خەتی ماد و خەتی پارسی بێت.

ئەم خەتە (٣٧) پیت لەخۆ دەگرێ، هەندێ لە ئەدگارەکانی ئەم خەتە وەك لە (شوق المستهام في معرفة رموز الاقلام)دا هاتووە:

١- لەدوای پێکگرتنی تەواوی پیتەکانی ئەبجەدی لە (ئەلف)ەوە تا (خێ)، چەند پیتێکی تریش لەم خەتەدا هەن، کە لە دەستووری ئەلفبێیەکانی تر پترە.

٢- پیتی (بێ) و (جێ) جیاکراونەتەوە، کەچی هێشتا (حەوت) جۆرە پیتی تریش لەم خەتەدا هەیە، کە لەهیچ زمانێکی تردا نین و دەنگیان لەهیچ ئەلفبێیەکی تردا نییە.

٣- خەتێکی هێندە ناسراو بووە، بە سەدان کتێبی پێ نووسراوەو هەتا سەردەمی خەلافەتی ئەمەویش ئەم کەلتورە زمانەوانییە هەر بەردەست بووە.

چەند وردە سەرنجێك لەسەر ئەم خەتە

١ـ لەم دوو لاپەڕەی کە نووسەرانی کورد بەنموونە دەهێنینەوە لە " شـوق المسـتهام في معرفة رموز الاقلام " گومان لە کوردێتی ئەو خەتە دەکرێت. لە دەروازەی حەوتەم ئەوها هاتووە:

"من شوق المستهام في معرفة رموز الاقلام من ذكر اقلام الملوك التي تقدمت من ملـوك السريان، الهرامسة، الفراعنة، والكنعانيين و الكلدانيين والنبط، والاكراد... هەروەها لە لاپەڕەی (١٣٤) دا هاتووە.:

صفة قلم اخر من الاقلام القديمة وفيه حروف زايدة عن القواعد الحرفية تدعى الاكـراد و تـزعم انـه القلـم الـذي كتـب بـه (بينوشـاد) و (ماسـى سـوراتى) جميـع علومهمـا وفنونهما.......

وەك گوتمان گومان لەوەدا نییە کە کورد ئیمپراتۆریەتی خـۆی هـەبووە و زمـانی سیاسـی و زمـانی ئـایینی هـەبووە هـەتا ماوەیـەك زمـانی سـتاندەری لـە کوردسـتان هەبووە، بۆیە کە ناوی کورد لەو لیستەدا دێت جگە لە ڕاگەیاندنی ڕاسـتی هیچـی تـر نییە، بەڵام وشەی (تدعی) و (تزعم) کە لە بەرانبەر هەوڵی کورد لـەو بـوارە دانـراوە، ڕیسەکە دەکاتەوە خوری، چونکە ئەو دوو وشەیە گومان هەڵدەگرن نەك ڕاستی!

٢ـ ئـەو خەتـەی کـە گوایـە ٢٨٠٠ سـاڵ پـێش زایینـی نووسـراوە، بەشـی دەیـەمی پەرەگرافی (١ — ٥)ی (یەسنا)ی ئاوێستایە دەقاودەق!

٣ـ هەر لە (شوق المستهام في معرفة رمـوز الاقـلام) نووسـراوە، کـە ئەحمـەدی کـوڕی وحشیەی نەبەتی کلدانی هەواڵی ئەم خەتـەی لـە (٣)ی ڕەمـەزانی (٢٤)ی کۆچـی بـۆ عەبدولمـەلیك کـوڕی مـەڕوان نووسـیوە. جگـە لەمـە لـەخودا پاڕاوەتـەوە کـە خـودا دەوڵەتەکەی عەبدولمـەلیك بپارێزێ! !لـە سـاڵی (٢٤١)ی کۆچـی نـەك عەبدولمـەلیك، بەڵکو هیچ خەلیفەیەکی ئەمەوی نەمابوو، چونکە لەساڵی (١٣٢)ی کۆچی کۆتایی بـە

خەلافەتی ئەمەوی هاتووە!!، هەروەها عەبدولمەلیك لە ساڵی (٨٦)ی کۆچی مردووە، جا چۆن ئەو هەواڵەی بۆ نووسراوەو دوعای بۆ کراوە؟!

٤ـ ساڵی (٢٤١)ی کۆچی ئیبن وەحشییەش لە دنیا نەبووە!!

٥ـ عەرەبییەکەی ئەو کتێبە ئەوەندە نارێکە بەهیچ جۆرێ لە زمانی یبن وەحشییە ناچێ، بەڵکو زیاتر لە زمانی کوردێك، مەسیحیەك، فارسێك دەچێ، نەك عەرەبێکی زمانزانی وەك ئیبن وەحشییە!

ئەلفبێی عەرەبی

ئەلفبێی عەرەبی ئەلفبێیەکی ئەلفابێتیکیە، بە واتای پیتەکانی زمانی عەرەبی دەنگەکان دەنوێنن، بەڵام مەرج نییە پەیوەندی (پیت) و (فۆنیم)ی زمانی عەرەبی پەیوەندییەکی یەك بەیەکی ماتماتیکی بێت.

زمانی عەرەبی (٢٨) پیتی نەبزوێنی هەیە، کە بەم شێوەیە ڕیزکراون:

(ا، ب، ت، پ، ج، ح، خ، د، ژ، ر، ز، س، ش، س، چ، گ، ڤ، ع، غ، ف، ق، ك، ل، م، ن، و، ه، ی). ئەم پێڕەوە لەسەر بونیادی شێوەی لێکچوونی پیتەکان دامەزراوە، هەرچەندە هەوڵی تر هەبووە، کە پیتەکانی ئەلفبێی عەرەبی بەگوێرەی دروست بوونیان ڕیزبکرێ، بەڵام هەر لە کۆنەوە پەیڕەوی سیستەمی یەکەم کراوە، ئەوەی دواوە فەرامۆش کراوە.

بنەچەی ئەلفبێی عەرەبی

زۆر (ڕا) لەبارەی بنەچەو مێژووی ئەلفبێی عەرەبی لێرەو لەوێ بەدرێژایی مێژوو نووسراون. ڕای (زۆربە) لەسەر ئەوەیە کە سەرەتای دەرکەوتنی ئەلفوبێی عەرەبی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چوارەمی زایینی. بانگەشەی ئەوەش دەکرێ کە ئەم

ئەلفبێیە لەبنەچەدا لە ئەلفبێی نەبەتیەکانەوە وەرگیراوە. هەندێکی تر، دەنووسن کە ئەلفبێی عەرەبی لە ئەلفبێی سریانییەوە گەشەی کردووە. هەرچەندە نەبەتیەکان لە بنەچەدا تیرەکی عەرەب بوون، بەڵام گەڕاندنەوەی ئەلفبێی عەرەبی بۆ ئەلفبێی سریانی، ئارامی، لە پاشان فینیقی ڕاڤەیەکی سیاسی ـ ئایینی بۆ دەکرێ، ئەگەرنا ئەلفبێی زادەی عەقلێکی جەمعییە لەوەی داهێنانێکی قەومی بێت.

سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە پێش هاتنی ئیسلام سێ جۆرە ئەلفبێ لەناو عەرەبدا هەبوون: لە باشووری نیمچە دورگەی عەرەبی ئەلفبێیەك هەبووە ناسراوە بە خەتی (مەسنەد)، لە (شام)یش ئەلفبێی (فینیقی) هەبووە، هەرچی لەحیجازە ئەوە ئەلفبێی (سریانی) هەبووە.

هەندێکی تری پاڵپشت بەڕای زانایانی فیلۆلۆژی و شوێنەواری دەڵێن (خەتی حیری) بنەچەی خەتی عەرەبییە. ئەو خەتەش لەڕێگەی هاوتخوبی لەگەڵ عەرەبەکانی حیجاز هاتۆتە ناو عەرەبەکان.

ئەوانەی باوەڕیان وایە کە ئەلفبێی (نەبەتی) گۆڕاوە بۆ ئەلفبێی عەرەبی ئەو بەڵگانە دەهێننەوە:

١ـ نەبەتیەکان خۆیان عەرەب بوون، لە سەدەی پینج و شەشی پێش زایینی هەندێ تیرەی (سامی) بەرەو باکوور کۆچیان کردووە، لەدەوروبەری شاری (بەترا) دەوڵەتێکیان بۆ خۆیان دامەزراندووە، ئەوانە لە قەبیلەی (نەبتۆ) بوون.

٢ـ زمانی ئارامی، زمانی لینگوا فرانکا ـ زمانی هاوبەش ـ بووە، بەتایبەتی لەبواری گەیاندن و بازرگانییەوە. هەر ئەوەش وایکردووە ئەلفبێیەکەشیان ببێتە ئەلفبێکی هاوبەش، چونکە بازرگانی پێویستی بە نووسینە نەك هەر ئاخاوتن. عەرەبە نەبتیەکان بەزمانی خۆیان هەر قسەیان دەکرد، هیچیان پێ نەدەنووسی، بۆیە لەپێناو پێویستی دەوڵەت لەسەر شێوەی ئەلفبێی ئارامی ئەلفبێیەکیان بۆخۆیان

دامەزراند. ئەمە مێژوویێکی زۆری ویست هەتا بۆ یەکەمجار لەسەدەی دووەمی زایینی توانیان ئەلفبێیەکەی خۆیان نووسینی پێ بڵاوبکەنەوە.

هەرچی خەتی مەسنەدە، ئەوە دەوترێ هاوکات بووە لەگەڵ پەیدابوونی مەملەکەتی (سەبا) لەپێش سەدەی دەیەمی پێش زایینی.

ئەوەی گرنگە لێرە ئەوەیە نە خەتی مەسنەد، نە پیتەکانی نەبەتی و سریانی و ئارامی بە پیتی ئێستای عەرەبی ناچن، ئەو هەموو گریمانەی لەبارەی بنەچەی ئەلفبێی عەرەبییەوە دەگوترێن " زانستی! " نین، بۆیە ناکرێ لە لێکۆڵینەوەی زانستی و ئەکادیمی پشتیان پێ ببەسترێ.

لەسەردەمی دابەزینی قورئان، زاری قورەیش، زاری ئایینی و بازرگانی بووە، هەروەها لەپێش دابەزینی قورئان ئەدەبێك لە جەزیرەی عەرەبی هەبووە، نەناسراوە بە ئەدەبی جاهیلی. ئەو ئەدەبە لەناو عەرەبدا بە ئەدەبێکی پڕ ڕەوانبێژی ناسراوە، حەوت موعەلەقاتەکەی بازاڕی عوکاز بەڵگەن لەسەر نووسینی عەرەبی بەزمانی عەرەبی، هەر لەسەر ئەو بنەمایەش زاری قوڕەیش بوو بە زاری ستاندەر لە جەزیرەی عەرەبیدا.

هەرچەندە لەسەردەمی پێغەمبەر(د.خ) و سێ خەلیفەکەی یەکەم،زمانی قورئان زمانێکی بێ خاڵبەندی بوو، بەڵام لەسەردەمی ئیمامی عەلیدا (عەلی کوڕی تالیب)، ئەبولئەسوەدی دوئلی خاڵبەندی بۆ قورئان دانا، ئەوەش لەدوو ڕووە سەرچاوەی گرتووە:

ئەلفبێی عەرەبی لەو ماوەیە گەشەی کردووە و خوێندەواری لەناو عەرەبان زۆر بڵاوبۆتەوە، جا بۆ ئەوەی عەرەب پیتە لەیەکچووەکان (ج، ح، خ) (ص، ض) (د، ذ) (س، ش) (ع، غ)، (ط، ظ) لەیەك جیابکەنەوە،هەروەها (سەر)، (بۆر) و (ژێر) لەیەك جیابکرێنەوە، پەسەندی ئەو کارەی ئەلدوئلی کرا. هەروەها لەسەردەمی ئیمامی

عەلیدا گەلانی غەیرە عەرەبیش، موسلمان ببوون،بەتایبەتی (فارس) و (کورد)،جا بۆ ئەوەی ئەوانیش بەڕەوانی قورئان بخوێننەوە،ئەو خاڵبەندییە پەسەند کرا و جێی خۆی گرت.

بەم شێوەیە لەڕێگەی قورئانەوە،عەرەب هەم بوونە خاوەن زمانی ستاندەر بۆ قورئان خوێندنەوە و بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت، هەم بوونە خاوەن ئەلفبێیەك، کە بەهیچ جۆرێ لە ئەلفبێیەکەی پێش خۆی نەدەچوو!

ئەلفبێی کوردی و ئەلفبێی عەرەبی

ئەو شێوازە فۆنۆگرافییەی ئەلفبێی عەرەبی، سەرەتایەکی نوێی ئەلفبێی ئاسیایی بوو بۆ ڕزگاربوون لە ئەلفبێیەکانی تر، کە هەموو ئەلفبێی (مۆرفۆگرافی) و (ئیدیۆگرافی) و وێنەگرافی بوون.

ئەلفبێی عەرەبی هەوڵێك بوو بۆ ئەوەی موسلمانەکان لەسەر یەك ئەلفبێ کۆك بن و خاوەن ئەو زارە هزری و کەلتووری و شارستانییەتە بن، هەروەها ئەدگارو تایبەتمەندی زمانی قورئان لەخۆ بگرێت.

کورد و فارس کە موسلمان بوون،ئەلفبێی خۆیانیان لەسەر شێوازی ئەلفبێی عەرەبی دامەزراند و تایبەتمەندی زمانی خۆیانیان پاراست، بەواتای ئەو پیتە هاوبەشانەی لەهەر سێ زمان هەن،وەك خۆیان مانەوە، پیتی تایبەت بەخۆیان، کە لەزمانی عەرەبیدا نین، بۆ ئەلفبێیەکە زیاد کرا.

لەئاکام ئەلفبێی کوردی دروست بوو، ئەو ئەلفبێیەی کورد لەسەرەتای ئیسلامی بوونەوە ئەدەبی خۆی پێ دەنووسێتەوە، ئەلفبێیەکی کوردانەیە، چونکە تەواو لەگەڵ سیستەمی دەنگی زمانی کوردی دەگونجێت، ئەمەو بەحوکمی ئەوەی ڕێژەی

جیاوازی لەگەڵ پێکچوونی بەئەلفبێی عەرەبی زیاترە، بۆتە ئەلفبێیەکی سەربەخۆ و هەر کوردێك دەتوانێ ئەلفبێیەکەی خۆی لەعەرەبی و فارسی جیا بکاتەوە.

پیتەکانی ئەلفبێی کوردی

شێوەی پیتەکانی عەرەبی بەحوکمی هەژموونی ئایینی (زمانی قورئان) و دەسەڵاتی سیاسی حوکمڕانی (راشیدین) و (ئەمەوی) و (عەباسی) لەناو کورددا بڵاوبوونەتەوە.

لەو بیست و هەشت پیتەی زمانی عەرەبی، شەشیان کە بریتین لە (ث، ص، ض، ذ، ط، ظ) بۆ نووسینی کوردی لەگەڵ زمانی کوردی ناگونجێن، کە دەڵێین زمانی کوردی، مەبەستمان زمانی خوێندن کە زیاتر لەسەر زاری کرمانجی ناوەڕاست بیناکراوە، ئەگەرنا دوو سێ پیت لەو شەش پیتە لەزاری هەورامی بەکارئایین، بەتایبەتی پیتی (ص) لەوشەی وەك (صەد)،بەڵام چەند پیتێکی تر لەکوردی هەن بە (شێوە) و (دەنگ) لەزمانی عەرەبیدانین:(پ، چ، ڤ، گ، ژ، ڕ، ڵ)،زمانی عەرەبی تەنها سێ بزوێنی هەیە، کە بریتین لە (ا، و، ی)،هەرچی زمانی کوردییە،هەشت پیتی بزوێنی هەیە، کە بریتین لە (i، ا، ە، ێ، ی، ۆ، و، وو). زمانی عەرەبی(سەر ـ فتحة) و (بۆرە ـ ضمة) و (ژێر ـ کسرة)ی هەیە، ئەوانە تەواو واتای وشە دەگۆڕن. لەکوردیدا لە بریتی ئەم هێمایانەدا، فۆنیم (بزوێن) هەیە، بەم شێوەیە:

ـ لەبریتی سەر، فۆنیمی (ە)بەکاردێ.

ـ لەبریتی بۆر، فۆنیمی (و) بەکاردێ.

ـ لەبریتی ژێر، فۆنیمی (ی) بەکاردێ.

ـ قَتَلَ: کوشتی ـ بکەر دیار

ـ قُتِلَ: کوژرا ـ بکەر نادیار

وەك لەمانەی سەرەوە دەردەکەوێ،زمانی کوردی تەنها ئەو پیتانەی زمانی عەرەبی وەرگرتووە، کە لەگەڵ پیتەکانی خۆی هاوبەشەو لەڕووی وشەسازی و دەنگسازی و ڕستەسازییەوەش پەیڕەوی پێکهاتە و سیستەمی زمانی خۆی کردووە. بەمجۆرە بە هاوکاری ئەلفبێی عەرەبی، زمانی کوردی ئەلفبێیەکی کوردی هەیە و سیما و ئەدگارەکانی زمانی کوردی دەنوێنێ،نەك زمانی عەرەبی.

لەمێژووی نووسینی کوردیدا، ژمارەی پیتەکانی زمانی کوردی جێگەی مشتومڕ بووە. هەر زماننناسێکی کورد ژمارەیەکی داناوە:

١- تایەر سادق ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٣٤) پیت دادەنێت.

٢- تەوفیق وەهبی ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٤٠) پیت دادەنێت.

٣- شێخ محەمەدی خاڵ ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٢٧) پیت دادەنێت.

٤- قەناتی کوردۆییڤ ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٣٦) پیت دادەنێت.

٥- جەلادەت بەدرخان ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٣١) پیت دادەنێت.

٦- گیوموکریانی ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٣٢) پیت دادەنێت.

٧- د. جەمال نەبەز ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٣٥) پیت دادەنێت.

٨- د. کەمال فوئاد ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٣٤) پیت دادەنێت.

٩- فازیل نیزامەدین (٢ ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٣١) پیت دادەنێت.

١٠- هەژار موکریانی ژمارەی پیتەکانی کوردی بە (٣١) پیت دادەنێت.

وەك دەردەکەوێ جیاوازی ژمارەی پیتەکان (٢٣ - ٤٠) زۆرە، ئەم ناکۆکییە لە دیاریکردنی ژمارەی پیتەکانی زمانی کوردی پەیوەستە بە چەند خاڵێکی سەرەکییەوە:

یەکەم: ئەو نووسەرانە (پیت) و (دەنگ)یان لە یەك جیا نەکردۆتەوە.

دووەم: ئەلفبێی زمان و ئەلفبێی فەرهەنگیان تێکەڵ کردووە، کەچی ئەم دووە لەیەك جودان. ئەلفبێی فەرهەنگی بەشێکە لە ئەلفبێی زمان، نەك هاوتای بێت، لەپاشان بەدرێژی لەم خاڵە دەدوێین.

سێیەم: ژمارەی پیت لە ئەلفبێدا دەبێ تاك بێ نەك جووت، چونکە دوو پیت وێنەی دوو دەنگە، تەنها لەهەندێ شوێن نەبێ!

چوارەم: بێ ڕەچاوکردنی سروشتی زمانی کوردی و لێکسیکۆلۆژی زمانی کوردی، هەندێ پیت لە "کوردێتی" دەخەن!

جیاوازی نێوان ئەلفبێی زمان و ئەلفبێی فەرهەنگ

لەوانەیە لەهەندێ زمان ئەلفبێی زمان و ئەلفبێی فەرهەنگ یەك شت بن،ژمارەی پیتەکانی هەردووك وەك یەك بن، ئەو شیمانەیە بۆ هەر زمانێك ڕاست بێت بۆ زمانی کوردی ڕاست نییە، چونکە لەزمانی کوردیدا هەردووك لەزۆر ڕووەوە لەیەك جودان:

١- ئەلفبێی زمان تەواوی پیتە بزوێن و نەبزوێنی زمانی کوردی دەگرێتەوە، هەرچی ئەلفبێی فەرهەنگە تەنها ئەو پیتانە دەگرێتەوە کە لەسەرەتای وشە دێن، کەواتە لە کوردی، بزوێنەکان بەشێك لە ئەلفبێی فەرهەنگ پێکناهێنن، چونکە ناتوانن لەسەرەتای وشە بێن، بۆ نموونە پیتی (ر - ڕای لاوان) پیتێکی ئەلفبێی زمانە،نەك ئەلفبێی فەرهەنگ، چونکە کوردی وشەی نییە بە (ر) دەست پێبکات. بەهەمان شێوە (ڵ - لامی قەڵەو) پیتێکی فەرهەنگی نییە، چونکە لە کرمانجی ناوەڕاستدا لە دەسپێکی وشەی کوردی نایەت.

٢- ژمارەی پیتەکانی ئەلفبێی فەرهەنگ لە ژمارەی پیتەکانی ئەلفبێی زمان کەمترن.

٣- هەردوو پیتی (و) و (وو) لە ئەلفبێی زماندا،دوو فۆنیمن نەك ئەلۆفۆن، چونکە بەجێگۆڕکێیان دوو وشە دروست دەبێت، وەك:

کوڕ

کووڕ

بەڵام لە ئەلفبێی فەرهەنگدا هەردووك دوو ئەلۆفۆنن،چونکە بەجێگۆڕکێیان وشەی نوێ دروست ناکەن،وەك:

- **وشە**
- **ووشە**
- **وتە**
- **ووتە**
- **وریا**
- **ووریا**
- **ورچ**
- **وورچ**

فەرهەنگە ناودارەکانی کورد و تێکەڵکردنی هەردوو جۆری ئەلفبێ

فەرهەنگنووسانی کورد وێرای ئەوەی هەردوو ئەلفبای تێکەڵ دەکەن، لەسەر ژمارەی پیتەکانیش کۆك نین، گەورە فەرهەنگ نووسی کورد شێخ موحەمەدی خاڵ لە فەرهەنگە سێ بەرگیەکەیدا دەنووسێ : زمانی کوردی (٢٧) پیتی هەیە کە ئەمانەن: (أ ب پ ج ح خ د ر ز ژ س ش ع غ ف ڤ ق ك گ ل م ن و ه ی) هەرچی مامۆستا فازیل نیزامەدینە هەر چوار پیتی (ح ع غ ق) بە کوردی دانانێ و ژمارەی پیتەکانی دەکاتە (٢٣) پیت، هەرچی مامۆستا هەژار موکریانیە ژمارەی پیتەکان دەکاتە (٣١) پیت.

بەمەش هەردوو ئەلفبایەکە تێکەڵ دەکات : (هەمزە بێ پێ تێ جیم چێ حێ خێ دال ڕێ رێ زێ ژێ سین شین عین غین فێ ڤێ قاف کاف گاف ڵام لام میم نون واو واوی مجهول هێ یێ یای مجهول)،هەرچی مامۆستا گیوی موکریانیە لە

فەرهەنگی کوردستان ئەلفبای فەرهەنگی ئاوا دەنووسیٚ: (ا ب پ ت ج چ ح خ د ڕ ز ژ س ش ع غ ف ڤ ق ك گ ل م ن و ھ ی)، وێرای ئەمەش فەرهەنگنووسانی کورد لە سەر ژمارەی پیتەکان، هەروەها جۆری ئەلفبایەکە کۆك نین، هەروەها هەریەکە بە بیانوویەك پیتێك زیاد دەکات، یان کەم دەکات مامۆستا فازیل نیزامەدین هە رچوار پیتی (ح ع غ ق) بە کوردی دانانیٚ و دەڵیٚ هاتوونەتە ناو زمانی کوردیەوە، گیوی موکریانیش (ع غ) بە کوردی دانانیٚ، هەر ئەمەش وای لێکردووە لە زۆر شوێن (ح غ) تێکەڵ بکات.

هەرچی مامۆستا خاڵ و مام هەژارە ئەوە هەر چوار پیتیان بە کوردی داناوە و پەیڤیان بۆ هەر چوار پیت هێناوەتەوە، مامۆستا خاڵ لەو چەند لاپەڕەیەدا وشەی بۆ چوار پیتە هێناوەتەوە(ح٤٧–٥٧)، (ع٣٥٧–٣٦١)، غ٣٦٢–٣٦٤)، (ق٥٤١–٥٩٤) لە فەرهەنگی شارەزووری د. شەفیق قەزاز دا وشە بۆ ئەم چوار پیتە هێنراوەتەوە، لە لە فەرهەنگی کوردستانش لە لاپەرە (٣٤١–٣٥٠) وشە بۆ پیتی (ح) هێنراوە بۆ پیتی (ق)یش لە لاپەرە (٦٨٢–٧٢٧) وشە بۆ پیتە هەیە.

پێشنیار

بە حوکمی ئەوەی نووسەر ی ئەم چەند دێرە، چوار پێنج ساڵە خەریکی کاری فەرهەنگ نووسینە، ئەوە لە پرۆسەی فەرهەنگ نووسیندا بۆی دەرکەوتووە کە زۆربەی فەرهەنگە کوردییەکان تەواو ڕەچاوی ئەلفبای فەرهەنگی ناکەن، بۆ یە زۆر گرنگە فەرهەنگ لە سەر بنەمای ئەلفبای فەرهەنگی بنووسرێت، هەروەها زۆر گرنگە لە سەر ڕێزبەندی پیتەکانیش هاو ئاهەنگییەك هەبێت هەروەها جیاکردنەوەی بزوێن – نیمچە – نەبزوێن زۆر گرنگە، چونکە ئەمەش لە ڕۆنانی وشەدا ڕۆڵی خۆی دەبینێت.
لە کۆتایدا کە دەڵێین "فەرهەنگی کوردی " دەبیٚ فەرهەنگی هەموو کورد بێت نەك تەنیا زارێك، ئەمەش زمانی ستاندەر بە هێز دەکات هەر بۆ نموونە فەرهەنگی کوردی –

کرمانجی خوارووی (سۆرانی) لە پیتی (ڤ) زۆر هەژارە، بەڵام کرمانجی سەروو زۆر دەوڵەمەندە لەم پیتەدا، بۆیە بە بەکارهێنانی هەر ئەم دوو زارە سەرەکییەی باشووری کوردستان، زۆر وشەی کوردی لە فەوتان ڕزگار دەبێت.

مێژووی نووسین بە ئەلفبێی کوردی

مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفبێی کوردی،دەکرێ بۆ سێ جۆر پۆلین بکەین:
جۆری یەکەم: ئەو نووسینە کوردیانەی تەنها بەپیتی عەرەبی نووسراون، نەك بە تەواوی ئەلفبێی کوردی.
جۆری دووەم: ئەو نووسینانەی هەندێك لە پیتە کوردییەکانیان بەشێوەی جیاواز لە ئێستا بەکارهێناوە، هەروەها تەواو ڕزگار نەبوونە لە (سەر) و (بۆر) و (ژێر).
جۆری سێیەم: ئەو نووسینانەی لەدوای سەدەی بیستەمەوە هێور هێور بەهەندێ گۆڕانکاری بچووکەوە لەگەڵ ڕێنووسی ئێستا تەواو لەیەك دەچن.

جۆری یەکەم:

دەکرێ دوو بەیتەکانی بابەتاهیری هەمەدانی (٩٣٥ ـ ١٠١٠) بەدەسپێکی ئەو هەوڵە دابنێین. هەندێك دەڵێن ئەو شیعرانە بە ئەلفبێی فارسی نووسراون، جا ئەگەر ئەم ڕایە ڕاستیش بێت، ئەوە ئەلفبێی فارسی هەنگاوێك لە ئەلفبێی عەرەبی لەکوردییەوە نزیکترە، چونکە هەندێ پیتی کوردی و فارسی (ئەوانەی لەعەرەبیدا نین) وەك یەکن.

کتێبە ڕێزمانییەکەی (عەلی تەرەماخی)، کە لە ساڵی (١٥٩١ — ١٥٩٢ زایینی) بە ناوی دەستووری زمانی عەرەبی، بە کوردی نووسیویەتی، یەکێ لەو کتێبە دانسقانەیە کە بە کوردییە، بەڵام بە ئەلفبێی عەرەبی نووسراوە. ئەمەو (مەلا

مەحموودی بایەزیدی) ئاماژە بە سێ کتێبی تر دەکات کە بە کوردی نووسراون، ئەویش: مەولودنامەی کرمانجی مەلای باتەیی، نەوبەهاری ئەحمەدی خانی و هەر سێ پەرتووکی مەلا یونسی هەلکەتینییە. ئەو سێ کتێبە لەگەڵ کتێبەکەی عەلی تەرەماخی، کتێبە ناسراوەکانی ناوەندی ڕۆشنبیری سەردەمی خۆیان بوون.

دەکرێ دیوانە شیعرییەکەی مەلای جەزیری و مەم و زینی ئەحمەدی خانی لەو دەقانەی کە بەهەندێ گۆڕانکاری کەم، لەچاو ئەوانەی پێشوو، هەر بە ئەلفبێی عەرەبی نووسراون.

جۆری دووەم:

بەیتی ئەوەڵ و ئاخیر (تذكرة العوام)ی سەعید عەبدوڵلا موکری لەساڵی ١١٩٩ی کۆچی بەرانبەر ١٧٨٤زایینی، بە کوردی نووسیویەتی. نووسەر لە هەندێ شوێن فۆنیمی (ە، و، ی) لەبریتی (سەر) و (بۆر) و (ژێر) بەکارهێناوە، بەڵام لەهەندێ شوێنی تر سەرو بۆرو ژێری بەکارهێناوە.(عەقیدەی مەولەوی) کە ئەحمەدی کوڕی حەمدی بەڵخەیی لەنێوان ساڵانی ١٣٠٨ هەتا ساڵی ١٣١٧ نووسیویەتی، نەك هەر هەر سێ فۆنیمەکەی بەکارهێناوە، بەڵکو لە زۆربەی شوێن پیتە کوردییەکانی وەك (پ، چ)ی بەکارهێناوە.

وەك چاپەمەنیش، دیوانەکەی (مەولانا خالیدی نەقشبەندی) کە لە ساڵی ١٨٤٤ لە ئەستەمبۆل چاپکراوە، بە یەکەم کتێبی کوردی دادەنرێت، کە زۆرێك لە پیتە کوردییەکان و هەر سێ فۆنیمەکەی بەکارهێناوە.

فەرهەنگی "الهدية الحميدية في اللغة الكردية"، کە یووسف زیائەددین پاشای خالیدیە، کە لە ساڵی ١٨٩٣ لە ئەستەمبۆل چاپیکردووە، ڕۆژنامەی کوردستان ١٨٩٨ – ١٩٠٢ پیتە کوردییەکان و هەرسێ فۆنیمەکەی زیاتر چەسپ کرد.

جۆری سێیەم:

دامەزراندنی حوکمداری شێخ محمود و دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی و بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامەکانی پێشکەوتن و هەرسێ ڕۆژنامەکەی سەردەمی دەسەڵاتی شێخ مەحموود و گۆڤاری (دیاری کوردستان) ١٩٢٥ –١٩٢٦ و گۆڤاری گەلاوێژ (١٩٣٩–١٩٤٩) و گۆڤاری هەتاو،نەك هەر لە نووسینەکاندا پەیڕەوی ئەلفبێی کوردییان کرد، بەڵکو بە دەیان وتار و لێکۆڵینەوەیان لەسەر چەندەها بابەتی زمانناسی و زمانی کوردی بڵاوکردەوە. بەڕاستی ئەوان بوونە دەسپێکی ئەلفبێی کوردی، ئەمەو خوێندن بە کوردی لە باشووری کوردستان، تەواو ئەلفبێی کوردی لە باشووری کوردستان جێگیر کرد.

کەواتە پیتەکانی ئەلفبێی زمانی کوردی ئەمانەن:

(ئـ ا ب پ ت ج چ ح خ د ر ڕ ز ژ س ش ع غ ف ڤ ق ك گ ل ڵ م ن هـ ە و وو ۆ ی ێ i).

ئەو پیتانە هەموو پیتەکانی زمانی کوردین، هەموو فۆنیمن، چونکە هەریەکەی لە بریتی ئەویتر بەکاربێت، واتای دەگۆڕێت، هەروەها ئەوانە پیتی بزوێن و نەبزوێنن.

هەرچی پیتەکانی ئەلفبێی فەرهەنگن،ئەمانەن:

(ئـ ب پ ت ج چ ح خ د ڕ ز ژ س ش ع غ ف ڤ ق ك گ ل م ن هـ و ی)

ئەوانە تەنها ئەو پیتانەن کە بە پیتی نەبزوێن ناسراون، چونکە تەنها ئەوانە دەتوانن لە سەرەتای وشەی کوردی بێن، ئەو دوو پیتە (و،ی) هەرچەندە هەمان فۆرمی هەر دوو پیتە بزوێنی کوردیان هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەوانە دەتوانن لە سەرەتای وشەی کوردی بێن، بۆیە ئەوانەی لەو چوارچێوەیەدا نەبزوێنن، نەك بزوێن.

خوێندنەوەی ئەلفبێی زمان

پیت / وێنە	دەنگ
ئـ	هەمزە
ا	ئەلیف
ب	بێ
پ	پێ
ت	تێ
ج	جیم
چ	چ
ح	حێ
خ	خێ
د	دال
ر	رێ
ڕ	ڕێ
ز	زێ
ژ	ژێ
س	سین
ش	شین
ع	عەین
غ	غەین
ف	فێ
ڤ	ڤێ
ق	قاف

ك	کاف
گ	گاف
ل	لام
ڵ	ڵام
م	میم
ن	نوون
ه	هێ
ە	ئە
ۆ	ئۆ
و	ئو
وو	ئوو
ی	ئی
ێ	یێ
i	بزرۆکە

دامەزرێنەری ئەلفبێی کوردی

سەرەڕای ئەوەی کورد بەبێ کێشە ئەلفبێی عەرەبی لە مزگەوت و قوتابخانە ئایینیەکان وەرگرت، بەڵام هیچ بەڵگەو دەستنووسێك نییە، نەك هەر لەبەرایی ئیسلامبوونی کورد و هەتا لەسەردەمی ئەمەوی و عەباسیشدا هەوڵێك بۆ ئەلفبێی کوردی درابێت. جیاوازی زمانی کوردی لە عەرەبی لەڕووی پێکهاتە و فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژییەوە بێگومان وای لە (مەلا) و (فەقێ) و (شاعیر)ی کورد کردووە، ناوەندێك بدۆزنەوە بۆ گوزارشت کردن لە زمانی خۆیان، ئەو هەوڵەی نووسین بە

زمانی کوردی بە ئەلفبێی عەرەبی چ لەلایەن کوردەوە یان کوردناسانەوە، تەمەنی زۆر درێژ نەبووە.

سەدەی نۆزدەهەم بە سەرەتای ڕێنیسانسی زمانی کوردی دادەنرێت، چونکە لەو سەدەیەوە بەدواوە بە بەردەوامی کار لەسەر زمانی کوردی کراوە.

هەوڵی نووسین بە زمانی کوردی لەگەڵ دروستکردنی ئەلفبێیەکی کوردی لەسەر ئەلفبێی عەرەبی، دوو شتی لەیەك جودان، وەك پێشتر وتمان هەوڵی زۆر لە پێشترە لە پرۆسەی داڕشتنی ئەلفبێیەکی کوردی. لەدوای بزاڤی دەستورخوازی لە تورکیا، ماوەیەك ١٩٠٨ — ١٩١٠ دەرفەت بە کوردان درا چەند پێکۆلێکی نەتەوەیی بکەن. کەسە ناودارەکانی ئەو دەمەی بزاڤی کوردی بریتی بوون لە (مەلا سەعیدی نورەسی، ئەمین عالی بەدرخان، خەلیل خەیالی، د. عەبدوڵلا جەودەت و پیرەمێردی شاعیر و چەندانی تر). بە شاهێدی ئەو زاتانە، خەلیل خەیالی، کە هەردەم بە فەرهەنگ و ڕێزمانی کوردییەوەخەریك بوو و بە دامەزرێنەری ئەلفبێی کوردی دادەنرێت، کتێبەکەی خەلیل خەیالی ناوی (ئەلیفبای کرمانجی)یە، لە ساڵی ١٩٠٩ لە ئەستەمبۆل چاپکراوە، کتێبەکە تەنها (٢٧) لاپەڕەیە، بەڵام زادەی عەقڵی کوردییە. ئەم ئەلفبێیەی خەیالی، لەسەر بنەمای ئەلفبێی فەرهەنگی دروستکراوە، بۆیە لە ڕیزبەندی ئەلفبێیەکەدا،بزوێنەکان دیارنەکراون،هەروەها هەندێ پیتی عەرەبی لەناو ئەلفبێیەکەدا هەن، کە بریتین لە (ص، ض، ط، ظ)،هەروەها هەرچەندە لەڕۆژنامەی کوردستان ١٩٨٩ ـ ١٩٠٢ کەم و زۆر چارەسەری (سەر، بۆر، ژێر) عەرەبی کراوە، بەڵام لە ئەلفبێیەکەی خەیالیدا (سەر و بۆر و ژێر) دانەنراون، بەڵکو تەنوینی عەرەبی لەو شوێنانە دیاریکراوە.

ئەو هەوڵەی خەلیل خەیالی ١٨٧٦ ـ ١٩٢٦ لەژێر کاریگەری دەسەڵاتی کەمالیەکان لەلایەك و ئەلفبێیەکەی جەلادەت بەدرخان لەلایەکی تر لەباکووری

کوردستان نەیتوانی ڕەگی خۆی دابکوتێ، بەڵام لەباشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان مێژوویێکی پرشنگداری لە عەقڵی مەعریفی مرۆڤی کورد تۆمارکرد. لەدوای ئەو هەوڵەی خەلیل خەیالی لە باشووری کوردستان زۆر هەوڵ دراون، بەڵام ئەو هەوڵانە بە ئەلفبێ نەناسراون، بەڵکو زیاتر بە ڕێنووسی کوردی ناسراون، کە دەکرێ ئەوها ڕیزیان بکەین:

١ـ تۆفیق وەهبی، ١٩٢٥، بەچۆن حرۆفێك و چۆن بنووسین .

٢ـ حەقی شاوەیس، ١٩٢٥، ئیملای کوردی ـ حروفاتی عەرەبی.

٣ـ سەعید سدقی کابان، ١٩٢٨، مختصر صرف و نحوی کوردی.

٤ـ مەعروف جیاوك، ١٩٣٠، بەرگی ئیملای کوردی.

٥ـ ئەحمەدی عەزیز ئاغا، ١٩٣٦، ئەلفبای کوردی.

٦ـ وتارە زمانەوانییەکانی گۆڤاری گەلاوێژ (١٩٣٩ — ١٩٤٩).

٧ـ وتارە زمانەوانییەکانی گۆڤاری هەتاو .

٨ـ ئیبراهیم ئەمین باڵدار، ١٩٥٣، ئەلف و بێی نوێ بۆ منداڵان.

٩ـ عەلائەدین سەجادی، ١٩٦٠، دانانی نیشانەکانی پیتی کوردی.

١٠ـ تاهیر سادق، ١٩٦٩، ڕێنووس ـ چۆنیەتی نووسینی کوردی .

١١ـ حامید فەرەج، ١٩٧٦، ڕێنووسی کوردی لە سەدەیەکدا.

١٢ـ نەسرین فەخری، ١٩٧٧، ڕێنووسی کوردی.

١٣ـ مستەفا نەریمان، ١٩٨١، ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە.

١٤ـ ئەوڕەحمانی حاجی مارف، ١٩٨٦، نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی.

١٥ـ محەمەد زەهاوی، ٢٠٠٦، مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی.

١٦ـ هوگر تاهیر تۆفیق، ٢٠٠٨، ئەلیفبای کوردی.

بەسەدان سەرچاوەی تر هەن. مامۆستا دەتوانێ داوا لە قوتابیان بکات بیلیۆگرافیەك پێکبێنن.

هۆکاری گەشەکردنی ئەلفبێی کوردی لەناو کوردانـدا

کاتێ لە پرسـی (زمـان) و (ئـەلفبێ) دەکۆڵێنـەوە یەکسـەر ئاراسـتەی گوتارەکـەمان بەرەو ڕووی توێژی خوێنەوار و ڕۆشنبیران و مەکتەبلیی دەبێتەوە.

فـارس و کـورد لەمێـژوودا چـەندەها ئیمپراتۆریـەت و دەوڵـەتی (بـە تـەنیا) و (هاوبەشیان) هەبووە، ئەمە لەلایەك پەیوەنـدی بـە (خزمایـەتی زمـان و ڕەگـەز)ەوە هەیە، لەلایەکی تریشەوە پەیوەندی بە (هاومێژوویی) و (هاوکەلتووری ڕۆشـنبیری) و (هاوسنووری)یەوە هەیە.

ئەو دوو نەتەوە خاوەن شارسـتانیەتە کـە ئیسـلام بـوون، هەوڵیانـدا سـوود لـە ئیســلام وەرگــرن، بــۆ بــرەودان بــە شارســتانیەتی خۆیــان، بــەحوکمی ئــەوەی (ئیسلام)یش ئایینێکی جیهانییە و نەتەوەیی نییە، بۆیە هەردوو نەتەوە لە ئایینەکـە نزیکبوونەوە.

ئەو نزیك بوونەوەی عەقڵی مەعریفی کورد و فارس دەبوو هەر لەڕێگەی مزگـەوت و مەڵبەندی ئایینییـەوە لەگـەڵ عـەقڵی مـەعریفی عەرەبـەوە پێـك بگـەن. فێربـوونی زمانی نوێش هەر لەڕێگەی ئەلفبێوە دەبێت، بۆیە هەردووکیان بـۆ نووسـینی خۆیـان سوودیان لەو ئەلفبێیەوە وەرگرت.

ئــەو بزاڤــە مەعریفییــە هــەر بــەردەوام بــووە، ئــەلفبێی عــەرەبیش بــەبێ هــیچ بەرەنگارییەك سەرەڕای ئەو هەموو کێشە سیاسی و مەزهەبیانەی کە لەنێوان گەلانی موسلمان بەرپا ببوون، هەر لە پێشڕەوی دابوو.

لــەدوای دامەزرانــدنی حکومــەتی عێــراقیش، دەســتەبژێری ڕۆشــنبیری کــورد دەستبەرداری ئەو ئەلفبێیە نەبوو، بەڵکو لەماوەی (٨٨) ساڵدا ١٩٢١ ـ ٢٠٠٩ ئەلفبێی کوردی بـە ئاقارێکدا بـردووە، کـە هـیچ گرفتێکـی زانسـتیی و زمانـەوانیی نـەمێنێ و لەباشوور ببێتە هۆکارێك بۆ کارکردن لەسەر زمانێکی فەرمی و یەککگرتوو.

گیروگرفتی ئەلفبێی کوردی

با بزانین ئەلفبێی کوردی گیروگرفتی هەیە؟! ئەوەی هەندێ سەرەدەری لە کوردی و عـەرەبی و ئینگلیـزی و فەرەنسـی دەردەکـات، قەناعـەتێکی زانسـتی لـەلا دروسـت دەبێت، کە ئەو گیروگرفتانـەی هەنـدێ ڕێزمـانووس و زمانـەوانیی کـورد باسـی لێـوە دەکەن، زۆربەیان زادەی تێڕوانینی خۆیانن، نەك زمانی کوردی!

ئــەو بۆچــوونە پەیڕەوییــە بــۆ سروشــتی زمــان، هــیچ ئاکــامێکی دروســتی لێنەکەوتۆتــەوە، بۆیـە بەڕاشـکاوی دەڵـێین دەسـتووری ئـەلفبێ کـوردی بـە بـەراورد لەگەڵ هەر سێ زمانی جیهانی: عەرەبی، ئینگلیزی، فەرەنسی هیچ ئارێشەیەکی نییە مەحاڵ بێ!. زیاتر لە ملیارێك مرۆڤ زمانی عەرەبی دەخوێنێتەوە، بەشێکی زۆری ئەو ژمارەیەش عەرەب نین و شێوازی نووسینی زمانی خۆیان لەڕووی ئەلفبێ و پێکهاتەو خێزانی زمانییەوە لە عەرەبی جودان. سـەبارەت بـە کـوردان، زمـانی عـەرەبی هـەر زمانی دەقی ئایینی (قورئان) نییە، بەڵکو زمانی خوێندنیش بووە.

ئەوەی لە عەرەبی بە (بۆر) و (ژێر) و (سەر) و (وەستان)ناسـراون، لـە کوردیـدا وەك (فۆنیم) دەردەکەون:

کَتَبَ: نووسی، ئەو نووسی

لە کوردی لە بریتی (سەر)، (ە) بەکاردێ .وەك : کەچەڵ، بەرە.....

کُتِبَ: نووسرا

لە کوردی لە بریتی (بۆر)،(و) بەکاردێ،وەك: کوردی، کوڕ..........

هەروەها لە بریتی (ژێر)،لە کوردی (ی) بەکاردێ،وەك:بیر، میر،...........

ئەمەو لـە عـەرەبی چـەندەها پیـت هـەن،دەنگیان زۆر لەیـەك نزیکـە، هـەمووش لەڕووی فۆنۆلۆژییەوە فۆنیمن، چونکە لەڕووی فۆنەتیکەوە شوێنی تایبـەت بـەخۆیان هەیە: وەك:

ـ ذ، ظ، ض، ز

ـ ث، ص، س

ـ ط، ة، ت

لە زمانی کوردیدا تەنها پیتەکانی کۆتایی ئەم کۆمەڵانەی (ز، س، ت) هەیە!

گیروگرفتەکانی زمانی ئینگلیزی زۆر زیاترن لە گیروگرفتـەکانی زمـانی عـەرەبی، لەزمانی ئنیگلیزیدا ئەم کێشانە هەن:

١ـ دەنگی /ش/ لەچەند جۆرە (چەند پیتێ) دروست دەبێت.وەك:

sh :Shipکەشتی

ch :Chicکۆك

su :Sugarشەکر

tio :Nationنەتەوە

ci :Socialکۆمەڵایەتی

ssio :Passionسۆز

هەردوو پیتی (ch) هەندێجار بە/چ/ و هەندێجاری تر بە /ك/ دەخوێنرێتەوە:

:/چ/teacher, cheap, chiken

:/ك/ache, chemistry

٢ـ پیتی (c) بەو دەنگانە /س/، /ش/، /ك/ دەخوێنرێتەوە

:/س/city, bicycle

:/ش/Social

:/ك/cake, car

٣ـ هەردوو پیتی (ea) بەچەند شێوەیەك دەخوێنرێنەوە

/ێ/head, dead, read

/یی/seat, dean, bean

هەروەها كارەكانی زمانی ئینگلیزی،ئەوەندی ناڕێسان، ئەوەندە ڕێسایی نین.

زمانی فەرەنسی یەكێ لەو زمانانەیە (بە ئاسانی!) بەبێ مامۆستای فەرەنسی، فێربوونی ئەگەر مەحاڵ نەبێ، زۆر دژوارە!

١ـ زۆر كات ئەگەر وشەی فەرەنسی كۆتایی بە بزوێنێك نێت، ئەوە نەبزوێنەكەی كۆتایی وشە ناخوێنرێتەوە.

برنج /غی/ Riz

پەنیر/لێ/ Lait

بۆن /پاغفا/ Parfum

هەندێجار ئەم یاسایانە پێشێل دەكرێت:

ئێوارە / سواغ/ Soi<u>r</u>

ئازیز / شێغ/ Che<u>r</u>

ڕەش /نواغ/ Noi<u>r</u>

كەسك /ڤێفت/ Vert

٢ـ گێندەر لەم زمانە لەسەر بنەمای پۆلینكردنی بایۆلۆژی نییە، بۆیە لە (ئاخاوتن) و (ڕستە) دروستكردندا، مرۆڤ تووشی هەڵەی زۆر دەبێ، ئەمەو فەرەنسی وەك زمانی عەرەبی، ڕێككەوتنی گێندەری لە نێوان بكەر، كار، ئاوەڵناودا هەیە.

٣ـ خوێندنەوەی فەرەنسی لە (قورسیدا) بە ئینگلیزیش بەراورد ناكرێ!

ئایا زمانی کوردی ئەو کێشانەی هەیە؟!

ئەوانەی ناویان لێنراوە گیروگرفت (لەسەردەمێکدا) هەبوون، بەڵام ئێستا ئەوانە یان نەماون یان بەرەو نەمان دەچن.

هەندێ لەو گیروگرفتانە:

١ـ جیانەکردنەوەی(و) ئامرازی پەیوەندی /u/ لەگەڵ پیتی (و) /w/.

زمانی کوردی یەك شێوەی هەیە بۆ ئەم دوو جۆرە(و)، بەڵام ئەوەی سەلیقەی زمانەوانی هەبێ، بە ئاسانی لەیەکیان جیا دەکاتەوە:

- (و) پەیوەندی لەنێوان دوو وشە، دوو گرێ،دوو ڕستە دەبێت.

- ئەو (و)ی لەسەرەتای وشە دێت، نەبزوێنە، بزوێن نییە، چونکە وشەی کوردی بە بزوێن دەست پێناکات.

٢ـ (وو) فۆنیمە یان ئەلەفۆن؟!

لە ڕێنووسی ئێستای کوردیدا (وو) لەسەرەتای وشە نانووسرێت، لەبریتی(و) دەنووسرێت،وەك:

- ووشە وشە

- ووتە وتە

- وورچ ورچ

لەهەندێك شوێن (وو) ئەلۆفۆنە، چونکە واتا ناگۆڕێت.وەك:

دوو دو

دوور دور

بەڵام لە شوێنی تر، فۆنیمە، چونکە واتا دەگۆڕێ،وەك:

کوڕ کووڕ

٣ـ دەرنەکەوتنی بزرۆکە.

پێویست ناکات بزرۆکە لەڕێنووس بنووسرێ، بەڵام با لە ئاستی فۆنۆلۆژی ئاماژەی پێبکرێت، چونکە لەهەندێ وشەدا لە خوێندنەوە دەرکی پێ دەکرێ. دیارکردنی بزرۆکە لە ڕێنووس کێشە دروست دەکات، نەك کێشە چارەسەر دەکات:

- مل
- دڵ
- سل
- شڕ

دانانی هەر هێمایەك، ئەوە واتای ئەو هەموو وشانە دەگۆڕێت:

- میل
- دیل
- سیل
- شیڕ

ئەمەو خۆی بزرۆکە نە (فۆنیمە) و نە (ئەلۆفۆنە)!

٤ـ دانانی هێماکان هەر بۆ (جوانی) و (پێویستی) نییە، بەڵکو ئەو هێمایانە فۆنیمی نوێ دروست دەکەن. جیاوازی نێوان (ڕ، ر) و (ڵ، ل) وەك جیاوازی نێوان /ف، ڤ/ و/ ك، گ/ وایە.

٥ـ هەبوونی چەند (ی)، پەیوەندی بە لێکسیکۆلۆژی و ڕۆنانی وشەی کوردییەوە هەیە، نەك پرۆسەیەکی ڕەمەکی بێت، کورد بە سەلیقە ئەو وشانە لەیەك جیادەکاتەوە:

شین ـ شیین

مەی ـ مەیی

ماین ـ مایین

ئايا ئەمانە كێشەن؟ ئارێشەن؟ گیروگرفتن؟!ئايا بە گفتوگۆی ئەكادیمیانەی مامۆستاو قوتابی چارەسەر ناكرێن؟!

ئەلفبێی لاتینی

ئەلفبێی لاتینی وەك ئەلفبێی كوردی، ئەلفبێیەكی فۆنۆگرافییە، بۆ دەنگ، پیت دانراوە، نەك هێما و وێنە.

لە ئەلفبێی عەرەبیدا ژمارەی پیت و دەنگ هاوسەنگن، بەڵام لە ئەلفبێی لاتینیدا ئەو دیاردەیە مەحاڵە، بەتایبەتی لە زمانی ئینگلیزیدا، چونكە ژمارەی پیت و دەنگەكانی ئینگلیزی نەك هەر هاوسەنگ و نزیك نین، بەڵكو ئەو (٢٦) پیتەی زمانی ئینگلیزی، (٤٤) فۆنیم دروست دەكەن.

* مێژووی سەرهەڵدانی ئەلفبێی لاتینی

كۆنترین نووسین كە بە ئەلفبێی لاتینی نووسرابێت، مێژووەكەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی شەشەمی پێش زایین. ئەو نووسینەش لە ئەلفبێی (ئەتروسكان Etruscan) لەسەدەی حەوتەمی پێش زایین وەرگیراوە. لەسەرەتا ئەلفبێی لاتینی ژمارەی پیتەكانی وەك ئێستا نەبوو، بەڵكو تەنها (٢١) پیت بوون.

شێوەی زۆربەی پیتە بەراییەكانی ئەم ئەلفبێیە لەگەڵ ئەوەی ئێستا، لەیەك جودان، هەر چ نەبێ زۆرێكیان لەگەڵ ئەوانەی بەراوژون،هەروەها هەندێكیان وەك لەگەڵ ئەوەی ئێستا لەیەك ناكەن وەك (q ـ x) (l ـ G) .

دەسەڵاتی سیاسی (داگیركردنی وڵاتان) و بڵاوكردنەوەی ئایین (بەتایبەتی مەسیحیەت)، هۆكاری بڵاوبوونەوەی ئەلفبێی لاتینی بوون لەهەردوو بەشی ئەوروپا (ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات).

لەپاش داگیرکردنی یۆنـان، پیتـەکانی ئـەلفبێی لاتینـی لـە (٢١) بـوون بـە (٢٣). هەردوو پیتی (Y) و (Z) لە ئەلفبێی یۆنانی وەرگیراون بۆ نووسینی ئەو وشانەی لـە یۆنانیەوە وەرگیراون. لەپاشان پیتی (k)یش هەر لە یۆنانی وەرگیراوە بۆ ئەو وشانە لەڕەسەندا یۆنانین، هەروەها هەرسێ پیتی (j, u, w) لەدوای ئەو پرۆسە سـەربازی و ئایینیانە بۆ ئەو ئەلفبێیە زیادکران. ئەمـەش تـەنها بـۆ ئـەو زمانانـە بـوو، کـە ئـەو پیتانەیان هەبوو، نەك زمانی لاتینی، چونکە زمانی لاتینی ئەو سـێ پیتەشـی نـەبوو، بۆیە لە ئەلفبێیە بەراییەکەدا نەبوون.

* کورد و ئەلفبێی لاتینی

لـەدوای ئـەلفبێی عـەرەبی، ئـەلفبێی ئەرمـەنی لـەناو کـوردان بڵاوبۆتـەوە، هـۆی بڵاوبوونەوەی ئەلفبێی ئەرمەنی لەناو کوردان،پەیوەسـتە بـە کـاری موژدەگەرانـەوە. مێژووی دەرکەوتنی ئەم ئەلفبێیە لەناو کوردان دەگەڕێتەوە بۆ بەراییەکانی سـەدەی پازدەهەمەوە، بەڵگەش لەسەر ئەوەی پاڵنەرێکی ئایینی لە پەنای بڵاوکردنەوەی ئەو ئەلفبێیە بووە، کە تەنها ئینجیلەکان و چەند نوێژو دوعایەکی مەسـیحیانە بـە زمـانی کوردی، بەو ئەلفبێیانە بڵاوکراونەتەوە،نەك دەقێکی ئەدەبی یان بابـەتێکی مێـژوویی یاخود فەلسەفی!

پێویستە نووسین بە لاتینی و پەیدابوونی ئەلفبێی لاتینی بۆ زمانی کوردی لەیـەك جـودا بکەینەوە.هـەر چـوار نەتـەوەی (ئیتـالی، فەرەنسـی، ئـەلمانی، ئینگلیـز) لـەو نەتەوانەن کە بە ئەلفبێی لاتینی زمانی خۆیان دەنووسـن، ئەمـەش ئـەوە دەگەیـەنێ کە ئەو ئەلفبێیە، ئەلفبێیەکی نەتەوەیی نییە، پیـاوانی ئـەو چـوار نەتەوەیـە بـەناوی ڕۆژهەڵاتناسی و کوردناسییەوە هەر لە سەدەی سێزدەهەمەوە هاتوونەتە کوردستان و شتیان لەسەر کەلتور و زمان و ئایین و مێژوو و عادات و تەقالیدی کورد نووسیوە، وا چاوەڕێ دەکرێ کە ئەوانە بە زمانی خۆیان و ئـەلفبێی لاتینـی ئـەو نووسـینانەیان

نووسی بێت، نەك بە زمانی کوردی و ئەلفبێی عەرەبی، چونکە هەردووکیان باش نەزانیوە، هەروەها هەتا سەدەی هەژدەهەم چاپی پیتی عەرەبی کاری پێنەکراوە.

بەڵام هەوڵدان بۆ نووسینی کوردی بە ئەلفبێی لاتینی لەلای ڕۆشنبیرو خوێندەواری کوردەوە مێژووەکەی ئەوها کۆن نییە، بەڵکو سەرچاوەکان سەدەی بیستەم بەسەرەتای ئەو هەوڵە دادەنێن.

سەبارەت بە دامەزرێنەری ئەلفبێی لاتینی لەناو کوردان، ڕای جیاواز هەیە. هەندێك دەڵێن (لوتفی فیکری) دامەزرێنەری کۆمەڵەی کوردستانی خۆشەویستان لەساڵی ١٩١٢ هەوڵی داوە ئەلفبێیەکی لاتینی بۆ زمانی کوردی دابنێت. لەلایەکی دی(فائیز بەگ) و (عەبدوڵڵا جەودەت) لە ساڵی ١٩١٣ کاریان بۆ ئەو جۆرە ئەلفبێیە کردووە. لە باشووری کوردستانیش ئاماژە بە هەوڵی (شوکری فەزلی) شاعیر دەکرێ، جگە لەو هەوڵانە، لەپاش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق و تورکیای نوێ، دەستەیەك لە خوێندەوار و ڕۆشنبیرانی کورد بە نامیلکە هەوڵیان داوە ئەو ئەلفبێیە لەناو کوردان بسەپێنن، ئەو هەوڵەش ئەوەندە (سیاسی) و (ئایینی) بووە،(زمانەوانی) نەبووە.

لەدوای سەقامگیربوونی هەردوو دەوڵەتی تورکیا و عێراق، ئەم ئەلفبێیانە لە باکوورو باشووری کوردستان نووسراون:

١ـ ڕێزمانا ئەلف و بێیا کوردی، میر هەرە کۆل ئازیزان (جەلادەت بەدرخان) ١٩٣٢، ٢٠ لاپەڕەیە.

٢ـ خوێندەواری باو، توفیق وەهبی، ١٩٣٨، ٤٤ لاپەڕەیە.

٣ـ ئەلفبێیا من، د. کامەران بەدرخان، ١٩٣٨، ٣٢ پەڕەیە.

٤ـ ئەلفبێیا کوردی، عوسمان سەبری، ١٩٥٥، ٥٦ لاپەڕەیە.

٥ـ نووسینی کوردی بە لاتینی، جەمال نەبەز، ١٩٥٧، ٣٥ لاپەڕەیە.

٦ـ ئەلف و بێی کوردی وێنەدار بەپیتی لاتینی، گیوموکریانی، ١٩٦٠، ٤٣ لاپەڕەیە.

چەندانی تر....

گیروگرفتی ئەلفبێی لاتینی

هەندێ پیت لە کوردی هەن، وەك (ژ، ش، ح، غ، چ..) بە تەنها پیتێکی سادەی لاتینی نانووسرێن،بەڵکو دەبێ پیتێکی تریان بۆ بکرێ بە بنەچە، وەك:

Z	ز	Ž	ژ
S	س	Š	ش
H	هـ	ħ	ح
X	خ	x	غ

هەروەها لەو شەش نامیلکەیەدا، جیاوازی لەنێوان (ك) و (ق) نەکراوە، هەتا هەندێك دەوێرن بڵێن (ق) پیتێکی کوردی نییە !

(بزرۆکە ـ i) و (ی ـ î) لە فۆرمدا زۆر لەیەك نزیکن، بۆیە ئەگەر وەستایانە مامەڵە لەگەڵ ئەو دووە نەکرێت، ئەوە چەندەها وشەی کوردی تێکەڵی یەك دەکرێن، وەك:

پیت	Pît	پت	pit
فیت	Xît	فت	Xit
میل	Mîl	مل	mil

شێوەی پیتە لاتینیەکانی (مێجەرسۆن) و (ئەدمۆنز) و (تەوفیق وەهبی) لەسەر سیستەمی زمانی ئینگلیزی دامەزراون، بۆیە هەندێکیان زۆر جودان لەگەڵ ئەوەی جەلادەت بەدرخان (کە زیاتر لەسەر تورکی دامەزراوە) یان ئەوەی (عوسمان سەبری) و (جەمال نەبەز) (کە لەسەر فەرەنسی دامەزراون).

چ	ch	č	ç

ش sh š ş

غ gh x x

هــەردوو فــۆنیمی /ڕ/ و /ڵ/ لــە نووســینی كــوردی كرمــانجی ســەروو، هێمــا جیاكردنەوەیان لە /ر/ و /ل/ بۆ دانانـدرێت، ئەم دیاردەیە هەتا لـە بەشـێك نووسـینی نووسەرانی بادینی لە ئـەلفبێی كـوردیش هەیـە، ئـەو دووەش بەشـێوەی جیـاواز لـەو نامیلكانە نووسراون، هەروەها ئەگەر هێمایان بۆ دابنرێ، وەك ئـەلفبێی كـوردی هـەر كێشە نییە؟!

هەروەها شـێوەیبزوێنەكانی نـاو ئەلفبێیەكـەش، بـێ كێشـە نییـە، (ــە) بـە (e) هەنـدێجار بـە (a) نووسـراوە: لێرە(ئـەو ew) و (ئـاو aw) بـە ئـەلفبێی كـوردی تێكەڵ دەكرێن:

هەروەها (ــە) و (ێ) لەو نامیلكانە تێكەڵ دەكرێن:

ئەوە ewa ئەوها دەنووسرێن، بەڵام (ئێوە) لە هەندێكی تر لەیەكتر جیاكراونەتەوە:

ئەوە ewa

ئێوە ĕwa

ئەی سەبارەت بە سیستەمی ڕێنووسی كوردی، كە وشەی كـوردی بـە بـزوێن دەسـت پێناكات، ئەلفبێی لاتینی وەڵامی چی پێیە؟!

ئا ـ (ئـ + ا) لە لاتینی بە /ä/ نانووسرێت، ئەی نەبزوێنی كوردی لەكوێیە؟!

هەروەها وشەی (ئێستا)، لـە دوو بڕگـە پێكـدێ و (ئـ) نەبزوێنـە، كەچـی لـە لاتینـی بزوێنە(ĕs / ta) .

بەشی سێیەم

ئەدەب و ڕەوانبێژی کوردی

له بارەی ئەدەبەوە

هەموو ئەو چالاكییانەی ئادەمیزاد لە بواری داهێنانی گوتەیی ئەنجامیان دەدات، یان (زانست)ن و یانیش (هونەر)، ئەدەب دەكەوێتە خانەی هونەرەكان، وەكو هەر یەكە لە (مۆسیقا) و (ڕەسم) و (بیناسازی)و...هتد وایە.. جیاوازی نێوان (زانست) و (هونەر)یش بێگومان زۆرە، یەك لە گرنگترینی ئەو جیاوازیانە ئەویە، كە (زانست)ەكان هەر كامەیان بن، شتانی گشتین و سوود بە هەمووان دەگەیەنن، بۆ نموونە: كارەبا، میكانیك، پزیشكی، كیمیا، فیزیا، ئابوری، زەویناسی، زیندەوەرزانی و...هتد، هەموو ئەوانە بەرهەمەكانیان بۆ هەمووانە، سوودەكانیان دەڕژێتە خانەی گەورەو بچوك، زانا و نەزان، شاری و لادێیی و هەموو كەسێك، لە هەر شوێن و كاتێك بن، كەسیش ناتوانێت لە سوودی ئەو زانستانە چاوپۆشی بكات و بلێت: (من پێویستم پێیان نییە).. بەڵام (هونەر)ەكان شتی تایبەتین، پەیوەندییان بە زەوق و سەلیقەی خەڵكێكی تایبەتەوە هەیە، دەشێ ئەو شیعرەی بە لای كەسێكەوە جوان بێت، بە لای یەكێكی دیكە جوانی تیا نەبێت، یان ئەو پارچە مۆسیقایەی خەڵكێك پەسندی دەكات، دەشێ دەیان كەسی دیكە ڕەتی بكەنەوە، ئەو گۆرانییەی هەندێ كەس لەزەتی لێوەردەگرن، دەشێت خەڵكێكی زۆر لەوان زیاتر حەز بە بیستنی نەكەن، ئەو تابلۆیەش كە سەرنجی یەكێك ڕادەكێشێت، دەشێت زۆرێكی تر بەلایانەوە گرنگ نەبێت و بەم شێوەیە.

ئەدەب

ئەدەب لە ڕووی (وشە)ییەوە، نواندنی خوڕەوشت و هەڵسوكەوتی جوانە لە مامەڵەو پەیوەندی كردن لەگەڵ كەسانی بەرامبەردا، بەو شێوەیەی كە عورف و عادەت و ئایین و نەریتی هەر كۆمەڵگایەك پەسندییەتی.

بەڵام (ئەدەب) وەکو (زاراوە) لە واتا وشەییەکەی جیایە، بریتییە لە نواندنی هونەر لە (گوتە) و (قسەکردن)دا، کە لە گەلێ ڕووەوە پێناسەی کراوە، وەکو لە خوارەوە هەندێ لەو پێناسانەی دەخەینە ڕوو.

چەند پێناسەیێکی ئەدەب

ئەدەب وەکو هەر بابەتێکی دیکەی بواری هونەر پێناسەی زۆری بۆ کراوە، هەندێ لە گرنگترینی ئەو پێناسانە لەمانەی خوارەوە کورتدەکەینەوە:

١ـ ئەدەب: یەکێکە لە هونەرەکان وەکو ڕەسم و مۆسیقا و بیناسازی و ... هتد وایە، بەڵام جیاوازی لەگەڵ هەموو ئەو هونەرانەی تر لە کەرەسەکەیەتی، کەرەسەی مۆسیقا (دەنگ)ە، کەرەسەی ڕەسم (بۆیە)یە، کەرەسەی بینا ئەو دار و بەرد و ئاسن و شتانەی ترە، کە بینایان پێ دروست دەکرێت، کەرەسەی (ئەدەب)یش (وشە)یە.

٢ـ ئەدەب: تۆماری بیری پەسندە.

واتە: دەقە ئەدەبیەکان لە هەموو سات و سەردەمێکدا هەمیشە پارێزگاری لە داب و نەریت و ئەقڵیەتی بەرزو تێگەیشتنی جوان بۆ گەردوون و ژیان دەکەن و ئەوە لەخۆدا هەڵدەگرن، کە کۆمەڵگا بەرەو کەناری ئارامی و خۆشگوزەرانی و ئاسوودەیی دەبەن.

٣ـ ئەدەب: بریتییە لە ڕەنگدانەوەی باری ژیانی کۆمەڵگا لە هەموو ڕووەکانی ئایینی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئەقڵی و فیکری و دەروونی و ڕۆشنبیری و...هتد.

٤ـ ئەدەب دارشتنێکی هونەرییە بۆ ئەزموونێکی شیعری.

مێژووی سەرهەڵدانی ئەدەب

مێژووی سەرهەڵدانی ئەدەب بۆ مێژووی سەرهەڵدانی بیری نواندنی هونەر لە قسەدا لە لای ئادەمیزاد دەگەڕێتەوە، کە ئەم مێژووە بە ڕۆژ و مانگ و ساڵ دەستنیشان ناکرێت، چونکە مێژوویێکە بەر لە دەستپێکردنی نووسینە، بەڵام بە وردبوونەوە دەگەینە ئەو ڕایەی، کە هەر لەگەڵ دروستبوونی یەکەم کۆمەڵەی مرۆیی لەسەر پشتی ئەو زەوییە، لە قسەکردندا هونەر نوێندراوەو خەڵکێك هەبووە بە هۆکاری جۆراوجۆر هەمیشە بە بەراورد لەگەڵ خەڵکانی تر قسە خۆشتر و پوختتر و بەهێزتر بووە، قسەکانی پوخت و چەشەدار بوونە، ئەوەش خۆی لە خۆیدا ئەدەب بووە، بە واتا سادەکەی.

ئەدەبی کۆنی میللەتان

ئەدەبی کۆنی تەواوی ئەو میللەتانەی مێژوویەکی دێرینیان هەیە، پێی دەگوترێت ئەدەبی فۆلکلۆر.. (فۆلکلۆر) زاراوەیەکە مێژوویەکی دیاریکراوی هەیە، بۆ یەکەمجار لێکۆلەری ئینگلیز (ولیەم جۆن تۆمس) لە لێکۆلینەوەکانی خۆیدا ساڵی ١٨٦٧ ئەو زاراوەیەی (فۆلکلۆر)ی بۆ هەموو ئەو بەرهەمانەی ئەدەبی کۆن بەکار هێنا، کە خاوەنیان دیارنەبوو و بە ئەدەبی سەرزاری دەناسران، ئینجا لە دوای ئەو، لێکۆلەرانی ئەوروپاو لێکۆلەرانی ڕووس و عەرەب و کورد و نەتەوەکانی تریش بەکاریان هێنا، ئەمەش چونکە زاراوەیەکی گشتگیرە سەرجەم فۆڕم و شێوەکانی ئەدەبیاتی فۆلکلۆر دەگرێتەوە، لێکۆلەرانی لە زاراوەی نەتەوەیی و ناوچەیی زۆر و لەیەکجیا دەربازدەکرد، چونکە کە دەڵێیت فۆلکلۆر، لای کورد و عەرەب و فارس و ئینگلیزو سەرجەم گەلانی دیکەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا هەر هەمان واتا دەگەینێت،

بۆیە بە زوویی هەموو نەتەوەیەك پەسندی کردو بەشی کۆنی ئەدەبە سەرزارەکەیان بەو ناوە پۆلێن کرد.

تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر

ئەدەبیاتی فۆلکلۆر چەندین تایبەتمەندی هەیە، لەوانە گرنگترینیان:

١ـ خاوەنی دیار نییە، ئەوەش لەبەر دوو هۆ:

أ ـ مێژووی بەشێکی ئەو بەرهەمانە بۆ سەردەمی پێش سەرهەڵدانی نووسین دەگەڕێتەوە، کە ئەوسا بە دەم و پشتاو پشت لێرەو لەوێ گێڕدراوەتەوە، بۆیە خاوەنی ڕاستی ئەو بەرهەمانە ون بووەوەو دەگوترێت میللەت خاوەنییەتی.

ب ـ بەرهەمە فۆلکلۆرییەکان وەکو دروشم و نوکتەو حەکایەت و قسەی خۆش و بابەتانی دیکە، ڕۆژانە لەگەڵ پێشهاتەکان دروستدەبن و سەرزاری لە بازاڕ و شوێنە گشتییەکان بڵاودەبنەوە، ئەمانەش هێندە زۆرن و هێندە بە بڵاوی بەکاردەهێنرێن، عیبرەت لە واتاکانیانە نەك لە ناوی خاوەنەکانیان، بۆیە خەڵك دەقەکە دەگوازێتەوەو سوودی لێوەردەگرێت، بەڵام کەس خاوەنەکەی ناناسێت، کە ئاسانیش نییە هەموو جارێ بگوترێ ئەو بەرهەمە هی فڵانە، تەنانەت خاوەنەکەیشی مەبەستی بڵاوبوونەوەی پەیامی دەقەکەیەتی، نەك بڵاوبوونەوەی ناوی خۆی.

ئەم دوو هۆیەش بەسن بۆ ئەوەی ئەو دەقانەی کۆن و نوێی ئەدەبی فۆلکلۆری خاوەن ون بکەن و بێ خاوەن بکەونە خانەی کەلتوری ئەدەبی و فیکری نەتەوە.

٢ـ زمانی بەرهەمەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر زمانێکی سادەیە، زۆر بە کەمی دەربڕینی قورسی تێدەکەوێت.

٣ـ شێوازی دارشتنی بەرهەمەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر ئەویش ئاسان و سادەیە، هەر ئەو شێوازەی قسەکردنە، کە خەڵکی بە گشتی پێیەوەی دەدوێن و لادان بە کەمی

نەبێ تیایدا ڕوونادات، ئەگەر ڕوویشی دا بە زۆری لادانەکە واتاییە، وەکو (خوازەو خواستن و کینایە)، کە ئەمانە لە نوکتەو ئیدیۆم و پەندەکان بە دیاردەکەون و ڕەمزی جوانیان تیا بەکاردەهێنرێت، ئەو ڕەمزانە ئاسانن و خەڵك بە ئاسانی دەیانناسێتەوە.

٤ـ بەرهەمەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر لە چەندین فۆڕمی وەکو: ئەفسانە ـ حەکایەت ـ پەندی پێشینان ـ مەتەڵ ـ نوکتە و...هتد دەردەکەون.

٥ـ لە ئاستی هونەریدا بەرهەمەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر نزمترن لە بەرهەمەکانی ئەدەبی نووسراو.

٦ــ ڕۆژانە بەرهەمە فۆلکلۆرییەکان دروست دەبن و ژیان بەرەوپێش دەبەن، هەبوونی کەناڵەکانی ڕاگەیاندن و ڕۆژنامەگەری بەربڵاویش، نەك ڕێگە لە بەردەوام دروستبوونی فۆلکلۆر ناگرن، بەڵکو زۆرجار دەبنە هۆی بە خێرایی بڵاوبوونەوەی ئەو دەقە نوێیانەی فۆلکلۆر.

٧ـ زۆرێکی بەرهەمە فۆلکلۆرییەکان، لەبەر ئەوەی گوزارشت لە ئێش و ئازارە مرۆییەکان دەکەن، سنووری نەتەوە دەبڕن و لای زۆربەی نەتەوەکانی تر، بە زمانی خۆیان دەگێڕدرێتەوە، بەوەش سیمای نەتەوەیی کەمتر بۆ دەقی ئەدەبی فۆلکلۆری دروست دەبێت و زۆرتر ئەو بەرهەمانەی فۆلکلۆر وەکو ئەدەبی جیهانی دەردەکەون.

ئەرکەکانی ئەدەبیاتی فۆلکلۆر و ئەدەب بە گشتی

ئەدەب بە شێوەیەکی گشتی و ئەدەبیاتی فۆلکلۆریش بە شێوەیەکی تایبەتی ژمارەیەك ئەرکیان هەیە، دەکرێ گرنگترینیان لەمانەی خوارەوە کورت بکەینەوە:

١ـ پارێزگاری کردن لە قەوارەی مەعنەوی کۆمەڵگا.. واتە پاراستنی بیروباوەڕ و عورف و عادەت و خووڕەوشتی جوانی باپیران، بۆ ئەم مەبەستە هەمیشە دەقە

فۆلكلۆری و ئەدەبییەكانیش بە گشتی بە دوو شێوە كار دەكەن، لە لایەك بەها ڕەوشتییەكانی وەكو (ڕاستی، ئەمانەتپارێزی، دەستپاكی، خۆشەویستی، تەبایی، ...هتد) بە جوان نیشان دەدەن و خۆشەویستیان دەكەن، لەو لاوەش دژە بەهاكانی وەكو (درۆ، ناپاكی، دزی، ڕق و قین و دژایەتی، ناڕێكی... هتد) ناشرین دەكەن و هەمیشە بەو شێوەیە پیشانیان دەدەن، كە مرۆڤەكان لە ئەنجامی خراپییان وشیار ببنەوەو بۆیان دەربكەوێت ئەم دژە بەها خراپانە چ زیانێك لە مرۆڤەكان دەدەن.

٢ـ بەرەوپێشبردنی گوێگر یان خوێنەر لە هەموو ڕووێكی ئابوری و سیاسی و كۆمەڵایەتی و ئەقڵی و...هتد.

٣ـ بەخشینی لەزەت بە گوێگر، یان خوێنەر، ئەمەش لە ڕێگەی ئەو بەلاغەت و جوانكاری و شێوازە جۆراوجۆرە جوان و كاریگەرانەی ئودەبا دایدەهێنن.

٤ـ كردنەوەی ئەقڵی مرۆڤ و گەورەكردنی، ئەوەش بە تێگەیاندنی مرۆڤەكان، كە دنیا زۆر گرنگتر و گەورەترە لەوەی هەریەكە تێیگەیشتووە، ئەگەر یەكێك وابزانێت ئەوەی هەیەتی تەواوی شتە باشەكانە، ئەوا لە ڕاستیدا وا نییە و زیان دەكات، چونكە بەم تێگەیشتنە نا دروستەی ڕێگەی بەرەوپێشچوون لە خۆی دادەخات و لە دواكەوتوویدا چەقدەبەستێت، ئەگەریش یەكێك پێی وابێت لە تاریكی و دووڕیانێكی سەخت كەوتبێ، ئەوا ئەدەب دەیخاتە سەر ئەو ڕێیەی، كە ڕێگە چاری دەربازبوونیش هەر دەمێنێ و مرۆڤی مافخوراو و ڕاست لە ئەنجامدا هەر سەردەكەوێت.

٥ــ زۆرێكی بەرهەمە ئەدەبی و فۆلكلۆرییەكان ڕۆڵی باش دەبینن لە پەروەردەكردنی منداڵاندا، حەكایەت و چیرۆك و پەند و قسەی خۆشی جۆراو جۆر شتی جوانی لێكجیا فێری منداڵان دەكەن و بەرەو سەركەوتنیان دەبەن.

بەشەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر

ئەدەبیاتی فۆلکلۆر چەندین فۆڕم، یان جۆری گرنگی هەیە، لێرەدا تیشك دەخەینە سەر ئەوانەی، کە زۆر زەق و گرنگن، کە بریتینە لە:

یەکەم: ئەفسانە

کۆمەڵێك حیکایەتی کۆنن، هەموو شتەکانی ناویان لە (پاڵەوان ـ کەرەسە ـ کات ـ شوێن ـ ڕووداو) ئەفسانەیین و ڕاستەقینە نین.. بۆ نموونە:

أـ لە واقیعدا مرۆڤ ئەگەر بوو بە دوو پارچە ئیتر ناتوانێت ئەرك ببینێ و ڕۆڵی تەواو دەبێت، بەڵام لە ئەفسانەدا دەشێت بە تەنیا (سەر)ێك یان (کەرتە مرۆڤ)ێك ڕۆڵ ببینێت.. جگە لە مرۆڤیی ناتەواو، دیسانەوە (دێو و درنج)، (باڵندەی عەنقا)، ...هتد، کە بونیان نییە، ڕۆڵ دەبینن و دەبنە پاڵەوانی ئەفسانەکان.

ب ـ لە ئەفسانەدا دەشێت (کڵاو) یان (دەفر) یان (سنی) یان (سێو)ێك هەر کارێك بکەن، کە لە واقیعدا ئەقڵ قەبوڵی ناکات، بەڵام لە ئەفسانەدا ئەوە ئاساییەو ئەو شتانە دەبینرێن.

ج ـ کات لە ئەفسانەدا کاتیی ڕاستەقینە نییە، ئەو شەو و ڕۆژە ئاساییە نییە کە مرۆڤ دەیانزانێت، بەڵکو دەشێت کاتژمێرێك بە قەد سەد ساڵ، یان زیاتر لە نێو ئەفسانەدا درێژ بێت.

د ـ شوێن لە ئەفسانەدا شوێنی ئاسایی نییە، بەڵکو (دوورگەی واق واق)، یان (بنی دنیا)، یان هەر شوێنێکی ترە، کە ئەقڵی مرۆڤ ناتوانێت پەیان پێ ببات و قەبوڵیان بکات، چونکە لە واقیعدا بوونیان نییە.

هـ ـ ڕووداو لە ئەفسانەدا ئاسایی نییە، بەڵکو سیمایەکی ئەفسوناوی وەردەگرێت و بە خێرایی بەرەوپێش دەچێت.

دووەم: حەکایەت یان سەربردە

ئەمانە کۆمەڵێك ڕووداوی ڕاستەقینەن، خەیاڵ لە دارشتنەوەیاندا ڕۆڵ دەبینێت، بەڵام گرنگ ئەوەیە لە چوارچێوەی ئەقڵدان، ئادەمیزاد کە دەیانبیسێت، لەگەڵیان تێکەڵ دەبێت، دەزانێت ئەو شتانەی بیستنی ڕاستن، ڕوویانداوە، یانیش دەشێت ڕوو بدەن.. ئەوانەش دوو جۆرن:

أ ـ هەیانە بە زمانی گیانداران گوزارشت دەکەن.. ئەم حەکایەتانە دیارە ڕەمزین و بیرۆکەی بەهێز بە شێوەیێکی ئاسان پێشکەش دەکەن، بۆیە زۆربەی حەکایەتی لەم شێوەیە بۆ منداڵان دەگێڕدرێتەوە، منداڵ پێیان دڵخۆش دەبێت و چێژی خۆشیان لێوەردەگرێت، لە هەمان کاتدا لەو بوارەش کە حەکایەتەکە چارەسەری دەکات، منداڵان پێیان پەروەردە دەبن، لە هەمان کاتدا گەورەش سوود لەو حەکایەتانە دەبینن و چێژ و ئەقڵیەتی خۆش و جوانیان لێوەردەگرن.. نموونەی ئەو جۆرە وەکو حەکایەتی (مەڕۆکە و بزنۆکە) کە ئەمە زۆر بەناوبانگە، حەکایەتی (دایکە بزن و کاریلەکانی)، حەکایەتەکانی بە زمانی (ڕێوی) و (شێر) و (سەگ) و (پڵینگ) و ... چەندانی دیکە.

ب ـ هەیانە بە زمانی مرۆڤەکان گوزارشت دەکەن.. ئەم حەکایەتانە بە زۆری حەکایەتی پاشایانن، واتە ئەو حەکایەتانەن، کە پاشایان تێیاندا بە زۆری بە دیار دەکەون، هەروەها تەواوی خەڵکی تریش چ لە تەك پاشاکان و چ لە شوێن و بوارەکانی دیکەی ژیان لەگەڵ یەکتری بە دیاردەکەون.

ئامانجی حەکایەتەکان

بە شێوەیێکی گشتی ئامانج لە حەکایەتیش چەند شتێکە، لەوانە:

١ـ بەخشینی چێژ و لەزەتی تایبەت بە گوێگران.

٢ـ کردنەوەی ئاسۆی بیر و دەوڵەمەندکردنی حیکمەت و تێگەیشتنی خەڵکی لەمەڕ مەسەلە گرنگەکان، بۆ ئەوەی لە کاروانی دوورودرێژی ژیاندا بێکێشە بن و بە ئاسانی بتوانن سەرکەوتن بەدەست بێنن.

سێیەم: پەندی پێشینان

ئەمانە پوختەی بیر و ئەزموونی مرۆڤن، هەموو بوارەکانی ژیان لە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری و کشتوکاڵ و ئایین و دەروون و...هتد دەگرنەوە.. لەبەر گرنگییان پێناسەی زۆریان بۆ کراوە.. یەکێك لەمانە:

پەندی پێشینان بەشێکە لە ئەدەبیاتی فۆلکۆر، زۆرینەی خەڵکی لە کۆڕ و دانیشتنە تایبەتیەکانی خۆیانەوە دووبارەی دەکەنەوە، دەیکەنە یاساو بنەمای ئەوتۆ فەلسەفەی ژیانی خۆیانی لەسەر دادەمەزرێنن، لە ڕوانگەیەوە بۆ شتەکان دەڕوانن، بە هۆیانەوە لە کاتی ئەنجامدانی هەر کارێکەوە هەر لەسەرەتاوە دەست بە هەندێ بیری پێشینە دەگرن، کە تەسلیمی دەبن و بڕوای پێدەکەن، بۆیە ئەو پەندانە کاریگەری گەورەیان هەیە، لەسەر دەروونی زۆرینە

گرنگی پەندی پێشینان

گرنگی ئەو پەندانە لەوەدایە، کە ئەو پەندانە هەریەکەو دوای ئەزموونێك دروست بووەو وەك باپیران خۆیان دەڵێن: (هەر عەقڵەك لە خەسارەکی).. واتە: لە هەر زیانێ، لە هەر نووشستییێك، کە لە ئەنجامی گرتنەبەری کارێکدا لە بواری کۆمەڵایەتی، یان سیاسی، یان بازرگانی و...هتد، تووشی مرۆڤ دەبێت، مرۆڤەکان

ئەزموونێكیان لا دروست بووەو زانیویانە دەبوو كارەكەیان بەوجۆرە نەكردباو ئەگەر جارێكی دیكە بیریان لە ئەنجامدانی كارێكی هاوشێوە كردەوە، ئەوا دەبێ ئاواو ئاوای بكەن، بۆ ئەوەی لە هەڵەی جاری گۆرین نەكەونەوە، یان ئەنجامی ئەمجارەیان لەوەی پێشوو باشتر بێ و ڕێگەیان ئاسانتر و دەستكەوتیان بەسوودتر بێت.

ئەم پەندانە ئەگەرچی ڕۆژگاری دروستبوونیان بۆ مێژوویێكی زوو بگەڕێتەوەو ئێستا نە شوان و گاوان و سەپان وەك جاران، نە گیشەو درووێنەو شۆبڕینی وەكو ئەوسا، نە ژیانی سادەو دەوارنشینی و كۆچەری پێشوو، نە خەڵكانیش لە ئاستی بیری و ڕۆشنبیری وەكو ئەوسا نەمابن، چونكە ژیان لە زۆربەی ڕووەكانەوە بە هۆی تەكنەلۆژیاوە گۆڕانی بەسەردا هاتووە، بەڵام زۆرینەی پەندەكان كۆن نابن و بە بەرەوپێشچوونی سەردەم و نوێبوونەوەی هۆكارەكانی ژیان ئەوانیش خۆیان دەگۆڕن و بە گیانێكی نوێوە دێنەوە پێش، دیسانەوە بە هێزەوە خۆیان دەچەسپێنن، چونكە ئەگەر دەربڕینەكانیشیان سادە بن و بە زمانی ئاخاوتنی ئاسایی خەڵكی بن، بەڵام چەمكەكانیان بەهێزەو لەودیوی دەربڕینەكانەوە، دووری دیكەیان هەیەو خزمەتی گەورەتر دەكەن، ئەوەتا كە كاتێك ئەو پەندەی پێشینان دەڵێت: (دۆستت هەزار بێ كەمە، دوژمنت یەك بێ غەمە)، دەبینین ئەگەرچی لە ژیانی شارستانی ئەمڕۆی لە سایەی تەكنۆلۆژیاوە سەرقاڵی زۆربەی خەڵكان و هەبوونی دەزگا جۆراو جۆرەكانی پۆلیسی ئاسایی و نەهێشتنی تاوان و ئاسایش و..هتدیش، لەگەڵ بوونی ناوەندیەت لە یاساش، كە وابەستەی بوونی حكومەتن، ئیدی نە دۆستە زۆرەكان وەك ئەوسا خزمەت بە بەرژەوەندییەكانی هەر تاكێك دەكەن، نە بە تەنیا دوژمنەكەش دەتوانێت لەشكركێشی بكات و دوژمنەكەی تێكبشكێنێ و لە نێوی ببات، چونكە دادگاو لێپرسینەو پرنسیپە نێونەتەوەییەكان هەنە، بەڵام دیسانەوەش مرۆڤ لە دۆستدا هەر چاوەڕوانی چاكەیە، بە پێچەوانەوە بە هۆی بووی ناحەز و

دوژمنیشی با بچوکترین کەسیش بێت، هەر ناڕەحەتەو ناتوانێت دڵنیا بێت، واتـە: لـە بەرامبەر بچوکترین دوژمنیشدا مرۆڤ هەر گرژ و نائارمەو هەمیشە لە مەترسـی ئـەوەدا دەژی، ئەگـەر ڕاسـتەوخۆش نـەبێ، ئـەوا ناڕاسـتەوخۆ پیلانێکـی لـە دژدا بگـرێ و زیانێکی لێبدات، کەوابێت بۆ ئەمرۆش پەندەکە هەر بە زیندوویی ماوەتەوەو دڵـی لـە لێـدان نەکـەوتووە، بۆیـە ئێسـتاش بـە بڕوایـەکی زۆرەوە، خـەڵکان یەکـدی بـەوە ئامۆژگاری دەکەن، کە: (دۆستت هەزار بێ کەمە، دوژمنت یەك بێ غەمە).

جۆرەکانی پەندی پێشینان

پەندی پێشینانی کورد بە شێوەیەکی گشتی یـان ڕسـتەیەکی سـادەیە یـان دێڕێـك یان دوو دێڕە هۆنراوەیە.. بۆ نموونە:

یەکەم: ڕستەیەکی سادەی واتادار:

- کای کۆن بە با مەکە
- هەر ئەقڵەك لە خەسارەکی.
- کوتك دەزانێ قۆناغ لە کێیە.
- نان بۆ نانەوا ، گۆشت بۆ قەساب
- زمان بیەڵێ سەر سەلامەتە .
- نەزان بە پێیەك زانا بە دوو پێ تێدەکەوێ

دووەم: دێڕە شیعرێك:

- ئازار بە ئازار دامەرکێنە

بشرەنجێ دڵی کەس مەڕەنجێنە

- ئازایی باوان بە واریسی نابڕێ

زۆر وەجاغزادە لە برسا ئەمرێ

تایبه‌تمه‌ندییه‌كانی په‌ندی پێشینان

١ـ به‌ زمانی ساده‌ داڕێژراون.

٢ـ شێوازی دروستبوونی ڕسته‌كانیان شێوازی قسه‌كردنی ئاساییه‌.

٣ـ چه‌مكی به‌هێز پێشكه‌ش ده‌كه‌ن.

٤ـ به‌رانبه‌ر زوو تێیان ده‌گات و به‌م هۆیه‌وه‌ قسه‌كه‌ر به‌ ئاسانی مه‌به‌ستی خۆی ده‌پێكێت، واته‌: ڕێگا كورتكه‌ره‌وه‌یه‌ بۆ قسه‌كه‌ر و بۆ گوێگریش.

٥ـ به‌ هه‌موو بواره‌كانی ژیان شۆڕبوونه‌ته‌وه‌و هیچ بوارێك له‌ بواره‌كان، یان لایه‌نێ: له‌ لایه‌نه‌كانی ژیان نه‌ماوه‌، كه‌ په‌ندی شیاو به‌خۆی نه‌بێت.

٦ـ له‌سه‌ر زاری هه‌موو خه‌ڵكانن، واته‌: خۆیان به‌ر له‌ ناوی خاوه‌نه‌كانیان بڵاوبوونه‌ته‌وه‌، بۆیه‌ خاوه‌نیان ونه‌و میلله‌ت هه‌مووی خاوه‌نیه‌تی.

٧ـ هه‌ر به‌ هۆی زۆر بڵاوییان له‌ هه‌ر شوێنێك، یان هه‌ر قسه‌كه‌رێك به‌ شێوه‌یه‌ك په‌نده‌كان به‌كاردێنێت.

چواره‌م: ئیدیۆم

كۆمه‌ڵێك ڕسته‌ی هێما ئامێزی كورته‌، گوزارشت له‌ شته‌ جۆراوجۆره‌كان ده‌كه‌ن، به‌ وشه‌و ده‌سته‌واژه‌ی كورت واتای گه‌وره‌و زۆر ده‌گه‌ینن.. بۆ نموونه‌:

أ ـ دوو زمانه‌..   واته‌: (كه‌سێكه‌ لای تۆ به‌ زمانێك و لای به‌رامبه‌ره‌كه‌ت به‌ زمانێكی دیكه‌ قسه‌ ده‌كات)

ب ـ ده‌ستی كورته‌..   واته‌: (كه‌سێكی هه‌ژاره‌)

ج ـ زمانی درێژه.. واتـه: (لـه قسـه‌کردندا زۆر ده‌ڵێـت و سـنوری شـه‌رم و حـه‌یا ناپارێزێت، هه‌رچی بێته سه‌ر زمانی ده‌یڵێت)

د ـ قه‌وانی هه‌ڵناگرته‌وه! واته: ڕووحی گه‌وره‌یه

ه ـ به هه‌موو ده‌مێ ماڵی له‌سه‌ر پشتی که‌رێیه! واته: له چ جێیان نیشته‌جێ نـابێ و نـازانێ لـه جێیــه‌ك خـۆی بگـونجێنێ، یـانیش نایـه‌ڵن لـه چ جێیـه‌کی ماوه‌یێـك بمێنێته‌وه، چونکه کرێچییه‌و هه‌ژاره خانووی خۆی نییه.

و ـ داره‌کی له ڕووحی دام! واته: زیانێکی گه‌وره‌ی پێ گه‌یاندم و گه‌لێکی ئازار دام.

پێنجه‌م: نوکته

ئه‌مانـه کۆمـه‌ڵێك بـاس، یـان حیکایـه‌تی کـورتن، شـێوازێکی کۆمیـدییان هه‌یـه، مه‌به‌ستیانه واقیعێکی خراپ له ڕوویێك لـه ڕووه‌کانـه‌وه زه‌قـتر بکه‌نـه‌وه، بـه زۆربـه‌ی لایه‌نه‌کانی ژیاندا شۆڕبوونه‌ته‌وه، بـه‌ڵام لـه زۆربـه‌ی سـه‌رده‌مه‌کاندا و لـه سـه‌رده‌می نوێش به تایبه‌ت نوکته‌ی سیاسی گرنگی تایبه‌تی پێده‌درێت و به‌رده‌وام له زۆربـوون و دروست بوون ده‌بێت. بۆیه وه‌کو هه‌ر هونه‌ر و فۆڕمێکی دیکه‌ی ئه‌ده‌بی پێناسـه‌ی زۆر بۆ نوکته کراوه‌و له ڕه‌هه‌ندی لێکجیاوه ته‌ماشـای کـراوه.. لـه خـواره‌وه هه‌نـدێ له‌و پێناسانه ده‌خه‌ینه به‌رچاو:

ـ له ڕووی زمانییه‌وه نوکته به واتای ئه‌و مه‌سه‌له ورده دێت، که له گۆشه‌نیگایه‌کی وردو فیکرێکی قووڵ و ئامانجێکی دیاریکراوه‌وه دروست ده‌کرێ.

ـ جان فوراستی پێی وایـه: نوکتـه هۆکارێکـه بـۆ گـوتن و بیرکردنـه‌وه‌و ته‌واسـوڵ، دیارده‌یێکی سایکۆلۆجی و سۆسیۆلۆجییه.

سولی دەڵێت: هۆکارێکی خەباتی کۆمەڵایەتییە، سەبارەت بە هەژارو چەوساوەکان بە گشتی و ژن و منداڵ و زەحمەتکێشانیش بە شێوەییێکی تایبەتی، ئامرازێکیە بۆ وەدەستخستنەوەی پێگەو نرخی تایبەتی خۆیان.

کۆنترین نوکتە

ڕۆژنامەی (لیبراسۆن)ی فرەنسی ئەنجامەکانی لێکۆلینەوەییێکی زانکۆی (وولویرامبتۆن)ی بریتانیی بڵاوکردبۆوە، کە لە بارەی مێژووی سەرهەڵدانی نوکتەوە ئەنجامدراوە، بە پێی ئەو لێکۆلینەوەیە: نوکتە بۆ یەکەمجار لە لایەن فیرعەونەکانی میسر و سۆمەرییەکانی باشووری عێراق بەرهەم هێنراوە، کۆنترین نوکتە تەمەنی (٣٩٠٠) ساڵە، ئەوەش ئەو کاتە دروستبوو، کە سۆمەرییەکان بۆ گوزارشتکردن لەو ئازارانەیان کە لە دەست ژنەکانیان تووشیان دەبوو، پەنایان بردە بەر نوکتە. دکتۆر (بۆل ماکدۆنالد) مامۆستای زانکۆی ناوبراو ئەوەشی گوت: نوکتە بە پێی کات و شوێنەکان گۆڕانی بەسەردا دێت، جارێکیان شێوەی مەتەڵ و جارێکی دیکەش شێوەی گاڵتەو گەپ وەردەگرێت، هەروەها ئەوەشی زیادکرد، کە: مەبەست لە نوکتە هەر لەو ڕۆژەی دروستکراوە تا ئەمڕۆ گوزارشت کردن لە بابەتە قەدەغەکراوەکانە، بەڵام لە ڕێگەی گاڵتەوگەپەوە، کە بەمە نوکتە دەتوانێ باسی ئەو بابەتەش بکات و خۆی لە سزای یاساش بدزێتەوە.

ڕووخساری نوکتە

نوکتە بە شێوەیەکی گشتی لە چەند فۆڕمێك دەردەکەوێت، لەوانە گرنگترینیان:

١ـ لە شێوەی حەکایەتێکی کورت.. بۆ نموونە:

دوو سێ قوتابی لەگەڵ مامۆستاکەیان دەیاننووسی، کە وانەکە تەواوبوو و مامۆستا تەختە ڕەشەکەی سڕیەوە، ئەوانیش دەفتەرەکانی خۆیان سڕیەوە !!

٢ـ لە شێوەی گتوگۆییێکی کورت.. بۆ نموونە:

یەکەم: ئەرێ بە ڕای تۆ تەلەفزیۆن خەڵك ڕۆشنبیر دەکات؟!

دووەم: ئەی چۆن؟

یەکەم: بەڵگەت چییە؟

دووەم: بەڵگەم ئەوەیە، هەر کاتێك منداڵ تەلەفزیۆن بکەنەوە، من دەچمە ژوورەکەی تر بۆ خۆم دەخوێنمەوە !!!

شەشەم: مەتەڵ

کۆمەڵێك ڕستەو پەڕەگرافی پرسیار ئامێزن، بە ڕەمز باس لە شتێك دەکەن، دواتر دەپرسن: ئەو شتە چییە؟ ئەوەش لە کۆنداو ئێستاش گرنگی تایبەتی هەبووەو هەیە، جاری وا هەبووە بە تایبەت لە کۆندا کە دەزگاکانی ڕاگەیاندن نەبوونە، ئەو مەتەڵانە بوونەتە مایەی بەسەربردنی کات و، ئەوەی هەڵیهێنابن، ئەوا بە بیرتیژ و زیرەك ناسراوە.. لەو مەتەڵانە:

أـ ئەمە چییە؟ ئەملا دیوار ئەو لا دیوار، تیایدایە سەگێکی هار؟ وەڵام: (زمان)ە کە لەنێو (دەم)دایە.

ب ـ بە پڕی نیوەیەو بە نیوەیی پڕە؟ وەڵام: (مانگ)ە

حەوتەم: گۆرانی

ئەمانە (شیعر)ن، لە فۆلکلۆردا پێیان دەگوترێت (گۆرانی) چونکە لە کۆندا نووسین نەبووە شاعیرەکە وەکو گۆرانی پێشکەشی کردوون، بەڵام لە سەردەمی نوێ پێی

دەگوترێت شیعر، چونکە شاعیر شیعرەکە دەنووسێت، لە پاشـان گۆرانیبێـژێك دێـت شیعرەکە دەکاتە گۆرانی.

گۆرانییە فۆلکلۆرییەکان بواریان زۆرەو هەموو لایەنەکانی ژیـانی کـۆن بـە گـوێرەی سەردەمەکان دەگرێتەوە، دەشێت سیاسی بن، یـان ئـایینی، یـان کۆمەڵایـەتی، یـان وەسفی سروشت و، ...هتد.

ئەدەبیاتی هونەری بەرز

یەکەم: شیعر

یەك لە دوو شێوەکانی دەربڕینی ئەدەبییە، خەیاڵ و سۆز و بیر لە داڕشتنیدا ڕۆڵی سەرەکی دەبینن، مێژووی سەرهەڵدانی بۆ ڕۆژگاری بەر لە نووسین دەگەڕێتەوە، ئەو ڕۆژەوەی ئادەمیزاد بیری لەوە کردەوە، گوتەو دەربڕینەکانی ڕێك و کێشراو بن، قالبدار و قیاسی بن، ئیتر لەو ڕۆژەوە شیعر پەیدا بوو، تا ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێ، بەشێکی گەورەی ئەدەبیاتی هەموو میللەتانی دونیا هەر بە شیعر دەنووسرێتەوە.. شیعر فۆڕم و جۆری زۆری هەیە، لە خوارەوە تیشك دەخەینە سەر هەندێکیان، لەوانەی کە لە ئەدەبیاتی کوردیدا هەن.

جۆرەکانی شیعری کوردی

لە ڕووی ڕووخسارەوە شیعری نووسراوی کوردی، ئەم جۆرانەی هەیە:

یەکەم: بەیتی یەتیم

بەیتی یەتیم، یان تاکە دێڕ، یان دێڕی موفرەد، ئەو تەنیا دێڕەیە، کە شاعیر بە تەنیا دایناوە، چ بەیتێکی دیکەی لەگەڵ نییە، لە ئەدەبیاتی کلاسیزمی کوردیدا لەم جۆرە بەیتانە زۆرن، بۆ نموونە:

ـ مەنزڵی مەئمەن نەماوە ئێستەکە ئەییامەکە
ڕاحەتی مومکین نییە، نەچیە مەدینە، یان مەکە... (حاجی قادری کۆیی)

ـ گەر ڕەفیقت یاری صادق بێ چ باکی ڕێگەتە
گەر کەسی بەدخوت لەگەڵدا بێ، جەهەننەم جێگەتە... (جەنەڕاڵ ئەمین فەیزی بەگ).

دووەم: دوو بەیت

بریتییە لەو شیعرەی، کە تەنیا لە دوو بەیت داڕێژراوە، واتای تەواویش بە دەستەوە دەدات، دێڕی یەکەم هەردوو نیوە دێڕەکانی بە پیتێك قافیەدار کراون و دێڕی دووەمیش نیوەدێڕی یەکەمی جیایە، بەڵام نیوەدێڕی دووەمی هەمان قافیەی نیوە دێڕەکانی پێشووی هەیە، بابا تاهیری هەمەدانی شیعرەکانی وەها نووسیون:

مەگەر شێر و پلنگی ئەی دل ئەی دل

بە مو دائیم بە جەنگی ئەی دل ئەی دل

ئەگەر دەستم ڕەسەد خوینت بڕیجم

بوینم تا چ ڕەنگی ئەی دل ئەی دل

شیاوی باسە هەندێ جار بە هەڵە بەم دوو بەیتیانەی بابا تاهیر دەگوترێت چوارینەکانی بابا تاهیر، چونکە چوارین قافیەی لە قافیەی دوو بەیت جیایە.

سێیەم: پارچە

ئەو شیعرە لەسەر قافیەی غەزەل و قەسیدە دەنووسرێت، بەڵام ژمارەی دێڕەکانی لەوان کەمترە، لە نێوان سێ تا شەش دێڕ دایە، لە ڕووی واتاشەوە واتای تەواو بە دەست دەدات.. نموونەی وەها لە دیوانەکانی شیعری کلاسیزم بەرچاو دەکەون.

چوارەم: غەزەل

شیعرێکە لەسەر کێشی عەروزی دەنووسرێ و پارێزگاری لە یەك سەروا ئەکات، ژمارەی بەیتەکانی لە نێوان حەوت تا پانزە بەیتە، دەشێ یەك دوو بەیتیش لەوە زیاتر، یان کەمتر بێت. ناوەڕۆکەکەی لە بنجدا تایبەتە بە خۆشەویستی خوداو

ستایشی ئایینی، بەڵام دواتر وەصفی ژن و دەربڕینی سۆزو خۆشەویستی بۆ ژن و زۆربەی بابەتەکانی پیاهەڵدان و شانازی و داشۆرین و سۆزی نیشتمانی و نەتەوەیی و هی دیکەشی پێ نووسراوە.. لەسەر ئەو بنەمایە، وایلێهاتووە غەزەل زیاتر لە جۆرێکی ببێ، لەوانە: غەزەلی ئایینی و غەزەلی عەفیف و غەزەلی ماجین و غەزەلی موزەککەرو ...هتد. بەڵام لێرەدا دەبێ ئاگاداری دوو شت ببین.

یەك: وشەی غەزەل ڕاستە بە واتای خۆشەویستی و دڵداری دێت، بەڵام ئەم ناوە درەنگ بۆ ئەو فۆرمە شیعرییە دانراوە، واتە مێژووی ناوەکە زۆر تازەترە لە مێژووی بەرهەمهێنانی شیعرەکە لە لای ئادەمیزاد.

دوو: کە غەزەل بۆ ناوی ئەمجۆرە شیعرە دادەنێین، ئەمە تەنیا بۆ پۆلێنکردنە، وەکو زاراوە بەکاری دێنین و چ پەیوەندییەکی بە واتا وشەییەکەی ناهێڵین، کە وەکو گوتمان خۆشەویستی و دڵدارییە، بەڵام ئاساییە چەند جۆرێکی غەزەل بۆ ژن و بۆ مەبەستی خۆشەویستی ژن و دڵداری بنووسرێت.

کەواتە غەزەل وەکو بابەت: جۆرێکە لە جۆرەکانی شیعری گۆرانی (غنائی)، وێنەی لایەنی سۆزی مرۆیی بەرجەستە دەکات، بە خۆشەویستیدا هەڵدەدات، جا ئەو خۆشەویستییە خودایی بێ، یان مرۆیی. بەڵام غەزەل وەکو ناوی هونەرێك لە هونەرەکانی نووسین: بریتییە لە قالبێکی دیاریکراوی شیعر، لە کوردیدا بە کێش و سەروای یەکگرتوو دەنووسرێت.

ئەم هونەرە وەکو فۆڕمێکی تری نووسین، لە لای عەرەبەکان لە سەردەمی جاهیلیدا سەریهەڵداوە، عەنتەرەی کوڕی شەداد و عوڕوەی کوڕی حەزام لە دیارترین شاعیرانی غەزەلیاتی عەرەبی جاهیلی بوون.. لە لای فارسەکانیش لە سەدەی شەشی هیجری لەسەر دەستی (ئەبولمەجد مەجدود ئیبنو ئادەم)ی ناسراو بە (سەنائی) سەریهەڵدا، کە ئەو قۆناغە لە ئەدەبی فارسی بە قۆناغی شیعری

پیاهەڵدان دەناسرێت، لە ئەدەبی کوردیشدا لە سەدەی دەی هیجری لەسەر دەستی مەلای جزیری دێتە داهێنان.. وەکو گوتمان غەزەل زیاتر لە جۆرێکی هەیە، هەندێ لەمانە:

أ ـ غەزەلی ئایینی

ئەو غەزەلەیە کە بۆ ستایشی خواو پیشاندانی دەسەلاَت و گەورەیی و سیفاتە جوانەکانی خودا و کەس و شتە خۆشەویستەکانی خوداو ئایینەکەی دەنووسرێ، بە گوێرەی قسەی لێکۆلەران لە بواری ئەدەبدا لەوەتەی ئادەمیزاد هەیە، حەفتا لە سەدی بەرهەمە فیکری و ئەدەبییەکانی بۆ ئەم بوارەی خوداناسییە، ئەوەی تری سەدا بیستی بۆ خۆشەویستی ژن و ئینجا ئەوەکەی تریش بۆ پرسە هەنووکەییەکانی هەر کۆمەڵ و نەتەوەو کێشە مرۆییەکانی دیکە دەنووسرێت، ئەمە چونکە ئادەمیزاد کە بە ئەقڵ بیردەکاتەوە، هەمیشە خوداو بەندایەتیکردنی باش و بەهەشت و پاداشتەگەورەکانی خودای بیردێتەوە، کە بە سۆزیش ڕۆدەچێ، بیر لە هاوسەری ژیانی دەکاتەوە، ئیتر بەم شێوەیە زۆربەی ئەدەب بۆ یەکەم و لەو کەمتر بۆ دووەم و لەویش زۆر کەمتر بۆ شتە هەنووکەییەکان دەنووسرێت.

لە ئەدەبی کوردیدا وەکو ئەدەبی زۆربەی میللەتانی تر غەزەلی ئایینی زۆر جوان هەیەو گوزارشت لە بڕوای ڕاستەقینەو دڵسۆزی خاوەنەکانیان دەکەن بۆ خودای خۆیان و بۆ ئایین و پێغەمبەرەکەیان.. حاجی قادری کۆیی دەڵێت:

مەعلومە بۆچی حاجی مەدحت دەکا بە کوردی

تا کەس نەڵێ بە کوردی نەکراوە مەتحی باری

ب ـ غەزەلی دڵداری

جۆرێکی غەزەلە، بۆ ئافرەت و خۆشەویستی ئافرەت دەنووسرێت، شێوازی دەربڕینی لە وەسفدا جۆراو جۆرە، هەر یەکەو بە شێوەییێك باس لە دولبەرەکەی دەکات.. نالی دەڵێت:

پێم دەڵێن مەحبوبە خێل و خیچە مەیلی شەڕ دەکا
خێل و خیچە یان تەرازووی نازی نەختیٚ سەر ئەکا

پێنجەم: قەسیدە

شیعرێکی درێژە لەسەر کێشی عەروزی دەنووسرێت، ژمارەی بەیتەکانی لە پانزەو بەرەو سەروو دایە، بابەتەکانی زۆرجار لە بابەتی غەزەل جیایە، بۆ ئایین و بۆ مەسەلە گرنگەکان دەنووسرێت.. لە گرنگترینی قەسیدەکانی شیعری کلاسیزمی کوردی، قەسیدەی (ئەلا ئەی نەفسی بوم ئاسا)ی (نالی) شاعیر و قەسیدەی (گوتم بە بەختی خەوالوو)ی (حاجی قادری کۆیی) و زۆرێکی دیکەی شیعری کلاسیزمە.

شەشەم: مەسنەوی

هۆنراوەییێکی درێژە، پارێزگاری لە یەك سەروایی (یەك قافیە)یی ناکات و هەر بەیتێکی قافیەییێکی سەربەخۆی هەیە، واتە: هەردوو نیوە دێڕەکانی هەر دێڕێکی یەك قافیەیان هەیە.

ئەم فۆڕمە لەبەر ئەوەی ئازادی زۆر دەدات بە شاعیر بۆ ئەوەی بە ئاسانی بەرهەمەکەی چەندی بیەوێت درێژبکاتەوە، لە بنجدا داستانی پیٚ نووسراوەتەوە، وەکو داستانەکانی (مەم و زین) و (دمدمنامە) و (یوسف و زولێخا) و ئەمانە، بەڵام دواتر حاجی قادری کۆیی، بۆ زۆرێکی غەزەل و قەسیدەکانی خۆی هاتە سەر ئەم سیستمی قافیەی گۆڕاوە.. لە داستانی (دمدمنامە)دا هاتووە:

ـ محەمەد وتەی بێ درۆ و هەقە

درۆزن گەلی کافری سەر ڕەقە

خوداوەند دەیدایە پایەو مەقام

دەگەل وی دووا شەو بە شیرین کەلام

ئەوی کردە سەرداری پێغەمبەران

لە بۆ وی نەرم بوو سەری سەروەران

لە تۆ بی هەموو دەم سەلات و سەلام

لە لایەن خودا ئەی نەبی وەسسەلام... داستانی (دمدمنامە)

دەبینین هەر دێڕێکی ئەم پارچە داستانەی سەروو، قافیەیێکی تایبەتی هەیەو دێڕەکەی دواتر قافیەی گۆڕیوە.

حەوتەم: چوارین

ئەو هۆنراوەیە، کە لە چوار لەتە دێڕی شیعر پێك دێت، لەتی یەکەم و دووەم و سێیەمی بە زۆری یەك قافیەیان هەیەو لەتی چوارەمیش قافیەی لەوانەی پێشوو جودا دەبێتەوە، بۆ نموونە:

ـ ڕۆڵەکەم ژیر و وشیار بە

خوێندەوار و هونەرکار بە

هەردەم بۆ چاکە تەیار بە

هەر ئەوەت باشەو بەسوود... مەلا عەبدی

هەشتەم: چوارخشتەکی

ئەو هۆنراوە درێژەیە، کە لە ژمارەیەك چوارینی بە دوای یەکدا هاتوو پێك دێت، هەر چوارینەی لە ڕووی واتاوە تەواوکەری واتای دێڕەکەی پێشە خۆیەتی.. بۆ نموونە:

ـ ئەی عێراقی بێکەس و دڵ پڕ لە ئێش و دەردو غەم
وەی ئەسیری حەربی نارێکی لە مەیدانی بە تەم
حەیفە پاشی تۆ بمێنن کوردەکانی بێ حەشەم
چوو لە دەستیان مەعدەنی عیززو شەرەف بەینەلکەرەم
تا لە چوارینی حەفتەم و کۆتاییدا دەڵێت:
ـ چاکە فکرێکەن لە ئیستیقبالی خۆ زوو چارەکەن
تەرکی وەحشەت کەن سیلاحی یەکدی کوشتن پارە کەن
ڕوو لە پەیداکردنی ئالاتی وەك تەییارە کەن
تاوەکو دەشتی نەبێ مەشغوڵی قال و قیلی خەم... (دەشتی).

نۆیەم: پێنجین

فۆرمێکی شیعری کلاسیزمی باوە، تەنیا لە نێو ئەدەبی نەتەوە موسڵمانەکاندا نەماوەتەوە، بەڵکو چووەتە ناو ئەدەبی نەتەوە ناموسڵمانەکانیش لەو دیو قەفقاس، بریتییە لە پارچە شیعرێك لەسەر کێشی عەرووزی دەبێت و بەسەر چەند بەندێك یان برگەییێك (کۆپلەیەك) دابەشکراوە، هەر بەندی بریتییە لە پێنج نیوە دێڕ شیعر، هەموو نیوە دێڕەکان لە بەندی یەکەمدا لەسەر یەك قافییە دەبن، کە ئەمە قافیەی نیوە دێڕی یەکەمی دێڕە شیعرەکەیە، نیوەدێڕی پێنجەمیش لە هەموو بەندەکاندا لەسەر قافیەی بەندی یەکەم دەبێ، بەم جۆرە: أ أ أ أ.. ب ب ب أ.. ت ت ت ت أ..هتد.

پێنجین) وەکو فۆرمێکی نوێ لای شاعیرانی موکریان هاتە نێو شیعری کوردی و لە شیعرەکانی (ئەدەب ـ میصباح الدیوان ـ) و (ئەدیب) و..هتد سەریهەڵدا.

یەك لە (پێنجین)ە هەر گرنگەکانی (ئەدەب) (دووی شەو شەوی شەنبە)یە، لەو شیعرەدا دەڵێت:

دوی شەو شەوی شەنبە کە لە شەمع و مەوا ئەختەر
ئاراستە بوو سەتحی سەرا پەردەی ئەخزەڕ
من بەندە لە کاشانەیی تاریك و موحەققەر
دوو دیدەیی عیبرەت بە براو سەقفی موجەددەر
گەه غەرقی خەیالأت و گەهی والەو موزتەڕ

دەیەم: پێنجخشتەکی

بریتییە لەو شیعرەی لە چەند کۆپلەیەکی پێنج نیوەدێڕی پێکدێت، بناغەی هەریەکە لەو (پێنجخشتەکی)یانە دێڕە شیعرێکی شاعیرێکی ترە، دەشێت کوردی بێت، هەروەها دەشێت عەرەبی یان فارسی و تورکیش بێت، چونکە شاعیرانی کلاسیزم زۆرجار هاتوونە هۆنراوەیەکی شاعیرێکیان وەرگرتووە، کە زۆر پێی کارتێکراو بوونەو هەر دێڕێکی هۆنراوەکەیان کردۆتە بناغە بۆ (پێنجخشتەکی)یەکیان، وەکو (مەلای جزیری) لە شیعری (من دبەر ـ قالوا بلی ـ) هۆنراوەیەکی (جەلالەدین) ناوێکی هێناوە، لەسەر بنەمای ئەو پێنجخشتەکیەکی دروستکردووە، بۆ ئەم بارەش لە ئەدەبی کوردیدا زاراوەو ڕستەیەکی تایبەت بەکار دەهێنرێت، بۆ نموونە دەگوترێت: پێنجخشتەکی (جزیری) لەسەر شیعری (جەلالەدین).. ئەمە ئەوە دەگەینێت، کە وەکو گوتمان: (مەلای جزیری) شیعرێکی (جەلالەدین)ی دەستنیشانکردووەو هاتووە لەسەر بنەمای ئەو (پێنجخشتەکی)یەکی نووسیوە، واتە (جزیری) شیعرەکەی (جەلالەدین)ی

(تەخمیس) کردووە، بەم جۆرە.. پێنجخشتەکی: ئەو شیعرەیە کە دوو شاعیر لە دانانی بەشدارن:

لە یەك لە (پێنجخشتەکی)یەکانیدا (مەلای جزیری) دەڵێت:

نا ئێتن گوتن ب قال، شەرح و بەیانا حوسنێ تو

دێ ب حال و سر بناسین دل فەسانا حوسنێ تو

خوەش مەلا ئامانجێ تیران کر کەمانا حوسنێ تو

قسەیی عیشق جلال و داستان حوسن تو

تلك أنباء يقول الناس منا بعد حين.

لەم پێنجخشتەکییەدا سێ نیوە دێڕەکەی یەکەم هی (جزیری) و دوو نیوە دێڕەکەی چوارەم و پێنجەم هی (جەلالەدین)ن، بەمەش (پێنجخشتەکی)یەکە هۆنراوەتەوە.

کەواتە: (پێنجخشتەکی) ئەو شیعرە تێکەڵەیە، کە هەر کۆپلەیەکی سێ نیوە دێڕی یەکەمی هی شاعیرە تازەکەو دوو نیوە دێڕی کۆتاییشی هی شاعیرێکە، کە شاعیرە تازەکە وەریگرتووە، بەڵام (پێنجین) ئەو شیعرەیە، کە لە چەند کۆپلەیەکی پێنج نیوە دێڕی پێکدێت، بەڵام هەر پێنج نیوەدێڕەکان هی خودی شاعیرەکە خۆینەو هیچی لە کەس وەرنەگرتووە.

یازده: شیعری خۆماڵی

بریتییە لەوجۆرە شیعرییە ستوونییەی، لەسەر کێشی پەنجە دەنووسرێت و پارێزگاری لە سەروا دەکات، کێشەکەی بە زۆری (١٠) برگەیی و (٨) برگەیی و (٧) برگەیی و (٥) برگەیی و هی دیکەیە، (سەروا)کەشی بە زۆری سەروای گۆڕدراوە (سەروای مەسنەوی).

دیاره ئەمەش نوێیەکی کۆنە، (نوێ)یە لەبەرئەوەی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، گوزارشت لە واقیع و پێویستی و هەر شتێکی دیکەی نوێ دەکات، (کۆن)یشە لەبەر ئەوەی ئەو فۆڕمە چ (کێش) و چ (سەروا)کەشی هی فۆلکلۆرە، کلتورێکی گەورەی شیعری فۆلکلۆر و میللی هەر لە زووەوە پێ نووسراوەتەوە، بەڵام دوای ئەوەی بۆ سێ چوار سەدە شوعەرای کورد چوونە نێو سیستمی عەروزی و فۆڕمە کلاسیکەکانی (غەزەل) و (قەسیدە)و (داستان)یان لەسەر کێشی بەحرە عەروزیەکان نووسیەوە، ئیتر وازیان لەو کێشی پەنجەیە هێنا، بەڵام دوای نوێبوونەوەی ئەدەبی کوردی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم، شاعیرانی نوێی کورد دیسان گەڕانەوە سەر ئەو کێشە کۆنەی فۆلکلۆر و بەشێکی گرنگی شیعرە نوێکانیان پێ نووسیەوە.

کێشی پەنجە یان کێشی (سیلاب)، لە ڕاستیدا کێشی فۆلکلۆرە، واتا کێشی شیعری کۆنی تەواوی میللەتە کۆن و خاوەن فۆلکلۆرەکانە، بە تەنیا مولْکی چ تاکە نەتەوەیەك نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەموو نەتەویەکیش سوودی لێ وەرگرتووە، کوردیش یەکێکە لەو میللەتانەی بەشێکی گەورەی شیعری خۆی چ لە فۆلکلۆر و چ لە میللی و چ لە قۆناغی نوێشدا پێ نووسیوەتەوە. ئەمەی خوارەوە چەند نموونەیەکە لە شیعری خۆماڵی:

١ـ کێشی (١٠) برگەیی:

ـ ئەڵڵاهو ئەکبەر مەلا بانگدانە   تاریك و لێڵی بەری بەیانە

مانگی بەجێماو لە سەفەری شەو   زەردە لە ترسی قاسپە قاسپی کەو

ئەستێرەی مەغریب وەك قەترەی ئەمەل   کز کز ئەتکێتە ناو بەفری سەر

کەل... گۆران.

٢ـ کێشی (٨) برگەیی:

ـ لە ژێر زەردەی خۆرەتاودا   بەناو چیمەنی گوێ ئاودا

چەن بە ئاهەنگ چەن سیحراوی ئەگەڕێ قاز، یان مراوی
یا کەو لەسەر بەفری نزار بۆ لوتکەی هەزار بە هەزار... گۆران.

٣ـ کێشی (٧) برگەیی:

ـ کەوی جوانی کوردستان نازدارەکەی هەموومان
خرپنی خال و مل ڕەش دەنووکی سوورو چاوگەش
ئالودەی چیای کوردستان بێشەڵان و کوێستان... نوری وەشتی.

٤ـ کێشی (٦) برگەیی:

ـ ژان چییەو زیان چی بەزەیی و ویجدان چی
ئەوەندە ئەزانم دوژمنی ئینسانم
درەنگ زوو ڕۆژێك دێ کام ئینسان لە کام جێ
قۆندەرەی بمگاتێ حەقی خۆم ئەداتێ... گۆران.

٥ـ کێشی (٥) برگەیی:

ـ ئەم نیشتوومانە هی هەموومانە
ماڵێ پیرۆزی یەك بە یەکمانە
دەبێتن ئێمەش زۆرمان خۆش بووێ
خزمەتی بکەین بە ڕۆژ و شەوێ... ئیدریس عەبدوڵلا.

دووەم: پەخشان

پەخشان یەکێکە لە دوو شێوەکانی نووسین، ئاسان نییە بە شێوەیەکی بێگومان ئەوەمان بۆ ڕوونبێتەوە، کە ئایا سەرەتا پەنا بۆ ئەم براوە یان بۆ شیعر، بۆیە نووسەرانیش لەم ڕووەوە ڕای جیاوازیان هەیە، لەوانە:

ـ دەستەیەك پێیان وایە شیعر پێش پەخشان پەنای بۆ براوە.. ئەمانەی ئەو ڕایە دەردەبڕن، پاساویان ئەوەیە، کە (ئەدەبی هۆنراوە لە ویژدانەوە سەرهەڵئەدات، هی پەخشان لە ئەقڵەوە پەیدا ئەبێ، ویژدانیش لە پێش ژیرییەوە پەیدا بووەو ئەبێ، چونکە ئادەمیزاد لە پێشا هەست بە ویژدان ئەکا، پاشان بیرو هۆشی بۆ دروست ئەبێ و، لەسەر ئەم بناغەیە هۆشی ئەخاتە کار، لەسەر ئەمە ئەبێ لە پێشدا هۆنراو بوویێت، پاشان پەخشان هاتبێتە ئاراوە).

ـ هەرچی دەستەی دووەمە، ئەمانە پێیان وایە پەخشان بەر لە شیعر پەنای بۆ براوە، هەروەکو خاوەنی (**نظرية الأنواع الأدبية**) دەڵێت: (بە پێچەوانەی ئەوەی خەڵکی وا گومان ئەبەن، کە شیعر بەر لە پەخشان گەشەی کردبێت، ڕای دروستتر ئەوەیە، کە پەخشان بە قەد کۆنی جیهان کۆنە.

بەشەکانی پەخشان

پەخشان دوو بەشی سەرەکیی هەیە، ئەوانیش:

١ـ پەخشانی زانستی:

پەخشانی زانستی ئەو پەخشانەیە، کە زانستە جۆراوجۆرەکانی وەکو: کیمیا، فیزیا، ماتماتیك، زمان، پرنسیپەکانی ئایین، یاسا، مێژوو، جوگرافیا، دەروونناسی، کۆمەڵناسی، ڕۆژنامەگەری، ئەندازە، کشتوکاڵ و...هتدی پێدەنووسرێت.

گرنگترین تایبەتمەندییەکانی ئەم جۆرە پەخشانە:

١ـ ڕەگەزەکانی سۆز و خەیاڵ لە دارشتنیدا ڕۆڵ نابینن.

٢ـ بـه زمانێـك دەنووسـرێت دووره لـەوەی خوێندنـەوەی جیـا هـەڵبگرێت و، بـه شێوەیەکی گشتی سەرکەوتنی نووسەرەکەی لەوەدایـە، کـە باسـەکەی یـەکجۆر واتـا هەڵبگرێت.

٣ـ کـورتی و درێـژی ئـەمجۆره پەخشـانه بەسـتراوەتەوه بـە کـورتی و درێـژی بابەتەکانی، نووسەر تیایدا ئـەو ئازادییـەی نییـه خـەیاڵبازی بکـات و، شـتی لابـەلای تێکـەڵ بکـات، یـان شـتانێکی لـێ کـەم بکاتـەوه، کـە وا بزانێـت بابەتەکـەی بـەوە کاریگەری زیاتری دەبێت، وەك چـۆن پەخشاننوسـی ئـەدەبی بـە گـوێرەی خـەیاڵ و تواناو سەلیقەی خۆی سڵ لەوه ناکاتەوە، یان بە واتایـەکی تـر دەتـوانین بڵـێین: لـە پەخشانی زانستیدا بابەتەکە خۆی خۆی فەرز دەکات و، ڕۆڵی نووسەرەکەی زۆر تێدا دەرناکەوێت، بەڵام لە پەخشـانی ئەدەبیـدا داهێنـراوی بـیری نووسـەرەکە سـنور بـۆ درێژی و کورتی و شـێوه دارشـتنه پـڕ سـۆزو خـەیاڵ و کاریگەریەکـەی دەستنیشـان دەکات.

٤ـ زمانی پەخشانی زانستی مەرج نییە، سەرجەم وشـەکانی نەتـەوەیی پـەتی بـن، چونکه جۆری بابـەت، یـان زانسـتەکە نووسـەرەکەی ناچـار دەکـات، وشـەی دیکـەی بێگانه بخاتە نێـو بابەتەکـەی، ئـەوەش چـونکه زۆربـەی زانسـتەکان لـە دۆزینـەوەی میللەتانی ترن، بۆیە زاراوەی پێویست بۆ ئەو زانستەیان بە زمانی خۆیان داناوە، جا کاتێك نووسەری زمانێکی تر دەیەوێت، ئەو زانستە نوێیە بخاتە خزمەت میللەتەکـەی خۆی، ناچارە بە هەمان ئەو زاراوانەی زمانی زانسـتەکە، زانسـتەکە بگوازتـەوه سـەر زمانی میللەتەکەی خۆی، نموونەی ئەوەش زاراوەکانی پزیشکییە، کە وەکو دەبینین زۆربەی زاراوەو ناوی نەخۆشـی و نـاوی دەرمانـەکانی ئینگلیزییـە، وەکـو وشـەکانی: (پاڕاسیتۆل ـ نۆڤاڵجین ـ فلۆ ئاوت ـ ئەمپیسیلین) و، دەیان و سەدان وشەی تـر، کـە ڕۆژانـە قوتابیـانی خوێنـدنی پزیشـکی و نەخۆشـەکان دەیبیسـن.. هـەروەها زاراوه

ئایینیەکانە، وەکو زاراوەکانی : (زەکات - حەج - دەعوە - جیهاد - عەبد - ڕەحم - صەبر - شیقاق - جەهەننەم - جەننەت) و...هتد.

لەبەر هەموو ئەوەش پەخشانی زانستی بە ئەدەب دانانرێت، بۆیە ئێمەش لەم کورتە باسەماندا بە تەنیا تیشک دەخەینە سەر پەخشانی ئەدەبی.

٢- پەخشانی ئەدەبی:

ئەو پەخشانەیە کە بە شێوەیەکی ئەدەبی بەرز و، بە داهێنانی گەروە دەنووسرێت، فۆڕمی جۆراو جۆری هەیە.

گرنگترین تایبەتمەندییەکانی پەخشانی ئەدەبی:

١- وشەکانی ناسك و سەرنجڕاکێشن.

٢- نووسەر دەوری سەرەکی دەبینێت لە بەهێزو کاریگەر دارشتنی بابەتەکەی.

٣- زمانی نووسینی زمانێکی نەتەوەیی پەتییەو، پاکە لە وشەی بێگانە.

٤- ڕەگەزەکانی خەیاڵ و سۆز دەوری سەرەکی دەبینن، لە دارشتنیدا.

٥- ڕەمز تێیدا بە گوێرەی پێویست و توانای نووسەرەکە بەکاردەهێنرێت.

- جۆرەکانی پەخشانی ئەدەبی:

پەخشانی ئەدەبی گەلێ فۆڕمی جۆراوجۆری هەیە، لەوانە هەیانە زۆر کۆنن و، هەشیانە نوێ و نوێترن، لە خوارەوە تیشك دەخەینە سەر گرنگترینیان، کە بریتینە لە:

١ـ وتار:

وتـار: پارچـەیەك پەخشـانی ئەدەبییـە، بابـەتێكی تایبـەتی نووسـەرەكەی چارەسەر دەكات، لەوەی كە ئەنجامی داوە، یان هاتۆتە بیری، یان وای بۆچووە، یان دایهێناوە.

ناونیشـانی وتـار دەبێـت سـەرنجڕاكێش بێـت، ڕەگەزەكانیشـی بریتینـە لـە: پێشەكییەك وەك ڕێگەخۆشكردن بۆ چوونە ناو باسەكە، ئینجا وردە وردە بیرەكە دەخرێـتە ڕوو، تـا لـە كۆتاییـدا ئـەوەی نووسـەر مەبەسـتیەتی بـە شـێوەیەكی ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ دەیگەیەنێتە بیری خوێنەر.

یەكەم داهێنەری ئەم فۆڕمە (مۆنتیبی)ی ئـەدیبی فڕەنسـییە، لـە كۆتاییـەكانی سەدەی شازدە، كە ئەو وەكو تەنیا هەوڵێك ئەمەی كرد، بەڵام بە زوویی لە لایەن نووسەران قۆزترایەوە، بـە فراوانـی بابەتـەكانیان پـێ نووسـی، ئـەوەی زیـاتریش یارمەتی فراوانبوونی دا، ڕۆژنامە بوو، كە لە ئەدەبی كوردیشـمان، یەكـەم وتـاری هونەری لە یەكەم ژمارەی ڕۆژنامەی (كوردستان)ی (میقـداد مەدحـەت بـەدرخان) لە ساڵی ١٨٩٨ نووسرا.

٢ـ چیرۆك:

لـە ڕووی ناواخنــەوە دوو جـۆر چـیرۆك هەیـە، ئـەوانیش (چـیرۆكی واقیعـی و، چـیرۆكی خەیاڵی)نـە، لـە (چـیرۆكی واقیعـی) دا: (هــەموو ڕووداوێكـی ژیـانی كۆمەڵایەتی دەشێت ببێتە بابەتێكی ئەمجۆرە چیرۆكە).

بەڵام هەرچی (چیرۆكی خەیاڵی)یـە، ئـەوا: ڕووداوەكـانی ئـەمجۆرە چـیرۆكە لـە سەربردەكانی سەرووی توانای مرۆڤ (خوارق)ەكـان وەردەگیرێـت، لەوانـەی كـەوا خەڵكان حـەز دەكـەن، بـۆ پاڵەوانـەكانیان لـە خـەیاڵی خۆیانـدا دروسـتی بكـەن.

لێرەدا هیچ ڕاستییەك نییە لە نێوان واقیعی پاڵەوان و، ئەو وێنەیەی چیرۆکەکە بۆی دەکێشێت).

ـ جۆرەکانی چیرۆك لە ڕووی فۆڕمەوە

لە ڕووی فۆڕمەوەش چیرۆك چەند جۆرێکە، لەوانە:

أ ـ چیرۆکی درێژ (نۆڤلێت)

ئەمە فۆڕمێکی هونەری چیرۆکە، لە ڕۆمان کورتترەو لە کورتە چیرۆك درێژترە، دەشێت لاپەڕەکانی لە نێوان پازدە یان بیست سی لاپەڕەیەك دابن، کەسایەتی و ڕووداوەکانی لە هی کورتە چیرۆك زۆرتر و، لە هی ڕۆمانیش کەمترە، بۆیە بە لای هەندێ کەسەوە ئەمە بە (کورتە ڕۆمان)یش ناوزەد دەکرێت، بەڵام هەندێك پێیان وایە لەبەر کەمی ڕووداو و پاڵەوانەکانی، چیرۆك چەندەی درێژیش بێت، نە بە ڕۆمان و نە بە کورتە ڕۆمانیش دانانرێت.

ب ـ کورتە چیرۆك

فۆڕمێکی هونەری هاوچەرخە، لەگەڵ سەدەی ڕۆژنامەگەری و خێرایی و مەیلکردن بەلای وردبوونەوە لە شتەکان دەگونجێت، یەك ڕووداو لەخۆ دەگرێت، کەسێتیەکانی لە سێ یان چوار تێناپەڕن و، هەندێجاریش تەنیا یەك کەسە.

لە ڕاستیشدا هۆی سەرهەڵدانی بۆ تێڕوانینی نوێ دەگەڕێتەوە بۆ کات، کە بە لای خەڵکانی نوێوە کات زۆر گرنگەو، مرۆڤی شار لە سای تەکنەلۆژیاو کاری دینامیکیانەی بەردەوام، ئەو کاتەی نییە وەکو جاران چەند شەوو ڕۆژێك تەرخان بکات، بۆ خوێندنەوەی ڕۆمانێك یان داستانێکی درێژ، بەڵکو ئێستاکە کاتی مرۆڤەکان لەوانەیە تەنیا ئەوەندە بێت، کە لە ماڵ تا دەگەنە شوێنی کارکردنیان و، بیانەوێت لە نێو پاس یان میترۆ سوود لە خوێندنەوەی بەرهەمێك وەربگرن،

که ئەو ماوەیەش زۆر کورتە، بۆیە لێرەدا کورتە چیرۆك خۆی فـەرز کـرد، کـە بـە فراوانی بێتە مەیدان.

د ـ کورتیلە چیرۆك

فۆرمێکی دیکەی هونەری چیرۆکە، لە ڕووی دارشتن کورتترە لە کورتە چیرۆك.

٣ـ ڕۆمان

ئەمە کۆنترینیانە، ڕۆژگاری سەرهەڵدانی بۆ سەردەمی سەرهەڵدانی ڕۆمانسـیەت دەگەڕێتـەوە، دوای شۆڕشـی فرەنسـی و کودەتـاکردن بەسـەر ڕژێمـی پاشـایی ئەورووپی، ئیتر بووە ژانرێکـی هونـەری نـوێی چـیرۆکی درێـژو، بـووە جێگـرەوەی داستان.

ڕۆمان بە شێوەیەکی گشتی: هونەری گێڕانەوەی زیرەکانەیـە، نـە وەکـو شـیعر چڕەو، نـە یەکیـەتی بابـەت و جەختکردنـەوە لەسەریشـی وەکـو هـی شـانۆگەری وایە.. سەبارەت بە ڕووداویش، ڕۆمان ڕووداوی زۆرو جۆراوجۆر لە خۆی دەگرێت، کە لە نێوانیان پەیوەندیـەکی ڕوون، یـان نادیـار هەیـە، کەسـێتیەکی سـەرەکی و چەندین کەسێتی لاوەکیی هەیە، یانیش دەشێت چەندین پاڵەوانی هەبێت، بـەڵکو دەشێت وێنەی شەقامێکمان بە هەموو کەسایەتی و ڕووداوو سـەرەنجامەکانی بـۆ بکێشێت، بەڵام هەرچـەندەی ڕووداوو کەسـێتیەکانیش زۆر بـن، دەبێـت هـەر ئـەو توانایەی بمێنێت، کە بتوانێت مانایەکی گشتی بدات بە دەستەوە، کە خوێنەر بـە لێوردبوونەوەی، بتوانێت دەرك بەو واتا گشتیەی بکات.

٤ـ کورتیلە پەخشان

پارچە سۆزێکی تایبەتە زیاتر لە بۆنەکان دەنووسرێت، جارانی تـریش دەشـێت بە هەر هۆیەك بۆ کەسی خۆشەویست بنووسرێت، جا کەسـەکە کەسـێکی تایبـەت

بێت وەك دولبەر، یان دایك، یان دۆستێکی ئازیز، یانیش کەسایەتیەکی مەعنەوی بێت وەکو حزب یان ولات یان دەولەت یان هەرشتێکی تری هاوشێوە، لێرەدا بابەتەکە هەمووی سۆز ئامێزەو خەیالیش دەوری بالا لە دارشتنی دەبینێت.

لە ڕووی دارشتنەوە کورتەو، لە ڕووی وشەکانیش ناسك و، لە ڕووی کاریگەریشی سەرنجڕاکێشە.

٥ـ نامە

بریتییە لە نامەی کەسی کە یەکێك بۆ ئەوی تری دەنووسێت، لە کۆنەوە لای پاشاو میرو میرزاکان پەنای بۆ براوە، لە دارشتنی هونەرکاری زۆر دەکرێت، وشەی ئەدەبی جوان و کاریگەرو سەرنجڕاکێش بەکاردەهێنرێت، لەگەل فراوانبوونی خوێندن و زۆربوونی خوێندەوارانیش دیارە فراوانتر لە جاران پەنای بۆ دەبرێت، بۆیە لە هەموو ولات و شارو شارۆچکەکان فەرمانگەی پۆست دانراوە، کە بە داخەوە لە ولاتی ئێمەدا تا ئێستا خزمەتگوزاری ئەو بوارە وەکو پێویست نییە.

٦ـ ژیاننامە

ژیاننامە وەرگێڕانی ژیانی مرۆڤێکە لە میانەی خستنەڕووی وێنەیەکی ڕاستگۆو پڕشنگداری ژیانی خۆی. بەلام دەشێت چۆنیەتی خستنەڕووی ژیانەکە لە لایەن خاوەنەکەی لای هەموو نووسەرێك وەکو یەك نەبێتن بۆ نموونە هەیە بە شێوازێکی نزیك لە ڕۆمانێکی هونەری دەیخاتە ڕوو و، لایەنی ئەدەبی بەسەردا زالە، نموونەی ئەمە (چێشتی مجێور)ی (هەژاری موکریانی)یە.. جاری واش هەیە بیرەوەریەکان زیاتر لایەنی خستنەڕووی بارە سیاسی تێداژیاوەکەی نووسەر

بەرجەستە دەکەن، نموونەی ئـەوەش (گەشـتی ژیـانم)ی (مەسـعود محەمـەد)ەو، بەم شێوەیە.

٧ـ شانۆگەری

بریتییە لە: هونەری دووبارە دارشتنەوەی ڕووداوەکانی چیرۆك و، ڕێکخستنەوەیان کردنیـان بـە وتوویـژ (حـوار) بـۆ ئـەوەی لەگـەڵ شـانۆدا بگونجێـت و، بـە ئاسـانی بنوێنرێت.دیارە شانۆگەریش جۆری زۆری هەیە، لەوانە:

أـ شـانۆگەری ئاسـایی: ئـەو شـانۆگەرییەیە، کـە ڕووداوەکـانی بـە زمـانی وشـە دەنـوێنرێن، کـورتترین مـاوەی سـێ چـارەگەو، دەکرێـت تـا دوو کاتـژمێریش درێـژ ببێتەوە.

ئەمجۆرەیان دەشێت لە پەردەیەکدا بێت، یانیش دەشێ لە چـەندین پـەردە ئینجا تەواو ببێت.

ب شانـۆگەری بێـدەنگ: ئەمـە بـەبێ بـەکارهێنانی زمـانی وشـەو، بـە هـۆی زمـانی هێمـاوە دەنوێنرێـت، زۆرجـار ئـەمجۆرەیان (مۆنـۆ دراما)شـی پێـدەگوترێت، چـونکە تەنیا یەك کەس دەینوێنێت و، لێـرەدا دەبێـت توانـای ئەکتەرەکـە زۆر گـەورە بێـت، چونکە سەرجەم بیرۆکەکان بـە ڕەمـز گوزارشـت دەکـات، هـەروەها دیکـۆریش لێـرە گرنگی خۆی هەیەو، دەبێتە یاریدەدەرێکی باشی ئەکتەر بۆ سەرکەوتنی کارەکەی.

٨ـ خوتبە

هونـــەرێکی قســـەیی کاریگـــەرو گرنگـــە، بـــۆ پەیوەنـــدیکردن بـــە جـــەماوەرو، کارتێکردنیان، ئەمەش لە پێنـاو ڕازیکردنیـان بـەو مەبەسـتانەی، کەسـی خوتبـەدەر هەڵیاندەگرێت، ئەرستۆ دەڵێت: بریتییە لە دۆزینەوەی ئەو ڕێگەچارانەی لە توانـادان بۆ ڕازیکردنی بەرامبەر لە هەر چ بابەتێکدا بێت.

ئەمە وەكو هونەرو سنعەتێك لە دایكبـووی دورگـەی (صـەقەلیە)یە لـە سـەدەی پێنجی پێش زایین، كە ئەو كاتە، ئەو دورگەیە بەشێكی ئەو وڵاتـە بـووە، كـە بـە (وڵاتی یۆنانی گەورە) ناوبراوە.. وەكـو دەڵـێن: ئەرِستۆ لـە كتێبێكـی ون بـووی خۆیـدا بـەم شـێوەیە لـە بـارەی سـەرهەڵدانی خوتبـە دواوە: دوای دەركردنـی داگیركـەران لـە سـاڵی ٤٦٧ی پـێش زایـین، زۆرێكـی ئـەو هاووڵاتیانـەی كـە لـە سـەردەمی داگیركـەران لـە وڵاتـی خۆیـان دوورخرابوونـەوەو، دوای دەركردنـی داگیركـەران گەڕابوونـەوە، چـەند داواكارییـەكی مـەدەنییان بـەرزكردبووەوە، بۆ ئەوەی ئەو ماڵ و موڵكانەیان پێبدەنەوە، كـە داگیركـەران بـە زۆرو سـتەم لێیـان زەوت كردبوون ـ كە ئەمە كـاری داگیركەرانـە لـە هـەموو زەمـان و مـەكانێك ـ بۆ سەركەوتنیشیان لە وەدی هاتنی ئەو داوایانەیان، پێویستییان بەو كەسـانە بـوو، كە لەوان ئاقڵترو قسەزانتر بوون و، باشتر دەیانتوانی بڕوا بە بەرامبەر بكـەن، بۆ ئـەوەی ئـەوان داواكاریـەكانیان بـۆ بەرزبكەنـەوە، بۆیـە بـۆ ئـەم كـارە چـەند كەسێكیان ڕاسپارد، لەوانە گۆرگس و تسـیاس، كـە هـەردووكیان خـەڵكی شـاری سەرقوسەی صەقەڵیە بوون، ئەوانە هـاتن ئـەو یاسـاو بنەمایانـەیان دانـا، كـە بـە پەیڕەوی لێكردنیان، مرۆڤ دەبێتە خوتبەدەری باش.. لێرەوەیە دەڵێن: ئـەم دوو كەسانە دامەزرێنەرانی هونەری خوتبەن.

٩ـ لێكۆڵینەوەی ئەدەبی:

بریتییە لە كاری پشكنین و لێكدانەوەی دەقە ئەدەبییە داهێنراوەكان، كە ئەمە بـە ڕێبـازی لێكۆڵینـەوەو ڕەخنـەیی جیـا جیـا دەكرێـت، بوارەكـانی زۆرن و، بـە هەموویانەوە خزمەت بە كارە ئەدەبیە داهێنراوەكـان دەكـەن و، بـەرەو پێشـیان دەبەن.

هەندێ هونەری ڕەوانبێژی

یەکەم: هونەری ڕەگەزدۆزی

لە عەرەبیدا (الجناس)ی پێدەگوترێت.. بریتییە لە بوونی دوو وشە، کە لە دەربڕیندا بە شێوەیەکی تەواو، یانیش بە کەمتر لەوە، لێکچوونێك لە نێوانیاندا هەبێت، بەڵام لە واتادا هەریەکەو واتای سەربەخۆی خۆیان هەبێت.. ئەوەش دوو جۆری سەرەکیی هەیە: (تەواو و ناتەواو).

یەك: ڕەگەزدۆزی تەواو (الجناس التام)

ئەو ڕەگەزدۆزییەیە، کە دوو وشەکانی لە ڕووالەتدا تەواو وەکو یەکبن، واتە دوو وشەکان لە ڕووی ژمارەی پیتەکانیان، شێوەی پیتەکانیان، جۆری پیتەکانیان، ڕیزبوونی پیتەکانیان وەکو یەکبن و هیچ جیاوازییەکیان لە نێواندا نەبێت، لە ڕووی واتاشەوە هەریەکەو واتای سەربەخۆی خۆیان هەبێت.. بۆ نموونە:

- ئومێدی سەر لە سەر دەرکەن ئەوانەی ڕاست و ڕووناکن

قەڵەم هەر سەر قەڵەم مۆم بۆ مقەست هەر بۆ ئەویش چاکن... پیرەمێرد

دوو وشەی (سەر) لە نیوە دێڕی یەکەمدا هاتووە، لە هەموو ڕووێکەوە لە ڕووالەتدا تەواو وەکو یەکن، بەڵام لە ڕووی واتاوە: یەکەمیان بە واتای (سەرکەوتن) و دووەمیان بە مانای (مێشك) هێنراون.

ئەوەی لێرەدا جێی ئاماژە بۆ کردنە، گەلێ جار دوو وشەکان یەکیان بە یەکپارچەیی و ئەوی تریان بە دوو پارچەیی دێن، بەڵام لەمەشدا چ زیانێك نییە ئەگەر هەردوو وشەکان بە یەکپارچەیی هاتبن، یان یەکیان یەك پارچەو ئەوی تریان بە دوو پارچەیی هاتبێت، چونکە گرنگ ئەوەیە لە چوار مەرجە سەرەکییەکانی ڕواڵەتیاندا

به یەکتری یەکسانبن، بۆیە هەندێکی ڕەوانبێژان ئەوە بە گرنگ نابینن، هەندێکی تریش بۆ هەریەکەیان ناوێك بەکاردێنن، واتە: ئەگەر دوو وشەکان هەردووکیان یەك پارچە بوون، ناوێکی لێدەنێن و ئەگەر دوو وشەکان یەکیان یەکپارچەو ئەوی تر دوو پارچەبوو ناوێکی تری لێدەنێن.

بەلای ئێمەشەوە ئەوە زۆر گرنگ نییە، چونکە ئالۆزی دروست دەکات، ڕەوانبێژیش زانستە دەبێت بە سادەیی و ڕوونی پێشکەش بکرێت، نەك ئالۆزی زۆری بۆ دروست بکەین.. بۆ نموونە:

- چەند ساڵە ئاشنای شەوی بێداری یەکترین

وەك سەرسەرین، شەوێ سەر ناکەینە سەر سەرین... پیرەمێرد

(سەرسەرین) لە نێوەی دێڕی دووەمدا، کە بەسەریەکەوە هاتووە، واتە: کەسێکی سەرسەری و بەدڕەوشت، لە دواتریشدا هەر لەو نیوەدێڕەدا وشەی (سەر سەرین) هاتووە، کە دوو بەشە، بەشی یەکەمی (سەر) بە واتای ڕووی سەرەوەی شت و بەشی دووەمیشی (سەرین) بە واتای (بالیف) هاتووە، بەڵام لە ڕوواڵەتدا چ جیاوازییەکیان نییە، بۆیە (ڕەگەزدۆزی تەواو)یان دروست کردووە.

- تاڵ و شیرین پێکەوە نەمدیوە چا بێ چا نەبێ

هەرکەسێکی هەمنشینی چا نەبێ پێت چا نەبێ... حەریق

وشەکانی (چا)ی یەکەم و دووەم لە نیوەدێڕی یەکەمدا وەکو یەکن، بەڵام لە ڕووی واتاوە لێکتری جیاوازن، یەکەمیان بە واتای (چایە) دێت و دووەمیان بە واتای (چاك) دێت.

دوو: ڕەگەزدۆزی ناتەواو (الجناس الناقص)

ئەو ڕەگەزدۆزییەیە، کە دوو وشەکانی لە ڕوواڵەتدا تەواو وەکو یەك نین، واتە دوو وشەکانی لە ڕووی ژمارەی پیتەکانیان، یان شێوەی پیتەکانیان، یان جۆری

پیتەکانیان، یان ڕیزبوونی پیتەکانیان تەواو وەکو یەك نین و جیاوازییەکیان لە نێواندا هەیە، جا دەشێت جیاوازیەکە کەم بێت و دەششێت جیاوازیەکە زۆر بێت، لە ڕووی واتاشەوە دەبێت هەریەکەو واتای سەربەخۆی خۆی هەبێت.. بۆ نموونە:

- بەبیرت دێ زەمانێ چووینە باڵەك

بە پێخواسی نە کەوشم بوو نە کاڵەك... حاجی قادری کۆیی

وشەکانی (باڵەك) و (کاڵەك) هەردووکیان پێنج پیتن و چوار پیتیان وەکو یەکە، بەڵام لە پیتی یەکەمیان لە یەك جیانە، ئەوەش ڕەگەزدۆزی ناتەواو لە جۆری (موزاریع)ی بەرهەم هێناوە.

جۆرەکانی ڕەگەزدۆزی ناتەواو

ڕەگەزدۆزی ناتەواو جۆری زۆری هەیە، هەندێ لە گرنگترینیان، ئەوانەی خوارەوەن:

١- ڕەگەزدۆزی ناتەواوی موزاریع

بریتییە لە بوونی دوو وشەی هاوشێوە، کە بە تەنیا لە یەك پیت لێکجیابن، بەو مەرجەی پیتە لێکجیاکان هەریەکەو دەنگێکی سەربەخۆ و لەیەك جیاواز بن، نەوەك هەردووکیان دوو ئەلۆفۆنی یەك دەنگ بن.. بۆ وێنە:

- گوڵ لە باغدا خۆی دەنوێنێ

بولبول بە ڕوویدا دەخوێنێ... پیرەمێرد

لەم دێڕەدا وشەکانی: (دەنوێنێ) و (دەخوێنێ) ڕەگەزدۆزی ناتەواو دروست دەکەن، چونکە هەردووکیان ژمارەی پیتەکانیان بە قەد یەکە، ڕیزبوون و شێوەی پیتەکانیشیان وەکو یەکە، بەڵام تەنیا جیاوازییان ئەوەیە، کە پیتی یەکەمیان لە یەك جیایە، لە وشەی یەکەم (ی)ەو لە وشەی دووەم (ل)ە.. ئەم جۆرەی ڕەگەزدۆزی ناتەواویش (موزاریع)ی پێدەگوترێت.

- فەمووبووت ئێوە نامرن ئەمێنن

تا سەر ئازادی گەڵتان ئەسێنن... پیرەمێرد

وشەكانی (ئەمێنن) و (ئەسێنن) هەردووكیان لە شەش پیت پێكهاتوون، بەڵام لە پیتی سێیەمیان لێك جیاوازن، بەوەش (ڕەگەزدۆزی ناتەواوی موزاریع) دروست دەكەن.

٢ـ ڕەگەزدۆزی ناتەواوی ڕەها

بریتییە لە بوونی دوو وشە، كە لە ژمارەو شێوەو ڕیزبوونی پیتەكانیان دەشێ لێكجیابن، بەڵام هەردووكیان یەك ڕەگیان هەیە.. بۆ نموونە:

فاتیحەی لادێ ماڵێ بە قوڕ دەگرێ

مردوو بە ڕێی خۆی زیندووی پێ دەمرێ... موفتی پێنجوێنی

وشەكانی (مردوو) و (دەمرێ) لە زۆربەی ڕووەكاندا لێكدیكە جیاوازن، بەڵام هەردووكیان یەك ڕەگیان هەیە، ئەویش چاوگی (مردن)ە.

٣ـ ڕەگەزدۆزی ناتەواوی زیاد

لە عەرەبیدا (الجناس الناقس)ی پێدەگوترێت.. بریتییە لە بوونی دوو وشە، كە لە هەندێ پیتیاندا لە هەموو ڕووەكانی ڕیزبوون و شێوەو جۆرەوە وەكو یەكن، بەڵام لەولاوە یەكیان لە ئەوی تر بە پیتێك، یان زیاتر زیادە.. واتە: دوو وشەكان جۆر و شێوەو ڕیزی پیتەكانیان وەكو یەك بێ، بەڵام ژمارەی پیتەكانیان ئەوەندەی یەكتر نەبێ، یەكێكیان پیتێك، یان دوو پیت و سێ پیتی لە ئەوی تر زیاتر بێ.. بۆ نموونە:

ـ بە نوكتەی جوان و ئەشعاری وردی

ڕەواجی داوە بە نەزمی كوردی... بێكەس.

وشەی (كوردی) بە پیتی یەكەمی لە وشەی (وردی) زۆرترە، دەنا پیتەكانی دیكەیان لە شێوەو جۆرو ڕیزبوونیاندا وەكو یەكن، بەمەش ڕەگەزدۆزی ناتەواوی زیاد دروستبووە.

ـ هزرا نەکە، بیرا نەکە

ئێش و ئازار و کۆڤانا قەت ڕانەکە.. خەلیل محەمەد دهۆکی.

وشەی (ڕانەکە) بە دوو پیتی (ڕ) و (ا) لە (نەکە) زیاترە، بەمەش ڕەگەزدۆزی ناتەواوی زیاد دروستبووە.

٤ـ ڕەگەزدۆزی ناتەواوی هاوکێشی

بریتییە لە بوونی دوو وشە، زیاتر لە پێتێکیان لە ڕووی شێوەوە لەیەك جیابێ، بەڵام ژمارەی پیتەکانیان یەکسان بێ و لەسەر یەك کێش بن.. بۆ نموونە:

ـ مەڵێ فەقیرم کوفری نیعمەتە

لەشساغی بۆ تۆ موڵك و سەروەتە

پیاوی تەوەزەل لات و نەگبەتە

قۆڵی لێ هەڵکە بچۆرە کایە

سەری بێ ڕۆزی لەژێر خاکایە... بێکەس.

وشەکانی (سەروەتە) و (نەگبەتە) ئەگەرچی شێوەی زۆرێکی پیتەکانیان لێکجیایە، بەڵام لەسەر یەك کێشن، ئەوەش ڕەگەزدۆزی ناتەواوی لە جۆری (هاوکێشی)ی دروستکردووە.

ـ ئەو هەمدەمی غەمخوار و نەدیمی منە یا ڕەب

ئەو مەحرەمی ئەسرار و قەدیمی منە یا ڕەب

ئەو گەوهەری شەهوار و یەتیمی منە یا ڕەب

کەوتۆتە چ بەحرێکەوە خنکاوە دڵی من... بێخود.

وشەکانی (نەدیمی) و (قەدیمی) و (یەتیمی) ئەگەرچی شێوەی زۆرێکی پیتەکانیان لێکجیایە، بەڵام لەسەر یەك کێشن، ئەوەش ڕەگەزدۆزی ناتەواوی لە جۆری (هاوکێشی)ی دروستکردووە.

٥ـ ڕەگەزدۆزی ناتەواوی پێچەوانەیی

بریتییە لەو ڕەگەزدۆزییە ناتەواوەی، کە دوو وشەکانی ڕەگەزدۆزیەکە دروست دەکەن، هەردووکیان لە ڕووی ژمارەو شێوەو جۆری پیتەکانیانەوە یەکسانن، بەڵام لە ڕووی ڕیزبوونی پیتەکانیان بە تەواوی پێچەوانەی یەکترن، بەمەش دوو وشەکان بێگومان هەریەکەو واتای سەربەخۆش دەبەخشن.. ـ بۆ نموونە: وشەکانی: (حور) و (روح).. وشەکانی: (شەڕ) و (ڕەش).. وشەکانی: (کەو) و (وەك)و بەم شێوەیە.. بۆ نموونە:

ـ خاترێکی شۆخ و خۆش و بێغەم و جەمعم هەبوو

ئێستە بۆ زوڵفی کەسێ مەشقی پەرێشانی دەکا... نالی

لەم دێڕەی نالی، وشەکانی (شۆخ) و (خۆش)، هەریەکەیان لە سێ پیت پێکهاتوون و پیتەکان هەر هەمان پیتن، بەڵام لە ڕووی ڕیزبوونیانەوە، وشەی دووەم تەواو بە پێچەوانەی وشەی یەکەم پیتەکانی ڕیز بووە، بۆیە کە وشەی (شۆخ) بە پێچەوانەوە دەخوێنینەوە وشەی (خۆش)مان بۆ بەرجەستە دەبێت و کە وشەی (خۆش) بە پێچەوانەوە دەخوێنینەوە وشەی (شۆخ)مان بۆ بەرجەستە دەبێت، بەمەش ڕەگەزدۆزی ناتەواوی پێچەوانەیی بەرجەستە بووە.

ـ یەك زێدە شرین زیادە مەحبوب

یەك روح قلوب و حور مەقلوب... ئەحمەدی خانی

وشەکانی (روح) و (حور) دوو وشەنە، هەردووکیان لە ڕووەکانی جۆر و ژمارەی پیتەکانیانەوە وەکو یەکن، بەڵام شێوەی پیتەکانیان تەواو وەکو یەك نییەو پیتی (ح) لە وشەی (روح) شێوەی کۆتایی هەیەو لە وشەی (حور)یش شێوەی سەرەتاو ناوەڕاستی هەیە، ڕیزبوونی پیتەکانیشیان تەواو پێچەوانەی یەکە، واتە هەردوو وشەکە لە سەرەتاوە بۆ کۆتایی، یان لە کۆتایی بۆ سەرەتا بیانخوێنینەوە، جارێك

بــه (حــور) و جارێــك بــه (حــور) دەخوێنرێنــەوە، بــەوەش (ڕەگــەزدۆزی ناتــەواوی پێچەوانەیی) دروست بووە.

ـ ڕەنگە سیمات وەکو هی کەژ

بە ئێوارانی زستانان

تەمێکی قوڕس دایگرتبێ

ئەو چاوانەت کە دوو کانی روونی نوور بوون

وەکو ئاسکێ کەوا بێچووی ڕاونرابێ

چەند جار جەرگی سووتێنرابێ

لێلاییان داهاتبێ... ئەنوەر قادر محەمەد.

وشــەکانی (روون) و (نــوور) هــەردووکیان ژمــارەی پیتــەکانیان چــوار پیتــە، بــەڵام ڕیزبوونیان بە پێچەوانەی یەکە، بەوەش ڕەگەزدۆزی ناتەواو لە جۆری (پێچــەوانەیی) دروست دەکەن.

٦ـ ڕەگەزدۆزی ناتەواوی کەرتی

جۆرێکی ڕەگەزدۆزی ناتەواوە، بریتییە لە بوونی دوو وشــە، کــە دووەمیــان کــەرتی یەکەمیانــە، واتــە: وشــەی دووەم لــە ڕووی ژمــارەی پیتەکانــەوە لــە وشــەی یەکــەم کەمترە، کە ئەوەش وابێت، کەوابێ واتای هەردوو وشەکەش لە یەکتری جیادەبنەوەو هەریەکەیان واتایەکی سەربەخۆی دەبێت، دیارە لێرەدا بە لای هەندێ لە ڕەوانبێژانی عەرەب و کوردیش مەرج ئەوەیە وشــەی کــەرتکراو لــە پێشــەوەو ئــەو کەرتــە وشــەی لێیشــی کراوەتــەوە ڕاســتەوخۆ بــەدوای خۆیــدا بێتــەوە، بــێ ئــەوەی هــیچ وشــەو دەســتەواژەیەك نێوانییــان بکــات. وەکــو بــۆ نموونــە: (شارســتان شــار جێنــاهێڵێ)، (باغەوان باغەکەی فرۆشت)، (دەنگخۆشەکە دەنگی نووسا)، لە هەموو ئەو نمونانەی پێشوو دەبیــنین، هەمیشــە کەرتــە وشــەی دووەم بــە ڕاســتەوخۆیی لــە پــاش کــەرتی

یەکەمی هاتووەو واتاشیان جیاو سەربەخۆیە، ئەوەتا لـە نموونـەی یەکەمـدا: وشـەی (شارستان) کە بکەرەو گوزارشت لەو کەسە دەکات، کە خەڵکی شـارە، یـان خـاوەن بەهاو نەریتە ژیاری و شارستانییە بەرزەکانـە، وشـەی (شـار)ی لـێ کراوەتـەوە، کـە واتایەکی دیکەی هەیەو بریتییە لەو بازێڕە گەورەی دامەزراوەی جۆراوجـۆر و دوکـان و کۆشك و سەراو فەرمانگە جۆراوجۆرە خزمەتگوزارییەکان و شـتانی دیکـەی تیایـەو بەوە لە گوند جیادەکرێتەوە.

لە نموونەی دووەمیش وشەی (باغەوان) ئاوەڵناوی بکەرە وەکو ناوو بکەر هاتووە، لە دوای خۆی وشەیەکی دیکەی لێ کراوەتەوە، کە ئەویش وشەی (باغ)ە، ناوی ئـەو شـوێنەیە، کـە داری میوەجاتـە جۆراوجۆرەکـان لـەخۆ دەگرێـت. لـە نموونـەی سێیەمیش، وشەی (دەنگخۆشەکە) وەکو ناوێکی لێکدراوی ناسراوو بکـەری ڕسـتەکە هاتووە، وشەی (دەنگ)ی لێکراوەتەوە، کە ئەو هێمـا زمانیانەیـە، هـەر مرۆێـك، یـان مەخلوقێکی تر دەریدەبڕێت.

لە ئەدەبیاتی کوردی و لە قسەی ئاسایی خەڵکیش، گەلێ جـار ئـەو هونـەرە قسـەو دەربڕینەکان جوان و سەرنجڕاکێش و کاریگەر دەکات، ئاوازێکی خۆشیان بۆ دروست دەکات، لە خوارەوە چەند نموونەیەك لەو بارەیە دەخەینە بەرچاو:

- گوڵی باغی ئیرەمی بۆتانم

شەبچراغی شەبی کوردستانم... مەلای جزیری

وشەی (شەبچراغ) کەرتکراوەو وشـەی (شـەب)ی ڕاسـتەوخۆ لـە دوا هێنراوەتـەوە، ئەوەش ڕەگەزدۆزی ناتەواوی کەرتی دروستکردووە.

- شەوچرای شەوی کوردستانم ڕۆ

هیوای دواڕۆژی نیشتمانم ڕۆ... دڵزار

وشەی (شەوچـرا) کـەرتکراوەو وشـەی (شـەو)ی ڕاسـتەوخۆ لـە دوا هێنراوەتـەوە، ئەوەش ڕەگەزدۆزی ناتەواوی کەرتی دروستکردووە.

ـ ئەمێستاش تاقەتم تاقەو پەرێشان

خرووسم نەخرەسەو حالْم موفەششەق... شێخ ڕەزای تالەبانی.

وشـەی (تاقـەت) کـەرتکراوەو وشـەی (تـاق)ی ڕاسـتەوخۆ لـە دوا هێنراوەتـەوە، ئەوەش ڕەگەزدۆزی ناتەواوی کەرتی دروستکردووە.

دووەم: هونەری دژیەك

یەکێکە لە هونەرەکانی جوانکاری واتـایی، لای عـەرەبکان بـە زاراوەکـانی (الگبـاق والمگابقە، والتگبیـق والتچـاد والتکـافوو) ناودەبرێـت، بریتییـە لـە کۆکردنـەوەی دوو وشە، کە ئەو وشانە لە ڕووی واتاوە دژ و پێچـەوانەی یـەك بـن، بـۆ نموونـە: ڕەش و سپی، پاك و پیس، جوان و ناشرین، گەورەو گچکە، پاك و ناپاك...هتد. بۆ نموونە:

ـ هەر پایەداران ناویان زیندووە

پیاوی بێ کەڵك پەست و مردووە... بێکەس

(زیندوو) و (مردوو) دوو وشەنە دژو پێچەوانەی یەکترین.

گرنگی دژیەك لەوەدایە: لەلایەك جوانییەك بە دەربڕین دەبەخشێـت، لەولاوەش لـە واتای دەق فراوانتر دەکات، کاتێك کە دەڵێیـت (دەر و ژوور)، (شـەو و ڕۆژ)، (پـاك و پیس) گەڕاوم، یان بینیومە، یان هەرشتێکی تر، واتە هیچت نەهێشـتۆتەوە لـە ڕووی ئەو فرمانەی بەکارت هێناوە تاقیت نەکردبێتـەوەو سـوودت لـێ وەرنـەگرتبێت، هـەر ئەمە وا دەکات مەبەستەکانی قسەکەر ڕوونتریش بێت، لەوەی تەنیا یەك لایـەنی دوو وشە دژیەکەکە بەکاربهێنێت، لەبەر هەموو ئەوانە لە کۆنەوە ئەدەب گرنگی زۆری بەو هونەرە داوەو دەکرێ بڵێین: ئەدیب نییە لە دەربڕینەکانی دژیەك بەکارنەهێنێ.

جۆرەکانی دژیەك

لەسەر زیاتر لە بنەمایەك دەشێت جۆرەکانی (دژیەك) دەستنیشان بکرێت، لەوانە: جۆرەکانی دژیەك بە پێی ڕیشەی وشەیی هەردوو وشە بەیەك دژەکان، واتە: بە پێی پێکهاتەی وشەیی وشە دژیەکەکان دژیەك دوو جۆری سەرەکی هەیە، ئەوانیش بریتینە لە: دژیەکی فەرهەنگی (**طباق الأیجاب**) و دژیەکی نافەرهەنگی (**طباق السلب**).

یەك: دژیەکی فەرهەنگی

ئەمە لە عەرەبیدا (**طباق الأیجاب**)ی پێدەگوترێت.. بریتییە لە بوونی ئەو دوو وشە بەیەك دژو پێچەوانانەی، کە لە فەرهەنگی زماندا هەریەکەیان ڕیشەو بنجێکی ڕەسەن و سەربەخۆی هەیە، بۆ نموونە وەکو: (گەورە) و (بچووك).. دەبینین هەریەکە لەم دوو وشانە لە فەرهەنگدا لە ڕیشەیەکی سەربەخۆ و خاوەن کەسایەتی تایبەتی خۆیانەوە سەرچاوەیان گرتووە، بۆیە بەمجۆرە دژیەکە دەگوترێت: (دژیەکی فەرهەنگی).

شیعری کوردی، چ کۆنی و چ نوێی و تەنانەت فۆلکلۆر و ئەدەبە میللیەکەشی پڕیەتی لەو جۆرە دژیەکە.. لە خوارەوە کۆمەڵێك نموونە دەخەینە بەرچاو:

- دانیشم ئاو دەمبا
هەستمەوە گورگ دەمخوا
وام لێهاتییە نازانم چ بکەم؟!... فۆلکلۆر

(دانیشم) و (هەستمەوە) دوو وشەی خاوەن دوو ڕەگی تایبەت و سەربەخۆن لە فەرهەنگدا، هەردوو ڕستەی سادەن، دژیەکی فەرهەنگییان دروستکردووە.

- بە ڕوئیەتی ماهی مونیر، شاهی بەشیر و هەم نەزیر
تۆی صاحیبی فەزڵی کەبیر، ڕوویی تۆ شەمسی ئەزهەرە... شێخ ئەحمەدی کۆر

(بەشیر) و (نەزیر) دوو وشەی خاوەن دوو ڕەگی تایبەت و سەربەخۆن لە فەرهەنگدا، هەردووکیان ئاوەڵناوی سادەن، دژیەکی فەرهەنگییان دروستکردووە.

ـ چای عادەتیمان بوو بە شەش و حەوت

کەمخۆر لە زۆرخۆر زیاتر ئەیویست بەش... گۆران

(کەمخۆر) و (زۆرخۆر) دوو ئاوەڵناوی بکەر لێکدراون، دژ و پێچەوانەی یەکن، هەر یەکەشیان ڕەگی سەربەخۆیان هەیە، بەوە (دژیەکی فەرهەنگی) دروست بووە.

ـ جارانی زوو کە دەهاتی

دڕکیش لە لام دەبوو بە گوڵ... عەبدولڕەحمان بێلاف

(دڕك) و (گوڵ) دوو وشەی خاوەن دوو ڕەگی تایبەت و سەربەخۆن لە فەرهەنگدا، هەردوو ناوی بەرجەستەو سادەن، دژیەکی فەرهەنگییان دروستکردووە.

ـ چەتە ترسنۆکترین کەسە لە نرکەی خوێنی کەفکردوو

جامی پێشەوەو پاشەوەی ئۆتۆمبێلیان

بە خوێن و قوڕ سواغ دا... سەباح ڕەنجدەر

(پێشەوە) و (پاشەوە) دوو ئاوەڵفرمانی شوێنین، دوو وشەی خاوەن دوو ڕەگی تایبەت و سەربەخۆن لە فەرهەنگدا، دژیەکی فەرهەنگییان دروستکردووە.

دوو: دژیەکی نافەرهەنگی

ئەمە لە عەرەبیدا (**طباق السلب**)ی پێدەگوترێت.. بریتییە لە بوونی ئەو دوو وشە بەیەك دژو پێچەوانانەی، کە لە فەرهەنگی زماندا هەریەکەیان ڕیشەو بنجێکی ڕەسەن و سەربەخۆی نییە، بەڵکو هەردووکیان لە بنجدا هەر یەك ڕیشەو ڕەگیان هەیە، بەڵام وشەی دووەم لەسەر بنەمای دژایەتی و پێچەوانەیی بۆ وشەی یەکەم دروست دەبێت، بە واتا: وشەی دووەم هەمیشە دەبێتە نەرێی وشەی یەکەم.. بۆ نموونە وەکو: (هات) و (نەهات).. دەبینین هەریەکە لەم دوو وشانە لە فەرهەنگدا لە

ڕیشەیەکی سەربەخۆ و خاوەن کەسایەتی تایبەتی خۆیانەوە سەرچاوەیان نەگرتووە، بەڵکو وشەی دووەم، کە (نەهات)ە، نەرێی وشەی (هات)ەو هەر لەسەر بنەمای ئەو دروستبووە، بەڵام بە چەمکی پێچەوانەیی، بۆیە بەمجۆرە دژیەکە دەگوترێت: (دژیەکی نافەرهەنگی).

جوانی دژیەکی نافەرهەنگی لەوەدایە، کە لە ناوەڕاستی ئەگەر و بارە گشتی و تایبەتیەکاندا بارێکی ناوەند هەڵدەبژێرێ و لەوێوە مەبەست پێشکەش دەکات، بۆ نموونە لە قسەی سەر زاریدا زۆرجار دەگوترێت: (پیاوەکە ئیسرحاتەکی کرد و نەکرد...)، (ژنەکە مانگاکەی دۆشی و نەدۆشی...)، (منداڵەکە نانەکەی خوارد و نەخوارد...). هەموو ئەمانەش بارێکی ورد و ناسکی جوان لە دەربڕیندا پێشکەش دەکەن.

شیعرو ئەدەبی کوردی، چ کۆنی و چ نوێی و تەنانەت فۆلکلۆر و میللیەکەشی پڕیەتی لەو جۆرە دژیەکە.. لە خوارەوە کۆمەڵێك نموونە دەخەینە بەرچاو:

- یەکێ هەبوو

یەکێ نەبوو

جگە لە خوا هیچ کەس نەبوو

هیچ هەر نەبوو... هەژاری موکریانی

(هەبوو) و (نەبوو) دوو (فرمانی ناتەواوی دەمی ڕابردوو)ن، دژو پێچەوانەی یەکترین، دووەم نەرێی یەکەمیانە، بەوەش (دژیەکی نافەرهەنگی) بەرهەم هاتووە.

- خۆ دەزانم گورگانە شەوێکی تووشە

لە دووڕیانی هات و نەهات... عەبدولڕەحمان بێلاف

(هات) و (نەهات) دوو وشەی دژو پێچەوانەی یەکن، دووەم نەرێی یەکەمیانە، بەوە (دژیەکی نافەرهەنگی)یان دروستکردووە.

ـ ژین بڕانەوەی بۆ نییە

باسی من من و تۆ نییە

تۆش و زەویش و بەهاریش

بە گیان، بێ گیان، بەرو داریش

ئەستێرە، ئاسمان، مانگ و خۆر

دەبن، دەچن، بە هەل، بە نۆر... هەژاری موکریانی

(بە گیان) و (بێ گیان) دوو دەستەواژەن، یەك ڕەگیان هەیە، کەوا (گیان)ە، یەکەمیان بە پێشگری (ئە)، کە هێمای (ئەرێ)یەو دووەمیان بە پێشگری (بێ)، کە هێمای (نەرێ)یە، کراونەتە دژو پێچەوانەی یەکتری، بەوەش (دژیەکی نافە رهەنگی)یان بەرهەم هێناوە.

ـ تۆ مرنی و تۆ ئەو ترسی

دێ من کوژی و من ناکوژی

من ناکوژی... سعاد سلێڤانەیی

(دێ من کوژی) فرمانی ڕانەبردووی (ئەرێ)یە، (من ناکوژی) فرمانی ڕانەبردووی (نەرێ)یە، واتە: دووەم دژو پێچەوانەی یەکەمە، وەنەبێ هەردووکیشیان دوو ڕەگی سەربەخۆیان هەبێت، بە پێچەوانەوە هەریەکەو یەك ڕەگیان هەیە، ئەوەندە هەیە، وەکو گوتمان: دووەم (نەرێ)ی یەکەمیانە، بەوەش (دژیەکی نافەرهەنگی) بەرهەم هاتووە.

ـ لە دوورەوە

لە نێو دارستانی تەما

دەیخوێنمەوەو نایخوێنمەوە... ئازاد دلْزار

(دەیخوێنمەوە) و (نایخوێنمەوە) دوو ڕستەی دژ و پێچەوانەی یەکن، دووەم نەرێی یەکەمیانە، (دژیەکی نافەرهەنگی)یان دروستکردووە.

سێیەم: هونەری جوانی بایس

لە عەرەبیدا (حسن التعليل)ی پێدەگوترێت.. بریتیە لەوەی ئەدیب بە ئاشکرا، یان بە پۆشراوی هۆی دروست و زانراوی کارێك لە کارەکان، یان دیاردەیێك لە دیاردەکان، پشت گوێ بخات و بێت هۆیەکی ئەدەبی جوان بۆ ئەو کارو دیاردەیە بێنێتەوە، کە گونجاو بێت لەگەڵ ئەوەی مەبەستیەتی.. واتە ئەو هۆیەی شاعیر بۆ دۆخەکانی دێنێتەوە زادەی خەیاڵی شاعیرانەی خۆیەتی، نەك هەڵقوڵاوی واقیع و ڕاستەقینە بێ.

بە واتایەکی تر: جوانی بایس لێکدانەوەی تایبەت و شاعیریانەی شاعیرە بۆ ئەو بار و دیاردانەی لە سروشت، یان لە دەوروبەری خۆی ڕوودەدەن، بەڵام بێ ئەوەی باس لە هۆیە زانستی و دروستەکەیان بکات، کە لەبەرچی وەهان، چونکە هێنانەوەی هۆی دروست بۆ دیاردەکان ئیشی زاناکانە، نەك ئیشی شاعیر.

سەرچاوەی بەرهەمهێنانی جوانی بایس سۆز و خەیاڵە، مەبەست لێی دروستکردنی کاریگەرییە بەسەر ویژدان و خۆشی خستنە دڵی بیسەرە.. لە ئەدەبی کوردیدا نموونەی لبۆ نموونە:ەو جۆرەمان زۆرە، هەندێ لەو نمونانە:

ـ بەفریش لە تاو شەرمی هەتاو

ئەتوایەوە ئەبوو بە ئاو... شارباژێری

بەفر ئەتوێتەوە، ئەمە شتێکی ئاساییە، هۆیەکەی دەرکەوتنی تیشکی بەهێزی خۆرە، شاعیر پەنجە ناخاتە سەر ئەو هۆیە ڕاستەقینە دروستەو ناڵێت بەم هۆیەوە ئیتر ئەو بەفرەی کەوتبوو ئەتوایەوە، بەڵکو بەفر وەکو مرۆڤێکی بە حەیاو شەرم دەچووێنێت، دەڵێت لە شەرمی خۆر ئەتوایەوە! ئەوەش جوانی بایسە، چونکە

شەرم و حەیاکردن تایبەتە بە مرۆڤی ئاقڵ و ڕوو لە بەفر و هیچ شتێکی دیکەی بێ ئەقڵ ناکات.

- گوڵە بەڕۆژە عاشقی تەواوە

ئەسورێتەوە ڕوو لە هەتاوە... پیرەمێرد

شاعیر دەڵێت: گوڵەبەڕۆژە بۆیە هەمیشە ڕووی لە هەتاوەو لەگەڵ ئەو دەسوڕێتەوە، چونکە عاشقیەتی و عاشقی تەواویش کاری وەها دەکات، بەڵام ئەوەش ڕاستەقینە نییە، چونکە گوڵەبەڕۆژە لەبەر ئەو هۆیە نییە، کە ڕووەو خۆر دەسووڕێتەوە، بەڵکو سووڕی ژیانی خۆی وەهایەو خودا بەو شێوەیەی ژیان بۆ داناوە، ئەوەش (جوانی بایس)ە.

- پەڵکە زێڕینەی پاش بارانی زۆر

چەماوەتەوە بەرانبەر بە خۆر... گۆران

وێنەی پەڵکە زێڕینە کە لە دوای بارانی بەهاران دروست دەبێت، شێوەیەکی چەماوەیی هەیە، چونکە لە بەرزییەوە بەرەو خوار دەکەوێتە بەرچاو، ئەوەش بە چ مەبەستێکەوە نییە، بەڵام شاعیر وای پیشان دەدات، ئەوە بۆ ڕێزگرتن لە خۆر چەماوەتەوە، کە لە ڕاستیدا پەلکەزێڕینە لەسەر بنەمای ڕێزگرتن و ڕێزنەگرتن مامەڵە ناکات، کەوابێت ئەوەی شاعیر دەیڵێت، هۆی شاعیرانەیە، نەك هۆی دروست، کە پەلکەزێڕینە بەوشێوەیە، ئەوەش (جوانی بایس)ە.

- دڵسۆزی وام نەدی بوو، کە بۆم بگری وەك خەشیم

فرمێسکەکەی ئەوان بوو، بە ئاونگی تێگەییم... پیرەمێرد

لەم دێڕەدا شاعیر درێژە بە باسی ئەستێرەکان دەدات، کە لە دێڕەکەی پێشووش باسی کردبوون، دەڵێت: هێندە بەزەییان بە من هاتۆتەوە، شەو تا بەیان بە غەشیمی بۆم دەگریان، ئەوەتا ئەو دڵۆپە ئاوانەی بە (ئاونگ)یان تێگەییم، ئەوە

فرمێسکی ئەوانە نەك ئاونگ، ئەوەش دیارە لێکدانەوەی شاعیرانەیە، ئەگینا ڕاستەقینە نییە، ئاونگ لە فرمێسکی ئەستێرەکان دروست نابێت، چونکە ئەستێرەکان گریانیان نییەو فرمێسکیان لێ بەرنابێتەوە، بەڵکو دروستبوونی ئاونگ مەسەلەیەکی دیکەیە، پەیوەندی بە شێ و هەواوە هەیە، بۆیە لە هەندێ وەرزدا بەیانیان ڕووەك ئەو ئاونگانەیان لەسەر گەڵاکان دروست دەبێت.

- مانگی بەجێماو لە سەفەری شەو

زەردە لە ترسی قاسپە قاسپی کەو... گۆران

لە شەودا مانگ دەردەکەوێت و دواتر لەگەڵ نزیکبوونەوەی بەیانی و خۆرهەڵاتن، وردە وردە شەوق و زەوقەکەی شەوی نامێنێ، کز و لاواز و زەرد و بێ شەوق دەبێ، تا لە ڕۆژدا ون دەبێت، هۆی ئەو لاوازی و کزبوون و ونبوونەشی دەرکەوتنی خۆرە، بەڵام شاعیر دەڵێت: هۆی ئەمە بە هۆی ترسی مانگە، لە قاسپە قاسپی کەوی بەیانی، کە دیارە لەوکاتەی خۆرهەڵدێ، لەلاییك (کەو)یش وەکو هەر باڵدار و گیاندارێکی تر لە خەو ڕادەبێت و دەکەوتە جموجۆڵ، بۆ ئەوەش دەقاسپێنێ و ئەندامەکانی دەستەکەی خۆی وشیاردەکاتەوە، کە هەڵسن کاتی کار و کۆششە، لەولاشەوە لەوکاتەدا چونکە خۆر بە تاوتر و بە شەوقترە، بۆیە مانگەکە تینی تیانامینێ و کز دەبێت، هۆی ڕاستەقینە ئەوەیە، چونکە مانگ پەیوەندی بە کەوەوە نییەو لە کەو ناترسێت، دواتر مرۆڤ نییە لە ترسان ڕەنگی زەرد بێت، بەڵام ئەو هۆیەی شاعیر بۆ زەردبوونی مانگ دەیهێنێتەوە، خەیاڵی شاعیریانە دروستی دەکات، ئەوەش (جوانی بایس)ە.

- تریفەی مانگە شەو لەسەر کەل و گرد

باسی یەکبوونی گەلی کوردییەکرد... خورشیدە بابان

تریفەی مانگ چونکە بە دەوری مانگەکە دروست دەبێت شێوەکەی بازنەییەکی خڕ و یەکپارچەییە، شاعیر دەڵێت: ئەوە بۆیە وایە، چونکە باسی یەکبوونی کورد دەکات و دەیەوێت تێمان بگەینێت، کە کورد دەبێت یەکپارچە بێت، ئەوەش خەیاڵێ شاعیرانەیە، دەنا تریفەی مانگەشەو هەقی بەسەر یەکبوون و یەکنەبوونی چ گەل و نەتەوەیەکەوە نییە، بەم شێوەیە (جوانی بایس)ێکی جوان دروست بووە.

- ئەستێرە بەرزەکان ئەدرەوشێنەوە بە شەو

وەك من بە داخەوەن نە سرەوتیان هەیە نە خەو... پیرەمێرد

لەم دێڕەدا شاعیر باس لە (ئەستێرە بەرزەکان) دەکات، کە بە شەو دەدرەوشێنەوەو جوانن، وای لێکدەداتەوە، کە ئەوانیش چ سرەوت و چ خەویشیان نییەو وەکو شاعیر غەمبارن، بۆیە ناخەون و لە درەوشانەوەی خۆیان بۆ ساتێکیش ناکەون و هەر تیشك بڵاودەکەنەوە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەستێرەکان وەکو ئادەمیزاد نینە پێویستییان بە خەو و سرەوتن بێت، بەڵکو هەر سروشتی خۆیان وەهایە، تا خۆر پەنهان بێت لە زەوی، ئەوان لە دڵی ئاسماندا بەو تیشکەی لە خۆریان وەرگتووە جوان بدرەوشێنەوە، کە خۆریش دەرکەوت، ئەوان وردە وردە تیشکەکانیان کزبێتەوە تا بگەنە ئاستی نەمان.

چوارەم: هونەری جیاکردنەوە

بریتییە لە خستنەڕووی شتێك بە پەسنێکی گشتییەوە، ئینجا دواتر لە پەسنێکی تایبەت، شتێکی دیکە بەسەر شتەکەی پێشوو زەقبکرێتەوە، مەبەستیش لەمە جیاکردنەوەی دۆسییەکانە.. بۆ وێنە:

- عەرەب ئینکاری فەزڵی ئێوە ناکەم، ئەفزەلن، ئەمما

سەلاحەدین کە دونیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بوو... شێخ ڕەزای تالەبانی

لەم دێڕەدا شاعیر سەرەتا هاتووە، بە شێوەیێکی گشتی پەسنی میللەتی عەرەبی داوە، ئەوەی دەرخستووە، کە: ئێوەی عەرەب بە هۆی بوونی پێغەمبەری گەورە (درودو سلاوی خوای لەسەر) لە ئێوە، لە گەلانی دیکە چاکەدارترن و چاکەتان بەسەر هەمووانەوە هەیە، من لاملێیی لەوە ناکەم، بەڵام دوای ئەوە شاعیر هاتووە بە شێوەیێکی تایبەت سەلاحەدینی گەورە سەرکردەی کورد و جیهانی ئیسلامیی جیاکردۆتەوە، ئینجا دووبارە ڕووی دەمی کردۆتەوە عەرەبەکان و گوتوویەتی: بەڵام دەبێ ئاگاداری ئەوەش بن، کە پێشەواییێکی مەزنی وەکو سەلاحەدینی ئەیوبی، کە لەسەر دەستیدا ئەو هەموو سەرکەوتن و سەروەرییەی بۆ جیهانی ئیسلامی و سەرجەم موسلمانانی جیهان تۆمارکرا، کوڕە کوردێکی قارەمانی کوردستان بوو، بەمەش شاعیر دۆسیەی چاکەو سەروەرییەکانی هەردوو میللەتی کورد و عەرەبی سەرکەوتووانە لێك جیاکردۆتەوە.

پێنجەم: هونەری جێگۆڕین

لە عەرەبیدا (القلب)ی پێدەگوترێت.. بریتییە لەوەی گوتە چ لە سەرەتاوە تا کۆتایی وشەکانی بخوێنرێتەوە، چ لە کۆتایی بۆ سەرەتا وشەکانی بخوێنرێتەوە هەر هەمان شت دەربچێت، بۆ نموونە:

ـ تەنگانە وا دەبێ کە لەو جێگە تەنگەدا

سائیل نەکیری عاریف و مەعروف مونکەرە... نالی

(نەکیری عارف) کە لە سەرەتای نیوەدێڕی دووەمدا هاتووە، دواتر لە کۆتایی دێڕەکە کراوەتە (مەعروفی مونکەر)، بەوەش (جێگۆڕین) بەرهەم هاتووە.

جوانی جێگۆڕین لەوەدایە، کە جۆرێکە لە گەمەکرد بە وشە، ئەوەش زۆرجار واتا دەگۆڕێت و هەندێ جاری تریش واتا وەکو خۆی دێڵتەوە، بۆ نموونە (شێت چادەکەی) واتە: دەتوانی شێتان لە نەخۆشیەکەیان ڕزگار بکەیت و چاکیان

بکەیتەوە، بەڵام کە جێگۆڕینی لێ دروستدەکرێت و دەبێتە (چادەکەی شێت)، ئەم ڕستەی دووەم واتاکەی جیاوازە، واتە: تۆ هۆیەکی بۆ ئەوەی خەڵك شێت بن. ئەوەش جوانییەکە دەبەخشێت. هەندێ جاری تریش بۆ جەختکردنەوە لەسەر هەمان واتای یەکەم دێت، بەڵام بە شێوەیەکی نوێ، کە خوێنەر لە وەڕسی ڕزگار دەکات.

- ئەی بێ نەزیڕ و هەمتا سەتتارو کردگاری

بێ عەیبی عەیب دەپۆشی، کردگار و سەتتاری... حاجی قادری کۆیی

(سەتتار و کردگاری) کە لە کۆتایی نیوەدێڕی یەکەمدا هاتووە، دواتر لە کۆتایی دێڕەکە کراوەتە (کردگار و سەتتاری)، بەوەش (جێگۆڕین) بەرهەم هاتووە.

- ئەڵێم ئەوجار ناوت بێنم

ئەوجار ئەڵێم بتناسێنم... هێدی

(ئەڵێم ئەوجار) کە لە سەرەتای نیوەدێڕی یەکەمدا هاتووە، دواتر لە کۆتایی لە نیوەدێڕی دووەمدا کراوەتە (ئەوجار ئەڵێم)، بەوەش (جێگۆڕین) بەرهەم هاتووە.

- عەشق و جوانی لەسەر من و تۆدا کەوتە ڕوو

من بەختی تۆم خەوم نییە، تۆش بەختی من بنوو... پیرەمێرد

لەم دێڕەدا لە نیوەدێڕی دووەم سەرەتا (من بەختی تۆم) هاتووە، لە پاشان شاعیر جێگۆڕکێی بە وشەکانی ئەو ڕستەیەی کردووەو گوتوویەتی: (تۆ بە ختی من)ی، کە هەردوو ڕستە ئەگەر یەکەمیان لە سەرەتاوە بخوێنیەوەو دووەمیان لە کۆتاییەوە هەر یەك شت دەردەچن، یانیش ئەگەر دووەم لە سەرەتاو یەکەم لە کۆتایی بخوێنیەوە دیسانەوە هەر یەك شت دەردەچن، بەوەش شاعیر (جێگۆڕین)ی دروستکردووە.

ـ تا کەنگێ مێروولەی لەشت

باری قورسی سەرت لەسەر شان دابنێ و

لە ئاوارەیی بۆ زیندان

لە زیندان بۆ ئاوارەیی

بتلێتەوە... مارف ئاغایی

لەم کۆپلەیەدا لە دێڕی سێیەم شاعیر (لە ئاوارەیی بۆ زیندان)ی نووسیوە، لە دێڕەکەی دواتر ڕستەکەی هەڵگێڕاوەتەوە، واتە جێگۆڕکێی بە وشەکانی کردووەو کردوویەتییە (لە زیندان بۆ ئاوارەیی). دیارە لێرەشدا ئەگەر هەردوو ڕستە وەربگرین، بێین یەکەمیان لە سەرەتاوە بخوێنیەوەو دووەمیان لە کۆتاییەوە هەر یەك شت دەردەچن، یانیش ئەگەر دووەم لە سەرەتاو یەکەم لە کۆتایی بخوێنیەوە دیسانەوە هەر یەك شت دەردەچن، بەوەش شاعیر (جێگۆڕین)ی دروستکردووە.

ـ هونەرمەندیت لەوەیدا نازەنینم

کە هەم شێت چادەکەی هەم چادەکەی شێت... حەسەنی دانیشفەر

لەم دێڕەدا لە نیوە دێڕی دووەم شاعیر دەڵێت: (شێت چادەکەی)، لە دوای ئەو ئەو ڕستەیەی هەڵگێڕاوەتەوە، جێگۆڕکێی بە وشەکانی کردووەو کردوویەتییە (چادەکەی شێت). بەوەش شاعیر (جێگۆڕین)ی دروستکردووە.

ـ لەو ڕۆژانەوە دێم کە تیایدا

خاك من بووم و

من خاك... عومەر سەیدە

لەم کۆپلەیەدا لە دێڕی دووەم شاعیر (خاك من)ی نووسیوە، لە دێڕەکەی دواتر ئەم دەستەواژەیەی هەڵگێڕاوەتەوە، جێگۆڕکێی بە وشەکانی کردووەو کردوویەتییە (من خاك). بەوەش شاعیر (جێگۆڕین)ی دروستکردووە.

- بگرین هەموو

وەکو چاوی بن تووی مەلیك

لە بناری ئەم دیو گۆیژە

هەموو بگرین... ئەژی گۆران

(بگرین هەموو) کە لە سەرەتای ئەم کۆپلە هاتووە، دواتر لە کۆتایی کۆپلەکە کراوەتە (هەموو بگرین)، بەوەش (جێگۆڕین) بەرهەم هاتووە.

شەشەم: ڕێبازی گوتەیی

لە عەرەبیدا (**المذهب الكلامي**)ی پێدەگوترێت.. لەلای (ئیبنول موعتەز) بە هونەری پێنجەمی (جوانکاری) دانراوە، (ئیبن و ڕەشیق) لە بەشی دووەمی کتێبەکەی خۆیدا (العمده) دەڵێت: ((ڕێبازێکی گوتەیی فەلسەفییە))، (زەرکەشی)ش دەڵێت: ((بریتییە لە پاساوهێنانەوە بۆ واتای مەبەست، بە پاساوێکی ئەقڵی وەها هیچ لاملێییکردنێك بۆ خۆی نەهێڵێتەوە)).

لەبەر ڕۆشنایی ئەم ڕایانەش دەتوانین بڵێین: بریتییە لەوەی شاعیر، یان نووسەر لەسەر شێوازی کەلامییەکاندا بەرگری لەو بیرەی خۆی بکات، کە پێشکەشی دەکات و بەرگریکردنەکەیشی لە بیرەکەی خۆی بە بەڵگەی ئەقڵی وەهابێت، بەرانبەر چ بیانووێکی بۆ نەمێنێتەوەو یەکسەر بڕوای پێبکات.

لای پیرەمێردی شاعیر نموونەی وەها لە گەڵێ لە دێڕەکانی بە دیار دەکەون، بۆ نموونە:

- چاوم هەڵبڕی ئاسمانم دی

گوتم: بێ وەستا نەهاتۆتە دی

ئەگەر کردەوەی بێگانە بووایە

خۆ ئەشیا بێ ستوون ڕانەوەستایە
دیارە هەر چەرخێك پیاو دروستی کا
کاتێکت زانی سوواو تێك شکا... پیرەمێرد

شاعیر لێرەدا باس لەوە دەکات، کە ئەم ئاسمانە بێ خاوەن خەڵقنەبووەو ئەوەی خەڵقیشی کردووە زۆر ئەفرایندەو بەدیهێنەرێکی گەورەو بە توانا بووە، چونکە ڕاگرتنی ئەو ئاسمانە گەورەو فراوانە بەبێ ستوون، ئەمە کارێکی ئەقڵ قەبوڵی ناکات هیچ مرۆڤێك هەبێت لەسەر پشتی ئەو زەوییە پێی بکرێت، تەنانەت ئەو کارانەیش کە ئادەمیزاد دەیانکات، بە زوویی تێکدەچن، بەڵام کە ئەو کارەی خوا هەزارەها ساڵە بەو تەواوییە وەکو خۆی ماوە، ئەوە بەڵگەیەکی ترە لەسەر خالقیەت و تواناداری خوا لەو بارە.. واتە: ئەو کارەی ڕاگرتنی ئاسمانەکان بێ هیچ کۆڵەگەو ستوونێك، کارێکە هەر لە خوای تەنیا دەوەشێتەوە، لەبەر ئەوەی خاوەنی سیفاتی (قودرەت و کەماڵ)ەو لە هەموو شتێکدا تەواوە.

- ئەبێ بەخشندە مل کەچکا لە ڕاستی مووچەخۆری خۆی
سوراحی سەر فرودێنێ لە بۆ پیاڵە، کە تێێ کا بۆی... پیرەمێرد

شاعیر ئەم شیعرەی بۆ (شێخ مەحمود) ناردووە دوای ئەوەی شێخ چەند مانگێك لەسەر شیعرێ:ی تری لێێ توڕەبووەو نەیهێشتووە بگاتە لای، (پیرەمێرد)یش ئەوەی بەلاوە قوڕس بووە، هاتووە بەو شیعرەی دڵی چاککردۆتەوە، بە بەڵگەی ئەقڵی تێی گەیاندووە، کە بۆ ئەو گونجاو نییە لە کەس توڕەبێت، بەڵکو دەبێت خاوەنی لێبووردن بێت لەگەڵ هاووڵاتیانی خۆی.. بۆیە لەو دێڕەی سەروو نووسیویەتی: کەسی گەورە دەبێت لەگەڵ بچوکی خۆی لێبووردە بێت، چاوپۆشیکەربێت، هەمیشە کۆمەکی بکات، نەك پەڵپی لێبگرێت و حسێب بۆ هەڵەکانی بکات. بەڵگە ئەقڵییەکەیشی ئەوەیە، کە دەڵێت: ئەدی ئەوە نییە

سوراحی بەو گەورەییەی خۆی بۆ بەرداخێکی بچوك مل شۆڕدەکاتەوە تا پێی ببەخشێت و لێیشی بێزار نابێت؟!

ـ لقی شۆڕی درەخت میوەی ئەخۆن بێ ئەرکی بەرد و دار

پەلی بەرد بۆ پەلی بەرزە، لەقەش بۆ سەر پەلی بەردار.. پیرەمێرد

شاعیر بەردەوام دەبێ، لەسەر بەلگە ئەقلییەکانی وەکو چۆن کەلامییەکان وەها پاساو بۆ ڕاکانی خۆیان دێننەوەو بە شێخ دەڵێت: لقە شۆڕەکانی درەخت خەڵك پێویستیان بەوە نییە دار و بەردی تێبگرن، هەر خۆیان دەستیان پێی دەگات و بەرووبوومەکەی دەخۆن، بەڵام پەلی بەرد بۆ پەلی بەرزەو لەقەش بۆ سەر ئەو پەلانەیە، کە بەردارن و بەرزن، دەستی خەڵکی ئاسایی پێیان ناگات، ئەدی چییان لێبکات؟! واتە شاعیر دەڵێت: تۆ پەلێکی بەرزی، خۆ پەلێکی نزم و ئاسایی نیت، بەرژەوەندی خەڵکیت لەلایە، ئەی چۆن خەڵك بۆ زامنکردنی ئەو بەرژەوەندییانەیان بەر پلارو شتی دیکەت نادات؟!

ـ دوو گوێ و زوبانێك دراوە بە تۆ

دوو ببیەو یەکێك بڵێ لەسەر خۆ... پیرەمێرد

واتە بۆیە دوو گوێ و یەك زوبانت پێدراوە، بۆ ئەوەی دوو قسە ببیسی و یەك قسە بکەیت، ئەدی نابینی خودا وەهای خەڵقکردووی؟! ئەدی کەوابێت بۆ وەها نەکەیت؟!

ئەم بەلگانەی هەموو ئەو دێڕانەش، بەلگەی ئەقلی شاعیرن، بەرانبەر دەخەنە ئەمری واقیع، ناتوانێت ملکەچییان نەکات.

سەرچاوەکان

یەکەم : سەرچاوەکانی کوردۆلۆجی

١– ئەکرەم قەرەداغی، بیبلۆگرافیای کورد و کوردستان، سلێمانی، ١٩٩٩.

٢– فەرهاد پیربالّ، زێڕی ناو زبلّ، سلێمانی ١٩٩٩.

٣– کلثومة جمیل عبدالواحد، کردستان فی عهد الساسانیین، اربیل، ٢٠٠٧.

٤– کاوە هاوراز، رۆژهەلأتناسی، هەولێر، ٢٠٠٣.

٥– هەروەها کتێبەکانی (تاریخ الطبری، کامل فی التاریخ، صورة الارض، البدایة و النهایة).

دووە م: سەرچاوەکانی بەشی جوگرافیای کوردستان

١ـ د.عەبدوڵڵا غەفور، جوگرافیای کوردستان، چاپی چوارەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.

٢ـ د. نیشتمان بشیر، الکورد والسلاجقة، نامەی دکتۆرای پێشکەشکراو بە بەشی مێژووی کۆلێژی ئادابی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ٢٠٠١.

٣ــ کوردستان و کورد، د. عەبدولڕەحمان قاسملۆ، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، ١٩٧٣.

سێیەم : سەرچاوەکانی بەشی زمان

١– د.ئەوڕەحمانی حاجی مارف، فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی، سلێمانی ٢٠٠٤.

٢– جەمال نەبەز، زمانی یەکگرتووی کوردی،یەکێتی نەتەوەیی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا بڵاوی کردۆتەوە،ئەلمانیا،بامبێرگ، ١٩٧٦.

٣– د.بەکر عومەر عەلی و شێرکۆ حەمەئەمین، زار و شێوەزار، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠٠٧.

٤– حوسێن محەمەد عەزیز، سەلیقەی زمانەوانیی و گرفتەکانی زمانی کوردیی، بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوە، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی،.٢٠٠٥

٥– زبێر بیلال، مێژووی زمانی کوردی،وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە یووسف رەئوف عەلی، (دار الحرية للطباعة)، بەغدا، ١٩٨٤.

٦– سەلام ناوخۆش، فەرهەنگی ئۆکسفۆردی نوێ، چاپی سێیەم، سلێمانی، ٢٠٠٧.

٧– سەلام ناوخۆش، پێنج دیدار لە بارەی زمانی ستاندەرەوە .

٨– سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، زمانەوانی، بەرگەکانی (یەکەم و دووەم و سێیەم)، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٩.

٩– سەدیق بۆرەکەیی، مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی، یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٨.

١٠– شەرەفخانی بدلیسی، شرفنامە، هەژار کردوویەتی بە کوردی، چاپی یەکەم، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا،.١٩٨١

١١– د. علی عبدالواحد وافی، علم اللغة، دار نهظة ر لطباعة و النشر، ١٩٦٧.

١٢– د.عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، سەرنجێ لە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی،چاپی یەکەم، چاپخانەی (سلمان الاعظمی)،بەغدا، ١٩٧١.

١٣– د.عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ،بۆ زمان، بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوە،چاپخانەی شڤان، سلێمانی،٢٠٠٥.

١٤– فەرهاد پیربال، ئینجیل لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا، دهۆک، ١٩٩٩.

١٥– فوئاد حەمە خورشید، زمانی کوردی دابەشبوونی جوگرافیای دیالێکتەکانی، و: حەمە کەریم هەورامی، بەغدا، چاپخانەی (افاق العربیه)، بەغدا،١٩٨٥.

١٦- قـەیس کاکـل، ئاسایشــی نەتــەوەیی و پلانــی زمــان، دەزگــای موکریــانی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧.

١٧- د.کەمال فوئاد، زاراوەکـانی زمـانی کـوردی و زمـانی ئـەدەبی و نووسـینیان، گۆڤاری زانیاری، ژ.٢، بەغدا، ١٩٧١.

١٨- کوردۆ ئەحمەد، فێربوونی زمانی فەرەنسی بە ئاسانی، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٩- گۆڤاری هاڤیبوون، ژمارە(١٩-٢٠)،.٢٠٠٨

٢٠- گۆڤاری زماننانسی، ژمارە (٣)، ٢٠٠٩.

٢١- محەمەد ئەمین هەورامانی، زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراوورددا،دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا،.١٩٨١

٢٢- محەمەد ئەمین هەورامانی،مێژووی ڕێبازی زمـانی کـوردی، لـە بڵاوکراوەکـانی مەڵبەندی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی انکۆی سەلاحەدین، ١٩٩٠.

٢٣-محەمــەد ئــەمین هەورامانی،ســەرەتاییێك لــە فیلۆلــۆژی زمــانی کــوردی، بەرێوەبەرایەتی گشتی ڕۆشنبیری کوردی،چاپخانەی مەعاریف،بەغدا، ١٩٧٤.

٢٤- محمد معروف فتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەدین، چـاپخانەی دار الحکمـە، بەغدا، ١٩٩٠.

٢٥- نافیع دیبەگەیی، بنەماکانی ڕێنووسی کوردی لاتینی، سلێمانی، ٢٠٠٦.

سەرچاوە ئینگلیزییەکان

1-Aitchson,j, 1993,Linguistics,London.
2-Crystal,D, 1993 , Language and Languages, London.
3-Fromkin,v,Robert Rodman and Nina hyams;2003,An introduction toLanguage,7th ed.

4-Wardhaugh,R,1990,An introduction to sociliinguistics, Cambridge.
5-Yule,G.2006.The study of Language,3rd ed, Cambridge.

سەرچاوەکانی هەردوو بەشی (ئەدەب و ڕەوانبێژی) بریتین لە:

یەکەم: کتێب بە زمانی کوردی:

١ ـ ئەڕیستۆتلس، هونەری شیعر (پۆیتیکا)، و: حەمید عەزیز، سلێمانی ٢٠٠٥

٢ ـ د. شوکرییە ڕەسول، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب،مطابع التعليم العالي، هەولێر، ١٩٨٩.

٣ ـ عەلائەدین سەجادی، مێژووی پەخشانی کوردی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٠.

٤ ـ هۆراس، هونەری شیعر، و: حەمید عەزیز، چاپی دووەم هەولێر ٢٠٠٥.

دووەم: کتێب بە زمانی عەرەبی:

٥ـ د. احمد مطلوب، البلاغة العربية، مطبعة جامعة الموصل، الموصل، ١٩٨٠.

٦ـ أرسطو، الخطابة، ت: د. عبدالرحمن عبدي، دار الرشيد للنشر، بةغداد، ١٩٨٠.

٧ـ الخطيب القزويني، الأيضاح في علوم البلاغة، طبعة ايران، دون سنة الطبع.

٨ـ سعدالدين التفتازاني، شرح المختصر، الجزء الثاني، ايران، دون سنة الطبع.

٩ـ د. محمد حسن عبدالله، فنون الأدب، دار الكتب الثقافية، الكويت، الطبعة الثانية، ١٩٧٨.

١٠ـ محمود البستاني، القواعد البلاغية، ط ١، طبعة ايران، دون سنة الطبع.

١١ـ د. ميشال عاصي، الفن والأدب، الطبعة الثانية، المكتب التجاري للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت،١٩٧٠.

١٢ـ د. ناصر الحاني، المصطلح في الأدب الغربي، منشورات دار المكتبة العصرية، صيدا- بيروت، ١٩٦٨.

١٣ـ يوسف ابو العدوس، البلاغة والأسلوبية، الطبعة العربية الأولى، الأهلية للطباعة والنشر، عمان، ١٩٩٩.

١٤ـ يوسف المنجم، موسوعة الأمثال الشعبية (الجزء الأول)، من الأنترنيت.

١٥ـ (M.labbe Gi. Vincent)، نظرية الأنواع الأدبية، ت: د.موحسين عون، جزء الأول، مطبعة دار النشر للثقافة، قاهيرة، ١٩٧٨.

سێیەم: ئەو کتێب و سەرچاوانەی نموونەیان لێ وەرگیراوە، بریتینە لە:

دیوانەکانی: ١٦ـ ئەحمەدی کۆر، ١٧ـ بێخود، ١٨ـ بێکەس، ١٩ـ پیرەمێرد، ٢٠ـ حەسەنی دانیشڤەڕ، ٢١ـ خورشیدە بابان، ٢٢ـ دەشتی، ٢٣ـ شێخ ڕەزای تالەبانی، ٢٤ـ شاربازێری، ٢٥ـ قانیع، ٢٦ـ گۆران، ٢٧ـ مەلای جزیری، ٢٨ـ موفتی پێنجوێنی، ٢٩ـ نالی، ٣٠ـ نوری وەشتی، ٣١ـ هێدی،... هەروەها هەریەکە لە:

٣٢ـ ئازاد دلزار، حاجیلەکانی دەشتی هاموون، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤.

٣٣ـ ئەژی گۆران، نەبا غەریبێ جێت بگرێ، چاپخانەی ئەسعەد، بەغداد، ١٩٧٨.

٣٤ـ ئەنوەر قادر محەمەد، زایەڵە، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی فەرهەنگی سوێد، ١٩٨٨.

٣٥ـ حەمید گەردی، گوڵێك لە گوڵستانی کوردستان، پەندی کوردی، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٢.

٣٦ـ خەلیل محەمەد دهۆکی، تە چ ڤیاو من نەزانی، دار الحریە **للطباعة**، بەغدا، ١٤٠٢ هـ، ١٩٨٢.

٣٧ـ سەباح ڕەنجدەر، شەڕی چلّ ساڵە، ئاراس، چاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.

٣٨ـ سعاد سلێڤانەیی، سۆزما، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هـەولێر، سـپیرێز، ٢٠٠٦.

٣٩ـــ عەبـدولڕەحمان بـێلاف، گوڵـدانی فرمێسـك، هــەولێر، چـاپخانەی زانكـۆی سەلاحەدین، ١٩٩٦.

٤٠ـ د. عەلی شـەریعەتی، یـەك لـە پـەنای خـاڵ و سـیفری بـێ بڕانـەوە، و: هـەژاری موكریانی، هەولێر، ٢٠٠٤.

٤١ـ عومەر سەیدە، بەرەو شێت بوون، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، هـەولێر، ٢٠٠٥.

٤٢ـ مـارف ئاغـایی، زەوی سـەخت و ئاسمـان دوور، چـاپخانەی شـوعاع، تـەورێز، ١٣٧٧ هـ.

٤٣ـ مەلا عەبدی، نازناوی شاعیرێكی میللی دەشتی هەولێرە، (دەستنووس)

لەگەڵ گەلێ سەرچاوەی تریش، كە ئەگەر ڕاستەوخۆش سوودیان لێ وەرنـەگیرابێ، ناڕاسـتەوخۆ سـوودیان لـێ وەرگـیراوەو لێـرەدا ئاسـان نییـە درێـژە بـە ناونیشـانی هەموویان بدەین.